

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КЛИМЧУК ІРИНА ІГОРІВНА

УДК 321.01:141.72](043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФЕМІНІСТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ В СУЧАСНІЙ ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ
ВІДНОСИН**

Спеціальність 23.00.01 – теорія та історія політичної науки

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

І. І. Климчук

Науковий керівник (консультант): Романюк Ростислав Йосипович
кандидат політичних наук, доцент

Чернівці – 2017

Климчук І. І. Феміністичні концепції в сучасній теорії міжнародних відносин. - Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.01 теорія та історія політичної науки. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, 2017.

Зростання ролі і впливу жінки у суспільному житті та у сфері зовнішньополітичної діяльності за останні десятиліття, засвідчило актуальність феміністичного дискурсу в сучасній теорії міжнародних відносин як і в політичній науковій думці в цілому. Володіючи значним експланативним потенціалом, феміністичні концепції постали додатковим засобом для нового «прочитання» усталених теоретичних напрямів дисципліни, а їх полемічний характер дав поштовх розвитку новітнім дослідницьким трендам. Адепти фемінізму зосередженні на вивченні більш конкретних, зрозумілих та поширених міжнародних проблем як торгівля людьми, домашнє насильство над жінками та дітьми, екологічна безпека, гендерні аспекти ринку праці, злочини щодо цивільного населення під час військових дій тощо. Саме такий підхід сприяє розширенню та поглибленню предметної сфери теорії міжнародних відносин. Також, важливою особливістю феміністичних концепцій є інструменталізація гендеру як центральної аналітичної категорії на теоретичному та емпіричному рівнях.

У розділі 1 «Теоретико-методологічні основи дослідження феміністичних концепцій в сучасній теорії міжнародних відносин» подано загальний огляд феміністичного політологічного дискурсу, проаналізовано актуальний стан наукових студій з проблем фемінізму в науці про міжнародні відносини, окреслено методологію й теоретичні засади феміністичного дослідження. Висвітлено передумови й особливості становлення феміністичного політологічного дискурсу (з початку 1970-х р. р.), проаналізовано його дослідницькі положення та теоретичні здобутки. У розділі 2 «Генеза феміністичного напрямку в теорії міжнародних відносин» досліджено еволюцію феміністичних концепцій в науці про міжнародні відносини, що охоплює першу та другу «хвилі», зокрема інституційне оформлення даного

теоретичного напрямку, формування дослідницьких принципів і завдань, а також актуальні тренди феміністичних студій з міжнародних відносин. У розділі 3 «Феміністична реінтерпретація традиційних напрямів теорії міжнародних відносин» розкрито особливості феміністичної методології та проаналізовано авторські класифікації основних теоретичних підходів у сучасній теорії міжнародних відносин. У розділі 4 «Емпіричний вимір міжнародних відносин у сучасних феміністичних дослідженнях» проаналізовано актуальний стан феміністичних концепцій міжнародної безпеки, політичної економії та екології, а також визначено проблеми та окреслено перспективи феміністичних концепцій в політичній науці.

У висновку дисертації підсумовуються основні результати проведеного дослідження проблеми. Зокрема, на підставі вивчення процесів становлення феміністичного політологічного дискурсу з'ясовано, що його особливість полягає у критиці усіх попередніх теоретичних здобутків дисципліни, переосмисленні базових понять і категорій та започаткуванні традиції гендерного підходу. Досліджено еволюцію феміністичного напрямку в теорії міжнародних відносин, що охоплює першу та другу «хвилі». З'ясовано, передумови зародження та розвитку феміністичних концепцій, що сталися через приєднання феміністичних теоретиків першої генерації до міжпарадигмальних дебатів в науці про міжнародні відносини (кінець 1980-х рр.), зростання запити на гендерні дослідження з огляду на результати тематичних конференцій (з 1988 по 1990 роки) та створення при Американській і Британській асоціаціях з міжнародних студій профільних філій з вивчення гендерних питань (1990 р.). На підставі розгляду авторських класифікацій феміністичної теорії за С. Хардінг (*феміністичний емпіризм, феміністична позиція, феміністичний постмодернізм*), К. Сільвестер (*постмодерністський фемінізм*), Ж. Труа (*емпіричний фемінізм, аналітичний фемінізм, нормативний фемінізм*)(а також *ліберальний фемінізм*), встановлено їхню аналітичну неузгодженість щодо сприйняття жінки, статі, гендеру як і самого процесу розробки знання, чи політичної програми з досягнення

гендерної рівності. Це спричинило їхню диверсифікацію на різні теоретичні течії та підходи. Доведено, що важливим об'єднуючим чинником наведених підходів є те, що усі феміністи інструменталізують концепцію гендера. Встановлено, що основними методологічними принципами феміністичного пізнання у теорії міжнародних відносин є: по-перше, гендеровимірність (врахування впливу гендерного чинника на процес приросту знання: формулювання дослідницьких завдань з жіночої перспективи та врахування її досвіду); по-друге, рефлексивність, коли саморефлексії піддається дослідник і досліджуване; по-третє, етизація науки (відсутність дистанції між суб'єктом й об'єктом дослідження та покращення їхньої взаємодії, коли дослідник усвідомлює усю відповідальність за наслідки свого дослідницького проекту); емпірична спрямованість дослідницького процесу (орієнтація дослідницького процесу на дію, що сприятиме перебудові гендерних ієрархій).

Розкрито особливості феміністичної реінтерпретації традиційних напрямів теорії міжнародних відносин, причому визначено підстави для її критики: з приводу сутності традиційного знання в дисципліні, зокрема за його андроцентричний характер, етатистську спрямованість та через відсутність індивіда в якості повноцінного об'єкта дослідження; через свідоме надання своєму вченню «політичного забарвлення» та спрямованість на політичний вплив; через нерелексивну манеру дослідження (відмову від перманентного самоаналізу та самокритики); через надто жорстке дисциплінарне розмежування.

Проаналізовано емпіричний вимір феміністичних досліджень у сучасній теорії міжнародних відносин, що охоплює міжнародну безпеку, політичну економію та екологію. Феміністичні дослідники пов'язують небезпеку на внутрішньонаціональному рівні з небезпекою на міжнародному рівні, що зокрема має охоплювати усі прояви структурного та фізичного насильства, включаючи проблему домашнього насильства, зґвалтування цивільного населення під час воєнних конфліктів, а також нерівності економічного розвитку, бідність та ексклюзію, екологічну безпеку та ін.

Феміністичні дослідження гендерних аспектів міжнародної політекономії підтверджують вплив жіночої праці на національну та міжнародну економічні системи. Вчені пропонують враховувати репродуктивну функцію, опікунську етику та відповідальність жінки у приватній сфері, а відтак подолання експлуатованого становища жінок, (які виконують неоплачувану домашню працю), шляхом усунення штучного поділу на суспільну та приватну сферу та поєднання індивідами репродуктивної і виробничої діяльності.

У дослідженні гендерних аспектів екологічної безпеки, феміністичні теоретики звертають увагу на чутливий зв'язок жінки з природою, акцентуючи на її репродуктивній функції та здатності до гармонійного співіснування з довкіллям через її досвід городництва та скотарства, який слід врахувати і долучати до роботи природоохоронних інституцій, соціально-екологічних рухів та міжнародних екологічних проектів.

Розглянувши наукові здобутки вітчизняної політології з проблематики фемінізму та гендеру, встановлено їхнє американське та західноєвропейське ідейне походження, а також дає змогу стверджувати про розрив між теоретичними напрацюваннями та емпіричним досвідом. Це призводить до отримання фрагментарного знання з даної тематики і розриву результатів досліджень з рівнем прийняття рішень. Встановлено, що поза увагою українських учених залишаються дослідження гендерного виміру міжнародних відносин чи аналіз динаміки міжнародних процесів та явищ з позицій фемінізму. Дослідивши проблематику феміністичних концепцій в теорії міжнародних відносин, (епістемологічна неузгодженість; побоювання щодо поглинання чи інтеграції у більші теоретичні підгалузі; нав'язування гендерних штампів; беззмістовність феміністичної критики; деструктивний зміст феміністичної політики) слід підкреслити їхній контраверсійний характер. Можна ствердити, що в рамках дисципліни гендерна концепція лише частково сприйнята представниками мейнстріму. Зокрема, гендерна стратегія сприймається як спроба розширити дослідження предметної сфери дисципліни, розвинувши водночас критичне ставлення до основних концепцій, мовної

стилістики, ролей і правил академічної практики. Гендерні дослідження у цьому напрямку мають потенціал, проте послідовникам цієї стратегії слід напрацювати більш інклюзивний аналіз (стримуючи наголос на проблемі емансипації жінки) до того часу, коли наукова сфера дисципліни частково чи повністю звільниться від своєї андроцентричної сутності.

У результаті розгляду проблематики фемінізму в теорії міжнародних відносин, з'ясовано, що таке дослідження здійснене вперше. Практичне значення роботи полягає у розкритті актуальних тенденцій, основних напрямів та підходів у рамках теорії міжнародних відносин. Отримані висновки можуть бути використані у роботі державних органів та недержавних організацій, діяльність яких пов'язана з: аналізом сучасних міжнародних процесів за участю України, а також формуванням і реалізацією зовнішньополітичних пріоритетів нашої держави.

Ключові слова: феміністичний політологічний дискурс, феміністичні дослідження, феміністичні концепції, гендерний підхід, сучасна теорія міжнародних відносин, феміністичний підхід.

Klymchuk I. Feminist Conceptions in Modern International Relations Theory . – Manuscript. Thesis to gain a candidate degree in political science of specialty 23.00.01 – Theory and History of Political Science. – Yuriy Fedkovych National University of Chernivci, Chernivci, 2017.

Dissertation for the degree of a candidate of political sciences in specialty 23.00.01 Theory and History of Political Science. – Yuriy Fedkovych National University of Chernivci, Chernivci, 2017.

The growth of woman's role and influence in public sphere and in foreign policy testifies actuality of feminist research discourse in modern international relations theory as well as in political science. Possesing strong explanative potencial, feminist conceptions became additional tool of new «reading» of the disciplines established theoretical trends and its controversial character gave a push to the new reaserch directions. Feminist adepts are focused on studying more specific, clear and common international problems as human trafficking, domestic violence against children and

women, ecological degradation, gender aspects of labour market, crimes against civilians in the combat zone and so on. Exactly this approach contributes to widening and deepening of international relations theory subject sphere. Also, the main feature of feminist conceptions is instrumentalization of gender as central analytical category at theoretical and empirical level.

In chapter 1 «Theoretical and methodological research basics of feminist conceptions in modern international relations theory» we give a general overview of the feminist political research discourse, analyze the current state of scientific studies of the problem of feminism in international relations theory, also outline methodological and theoretical research aspects.

In chapter 2 «The genesis of feminist trend in international relations theory» we study the evolution of feminist theoretical trend in the discipline that cover first and second «wave».

In chapter 3 «Feminist reinterpretation of the traditional international relations theory trends» we disclose the peculiarities of feminist methodology and analyze authorial classifications of the basic theoretical approaches in the modern international relations theory.

In chapter 4 «International relations empirical dimension in modern feminist studies» we analyze the current state of feminist conceptions on international safety, political economy and ecology issues. Also, we identify problems and outline the perspectives of feminism theorizing.

In the conclusion chapter we sum the main results of the conducted research. After analyzing the genesis of formation of feminist theoretical discourse in political science, we came to the conclusion that its specifics lies in revision of previous theoretical achievements and formulation of new research tasks on the women's place, role, activity, will expression and self-realization in political institutes. On the research basis of the evolution of feminist trend in international relations theory we found out that the major role in its representation and substantiation in the studying of international relations played three main conferences (1st at London School of Economics in 1988; 2nd at the University of Southern California in 1989; 3rd at

women's Wellesley college in 1990); parallel publication of feminist works («Women and War» J. B. Elshtain (1989), «Gender and International Relations» R. Grant and K. Newland (1991), «Gender in International Relation» J. A. Tickner (1992), «Global Gender Issues» V. S. Peterson and A. S. Runyan (1993), «Feminist Theory and International Relations in Postmodern Era» C. Sylvester (1994); and establishing of specialized feminist periodicals: «*International Feminist Journal of Politics*», «*Signs*», «*Women's Studies International Forum*», «*Feminist Review*», «*Women and Politics*», «*Feminist Studies*». Also, feminist theorists participated in inter-paradigm debate in the discipline, presenting their theory with the help of the critics of it's state-centric, positivist nature and androcentric character. As a result, in 1990 specialized sections «Feminist Theory» and «Gender Studies» were founded at USA and British Associations of International Studies.

After having studied different classifications of feminist approaches in international relations theory (*feminist empiricism*, *standpoint feminism*, *feminist postmodernism* by S. Harding; *postmodern feminism* by C. Sylvester; *liberal feminism*; *empirical feminism*, *analytical feminism*, *normative feminism* by J. True) we detected their epistemological inconsistency in the perception of woman, gender, sex, theoretical process and political program in achieving gender equality. This epistemological problem led to the diversification of feminist theory on different trends and approaches. It is proved that the key feminist studying principles are: 1st, refusal of narrowing of the subject field to the public sphere; 2nd awareness of importance of joining of feminist approaches as additional attempt of explaining political dynamics; 3rd obligatory application of gender approach in the studying of world politics, 4th perception of woman simultaneously in the role of research subject and object.

It is substantiated that the main methodological principles of feminist studies in international relations theory are: gender dimension (taking into account gender influence during the theorizing process; formulation of research tasks from woman's perspective and according to her experience); self-reflexivity, when the scientist and his/her research are under the influence of self-reflexivity; ethization of science

(when there is no distance between the research subject and object); empirical orientation of the research process (that will lead to the reconstruction of gender hierarchies). Feminist research methodology covers traditional quantitative and qualitative methods such as: oral history method, case study method, discourse analysis, narrative approach, data set, biographical method, method of included observation and so on. In sum, this methodology allows to underline the importance of individual experience, social relations and to monitor and analyze world statistic data on gender equality.

The peculiarities of feminist reinterpretation of traditional international relations school lie in their critics of the essence of traditional knowledge, especially its androcentric character, state centric orientation and the absence of individual as valuable research object; consciously providing “political coloring” to the theory and focusing on ensuring political influence; by non-reflexive research manner (refusal of permanent self-analysis and self-critics); by too strict disciplinary delimitation.

We found out that feminists define international safety in the context of elimination of all kinds of physical and structural violence, economical, ecological and military threats (stressing on the interconnection between individual safety at local level with safety at international level). After taking into consideration *liberal, protectionist and Marxist* models of international political economy from feminist perspective, we found out their individual and contextual definition of rational activity through covering the private sphere and taking into the account care ethics and responsibility, by individual combination of reproductive and industrial activity and eliminating of artificial division on public and private spheres. In studying the ecological issues from feminists’ position, we came to the conclusion that they stress on the sensitive connection between woman and nature, acquired by the motherhood experience, gardening and cattle breeding.

After analyzing the achievements of Ukrainian scientists on the problem of feminism and gender, we can testify their American and western European ideological orientation. This fact enables us to confirm about the gap between their theoretical developments and empirical experience. Also, we found out about the ignoring by

Ukrainian researches of the studying international relations gender dimension and analyzing the dynamics of international processes and phenomena from feminist perspective. We defined the main problematical aspects of feminist theorizing in the discipline, that lie in the absence of the consensus between feminists on the essences and peculiarities of gender identities, the way of their formation and transformation. Besides, wide application of gender as analytical category conceals other forms of harassments in world politics (racial, class, religious eds), and their normative program – the defence of women's interests often gets into conflict with empirical reality (the problem of rude mothers behavior with own children, the exploitation of poor women by rich women eds). The advantages of gender approach lie in its attempt of expanding subject sphere of international relations theory, by developing simultaneously critical attitude to main conceptions, language style, roles and rules of academic practice. Feminist studies will be successful, when its followers will work out more inclusive analyze (stop stressing on the problem of woman emancipation), till academic sphere will fully or partly get rid of gender biases.

Keywords: feminist political discourse, feminist research, feminist conceptions, gender approach, modern international relations theory, feminist approach.

Список публікацій здобувача Климчук І.І.

Наукові праці в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Климчук І. І. Особливості феміністичних підходів у сучасній політичній науці / І. І. Климчук // Вісник Львівського Університету імені Івана Франка. Серія: міжнародні відносини. – Випуск 23. – Львів, 2007. – с. 48-55.
2. Український дипломатичний словник / за ред. М. З. Мальського, Ю. М. Мороза / І. І. Климчук. – К. : Знання, 2011. – с. 103, 273-274.
3. Климчук І. І. Історія формування феміністського напрямку в теорії міжнародних відносин / І. І. Климчук // Грани. - №11 (103), 2013. – с. 124-129.

4. Климчук І. І. Феміністська методологія в теорії міжнародних відносин / І. І. Климчук // Історико-політичні проблеми сучасного світу: збірник наукових статей. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. – Том 25-26. – с. 253-258.
5. Климчук І. І. Формування і розвиток феміністських підходів у теорії міжнародних відносин / І.І. Климчук // Гілея: наук. вісник. – Випуск 109(№6), 2016. – с. 300-305.
6. Климчук І. І. Особливості гендерного підходу в теорії міжнародних відносин / І. І. Климчук // Молодий вчений: наук. журнал. - №7 (34) липень, 2016. – с. 491-494.
7. Климчук І. І. Сучасний стан феміністичних досліджень світової політики: емпіричний вимір / І. І. Климчук // Політикус: наук. журнал. – Випуск 2, 2017. – с. 19-21.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Климчук І. І. Феміністичні аспекти міжнародної політекономії / І. І. Климчук // Пріоритети, напрями та сучасні чинники розвитку міжнародних відносин: економічні та політичні аспекти: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. (Ужгород, 13–14 квітня 2013 р.) – Ужгород : Ужгородський національний університет, 2013. – с. 81-84.
9. Климчук І. І. Гендерні аспекти екологічної безпеки / І. І. Климчук // Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI столітті: збірник тез наукових робіт Міжн. наук.-практ. конф. (Одеса, 7–8 червня 2013 р. м.) – Одеса: Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2013. – с. 84-89.
10. Климчук І. І. Феміністська інтерпретація питань безпеки в теорії міжнародних відносин / І. І. Климчук // Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі: збірник тез наукових робіт Міжн. наук.-практ. конф. (Одеса, 5–6 липня 2013 р.) - Одеса: Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2013. – с. 83-86.

11. Климчук І. І. Феміністські дослідження глобалізаційних процесів в теорії міжнародних відносин: соціологічний аспект / І. І. Климчук // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації: збірник тез наукових робіт Міжн. наук.-практ. конф. (Львів, 23–24 серпня 2013 р. м.) – Львів: Львівська фундація суспільних наук, 2013. – с. 88-90.
12. Климчук І. І. Розвиток Феміністичних підходів в теорії міжнародних відносин / І. І. Климчук // Історичні, соціологічні, політичні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. (Херсон, 25–26 вересня 2015 р.) – Херсон: Херсонський державний університет, 2015. – с. 158-160.
13. Климчук І. І. Гендерний дискурс у сучасній теорії міжнародних відносин / І. І. Климчук // Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія: збірник тез наукових робіт Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 9–10 жовтня 2015 р.) – Київ: Київська наукова суспільна організація, 2015. – с. 94-96.
14. Климчук І. І. Особливості феміністичного теоретичного дискурсу в теорії міжнародних відносин / І. І. Климчук // Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє: збірник тез наукових робіт Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 5-6 травня 2017 р.) – Київ: Київська наукова суспільна організація, 2017. – с. 102-104.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО – МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕМІНІСТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ У СУЧАСНІЙ ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН	22
1.1. Джерельна база та методологічні аспекти вивчення феміністичних концепцій у політичній науці	22
1.2. Передумови й особливості становлення феміністичного політологічного дискурсу	29
Висновки до розділу 1	53
РОЗДІЛ 2. ГЕНЕЗА ФЕМІНІСТИЧНОГО НАПРЯМУ В ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН	55
2.1. «Перша хвиля» феміністичних досліджень	55
2.2. Сучасні феміністичні концепції: «друга хвиля»	71
Висновки до розділу 2	79
РОЗДІЛ 3. ФЕМІНІСТИЧНА РЕІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТРАДИЦІЙНИХ НАПРЯМІВ ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН	83
3.1. Принципи і методи феміністичних досліджень з міжнародних відносин.....	83
3.2. Класифікація феміністичних підходів у сучасній теорії міжнародних відносин.....	100
Висновки до розділу 3	135
РОЗДІЛ 4. ЕМПІРИЧНИЙ ВИМІР МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У СУЧАСНИХ ФЕМІНІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	139
4.1. Предметні сфери феміністичного дискурсу в міжнародних відносинах: міжнародна безпека, політична економія та екологія	139
4.2. Проблеми і перспективи феміністичних концепцій в українському та світовому контекстах.....	162
Висновки до розділу.....	181
ВИСНОВКИ	185
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	193
ДОДАТОК.....	215

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Переосмислення поширених теоретичних підходів у науці про міжнародні відносини в останній чверті ХХ ст. сприяло зміцненню альтернативних напрямів й дослідницьких парадигм, серед яких чільне місце займає фемінізм. Розпочавши з критики філософських основ та позитивістської природи теорії міжнародних відносин, феміністичні теоретики визначилися щодо власних дослідницьких принципів та методологічних уподобань, започаткувавши нові підходи до розгляду міжнародних процесів та явищ.

Питання фемінізму загалом, й у міжнародних відносинах зокрема, є актуальними не лише з огляду на зміни ролі і впливу жінок у суспільному житті чи їхнє щораз активніше залучення у сферу зовнішньополітичної діяльності, але й через дивергентний характер феміністичних дискурсів, які дають змогу по-різному відобразити міжнародні процеси та явища на основі широкого спектру дослідницьких підходів. Сучасні феміністичні концепції в міжнародних відносинах володіють значним експланативним потенціалом, адже вони слугують не лише додатковим засобом для нового «прочитання» усталених теоретичних напрямів науки, але й через власний полемічний характер, – сприяють розвитку новітніх дослідницьких трендів.

Оскільки зростання ролі жінок у політичному житті супроводжуються, водночас, пожвавленням інтересу до гендерних аспектів міжнародних відносин, прихильники феміністичних концепцій зосереджуються на вивченні конкретних, зрозумілих та поширених міжнародних проблем як торгівля людьми, гендерні аспекти ринку праці та міжнародної міграції, екологічна безпека, злочини щодо цивільного населення під час військових дій тощо. Водночас, саме такий підхід сприяє розширенню та поглибленню предметної сфери дисципліни. Важливою особливістю феміністичних підходів є інструменталізація гендеру як центральної аналітичної категорії на теоретичному та емпіричному рівнях.

Поступово нові підходи здобули прихильність серед науковців інших напрямів, до сфери наукових зацікавлень котрих належать, зокрема, гендерна динаміка влади та міжнародна політекономія, адже це давало їм змогу реалізовувати власні дослідницькі проекти, не виходячи за рамки науки про міжнародні відносини. Паралельно у значній кількості реномованих навчальних закладів світу набули поширення відповідні тематичні курси, такі як «Гендерні аспекти міжнародних відносин», «Феміністичний напрям у теорії міжнародних відносин», «Жінка та права людини», «Гендерні дослідження глобалізаційних процесів» та «Гендерні дослідження проблем війни і миру».

Упродовж останнього десятиліття спостерігається зріст зацікавлення проблематикою фемінізму і у вітчизняному політологічному дискурсі. Українські науковці все частіше порушують питання, пов'язані з гендерними аспектами суспільного розвитку, зосереджуючись, здебільшого, на особливостях внутрішньої гендерної динаміки нашої країни у різних сферах – політичній, економічній, соціальній, культурній. Водночас, частково поза увагою української наукової спільноти залишається зовнішній (міжнародний) вимір гендерної проблематики. Наслідком цього є виразний брак вітчизняних досліджень з теоретичних основ фемінізму в міжнародних відносинах, що утруднює розуміння міжнародних процесів та явищ з цієї перспективи.

Запропоноване дослідження феміністичних концепцій у сучасній теорії міжнародних відносин є актуальним, насамперед, з огляду на необхідність розвитку української політичної науки шляхом розширення та поглиблення знань щодо дивергентних дискурсів розгляду міжнародної реальності, зокрема фемінізму, й вивчення можливостей застосування обґрунтованих у їхніх рамках підходів з метою пояснення суперечливих тенденцій динаміки міжнародного середовища.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках комплексної наукової теми, яку розробляє кафедра міжнародних відносин і дипломатичної служби Львівського національного університету імені Івана Франка – *«Україна в умовах*

трансформації глобальної системи міжнародних відносин» (номер державної реєстрації 0114U004774).

Мета роботи полягає у ґрунтовному та різнобічному вивченні феміністичних концепцій сучасної теорії міжнародних відносин з урахуванням їхнього впливу на актуальний стан досліджень окремих міжнародних процесів та явищ.

Досягнення мети передбачає розв'язання наступних **завдань**:

- вивчити процеси становлення феміністичного політологічного дискурсу;
- дослідити еволюцію феміністичного напрямку й розглянути класифікацію феміністичних підходів у теорії міжнародних відносин;
- з'ясувати принципи і методи емпіричних феміністичних досліджень у сучасній теорії міжнародних відносин;
- розкрити особливості реінтерпретації традиційних напрямів теорії міжнародних відносин з позицій фемінізму;
- проаналізувати емпіричний вимір феміністичних досліджень у сучасній теорії міжнародних відносин;
- визначити проблеми й окреслити потенціал феміністичних концепцій у сучасній теорії міжнародних відносин.

Об'єктом дослідження є сучасні напрями теорії міжнародних відносин.

Предметом дослідження є суть, становлення, класифікація та особливості інструменталізації феміністичних концепцій у сучасній теорії міжнародних відносин.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від початків поширення феміністичних ідей у суспільно-політичних відносинах (перша половина XIX ст.) до сучасного етапу інструменталізації фемінізму як диференційованих ідейно-теоретичних й епістемологічних орієнтацій при вивченні міжнародних процесів і явищ (березень 2016 р.)

Методологічна основа дослідження має міждисциплінарний характер завдяки поєднанню низки загальнонаукових та спеціальних підходів і методів,

які використовуються політичною наукою. Дослідження спирається на використання філософських, загальнонаукових принципів пізнання: *системності, історизму, об'єктивності*. Застосування *порівняльного* методу дозволило співвідносити феміністичні та традиційні концепції теорії міжнародних відносин. *Історико-хронологічний* метод сприяв відтворенню процесів становлення та розвитку феміністичних концепцій у теорії міжнародних відносин. Залучення методів *аналізу* та *синтезу* дало змогу з'ясувати зміст та особливості феміністичних підходів в дисципліні міжнародних відносин. *Логічний* метод уможливив всебічне вивчення предмета дослідження. За допомогою методу *прогнозування* окреслено перспективи розвитку феміністичних підходів в теорії міжнародних відносин. Крім того, застосування *статистичного* методу сприяло залученню гендерної статистики щодо участі жінок у політичному житті, процесах прийняття рішень тощо. Метод *критичного аналізу* наукової і методичної літератури уможливив формулювання авторських висновків щодо проблеми дослідження. Методологічними принципами роботи є системність, цілісність і комплексність, що поєднуються з міждисциплінарним підходом до досліджуваної проблеми. Згідно з принципом *загального зв'язку і взаємодії* розкрито місце об'єкта дослідження у сучасній теорії міжнародних відносин. Застосування принципу *причинності* дало змогу висвітлити обставини зародження феміністичних концепцій та виявити їхній вплив у теорії міжнародних відносин. З'ясування ступеня інтегрованості феміністичних концепцій до українського політологічного дискурсу здійснено із застосуванням контент-аналізу авторефератів дисертацій політологічних спеціальностей, захищених українськими авторами у період з 1992 до 2017 року.

Наукова новизна отриманих результатів визначається тим, що дисертаційна робота є першим у вітчизняній політичній науці ґрунтовним та всебічним дослідженням феміністичних концепцій сучасної теорії міжнародних відносин.

Найвагоміші результати наукового дослідження полягають у тому, що:

Вперше:

- вивчено еволюцію феміністичного напрямку сучасної теорії міжнародних відносин, зокрема встановлено передумови його зародження та розвитку, що склалися через приєднання феміністичних теоретиків першої генерації до міжпарадигмальної дебати (кінець 1980-х рр.) й зростання запити на гендерні дослідження. З'ясовано, що поступова концептуалізація феміністичного напрямку в науці про міжнародні відносини відбулася через розширення феміністичного дискурсу та заснування й популяризацію тематичних наукових періодичних видань, що стали академічними форумами з гендерних студій. Акцентовано на релевантних аспектах динаміки та змісту феміністичних досліджень у сфері міжнародних відносин й розкрито їхні особливості в українському контексті;

- здійснено критичний аналіз відомих класифікацій феміністичних концепцій у теорії міжнародних відносин (*феміністичного емпіризму, феміністичної позиції, феміністичного постмодернізму, постмодерністського фемінізму, ліберального фемінізму, емпіричного фемінізму, аналітичного фемінізму та нормативного фемінізму*), причому виявлено й обґрунтовано їхній дивергентний характер, зумовлений епістемологічними розходженнями щодо змісту розуміння базових категорій «жінка», «стать», «гендер», а також відмінностями процесів теоретизування і баченням перспектив гендерної рівності. Доведено, що попри вказані вказані розбіжності, які призвели до диверсифікації феміністичного вчення в науці про міжнародні відносини, застосування концепції гендеру залишилося єдиною спільною особливістю для більшості феміністичних підходів.

Уточнено:

- зміст сучасного феміністичного політологічного дискурсу, що супроводжується ревізією попередніх теоретичних здобутків й формулюванням власних епістемологічних припущень і завдань, які охоплюють ре дефініцію

традиційних визначень політики, політичної території та влади; дослідження інтеграції жінок у політичну сферу;

- предметні сфери феміністичного дослідження міжнародних відносин (міжнародна безпека, політична економія та екологія), а також розкрито спільність їхніх підходів до розгляду взаємозв'язків особистої безпеки індивіда з безпекою на міжнародному рівні й похідні від цього прагнення обґрунтувати необхідність подолати будь які прояви фізичного та структурного насилля економічну, екологічну та військову загрози; усунути штучний поділ на суспільну та приватну сфери; врахувати опікунську етику та відповідальність в процесі розгляду міжнародних відносин.

Набуло розвитку:

- уявлення щодо принципів і методів феміністичних досліджень з міжнародних відносин, що полягають у зміні зв'язку між суб'єктом та об'єктом, рефлексивному характері, етичній відповідальності й емпіричній спрямованості пізнання, а також відборі й інструменталізації нових технік, які дають змогу зосередитися на індивідуальному досвіді, соціальних відносинах і визначені індикаторів гендерної рівності;

- вивчення емпіричного виміру міжнародних відносин з позицій фемінізму, що передбачає врахування взаємозв'язку гендерних чинників макрорівня з інституційними процесами й структурами макрорівня в контексті глобалізації.

Практичне значення одержаних результатів визначається науковою новизною, актуальністю і полягає у можливості їхнього застосування у науково-дослідних, прикладних та навчальних цілях.

Практичне значення роботи, як самостійного внеску в українську політичну науку, покликане сприяти поглибленому вивченню актуальних тенденцій, основних напрямів та підходів сучасного наукового пізнання, зокрема у рамках теорії міжнародних відносин. Комплексний характер розгляду проблеми відкриває перспективи з вдосконалення вітчизняних досліджень

міжнародних процесів та явищ, шляхом ефективного залучення феміністичної епістемології та з урахуванням сучасних трендів міжнародно-політичного розвитку. Отримані висновки можуть бути використані у роботі державних органів та недержавних організацій, діяльність яких пов'язана з аналізом сучасних міжнародних процесів за участю України, а також формуванням і реалізацією зовнішньополітичних пріоритетів нашої держави.

Матеріали дослідження можуть мати практичне застосування в процесі розробки лекцій, семінарів та спецкурсів, пов'язаних із вивченням сучасних тенденцій наукового пізнання у сфері міжнародних відносин, конфліктології, зовнішньої політики держав тощо, призначених для студентів спеціальностей: «політологія» й «міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії».

Особистий внесок здобувача. Основні наукові положення та висновки дисертації, зокрема ті, що характеризують наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, отримані автором самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дисертаційної роботи представлено на таких наукових заходах: міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритети, напрями та сучасні чинники розвитку міжнародних відносин: економічні та політичні аспекти» (13–14 квітня 2013 р., м. Ужгород); міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI столітті» (7–8 червня 2013 р., м. Одеса); міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: напрями та тенденції розвитку в Україні та світі» (5–6 липня 2013 р., м. Одеса); міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації» (23–24 серпня 2013 р., м. Львів); міжнародній науково-практичній конференції «Історичні, соціологічні, політичні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (25–26 вересня 2015 р., м. Херсон); міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія» (9–10 жовтня 2015 р., м. Київ); міжнародній науково-практичній

конференції «Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє» (5-6 травня 2017 р., м. Київ). Окрім того, результати дослідження апробовано на засіданнях кафедри міжнародних відносин і дипломатичної служби та щорічних звітних конференціях факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка.

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 15 наукових праць загальним обсягом 118 д.а., три з яких (40 д.а.) надруковані у наукових фахових виданнях з політичних наук, затверджених у переліку Міністерства освіти і науки України, 3 – у наукових виданнях, включених до переліку міжнародної метричної бази та 2 у довідковому виданні (Український дипломатичний словник / за ред. М.З. Мальського, Ю.М. Мороза. – К.: Знання, 2011.), а також сімох тезах доповідей на всеукраїнських й міжнародних наукових конференціях.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на вісім підрозділів, висновків та списку використаних джерел (231 найменування українською, російською, англійською мовами) і додатку. Загальний обсяг дисертації становить 216 сторінок, із яких 178 сторінок – основна частина роботи та 22 сторінки – список використаних джерел.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕМІНІСТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ У СУЧАСНІЙ ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

1.1. Джерельна база та методологічні аспекти вивчення феміністичних концепцій у політичній науці

Залучення феміністичного дискурсу до сучасної теорії міжнародних відносин відбулось у другій половині 1980-х років та супроводжувалося появою низки праць з даної тематики. Сформовані під впливом нових наукових традицій феміністичні підходи викликали водночас і скептицизм і зацікавлення у наукових колах.

Вагомий внесок у розвиток феміністичного теоретичного напрямку здійснили С. Вайтворт, Р. Грант, Дж. Б. Ельштайн, С. Енлоу, М. Залевські, К. Н'юленд, К. Пейтман, В. С. Петерсон, Е. С. Ранян, К. Сільвестер, Дж. Е. Тікнер, С. Хардінг, яких вважають фундаторами феміністичних концепцій у контексті теорії міжнародних відносин.

Дослідженням формування та розвитку міжнародно-правового механізму з гендерної рівності у практичній площині займалися А. Грушова [14], О. Касьян [27], О. Кочемировська [86], Е. Левченко [41], О. Руднєва [88], Т. Хавлін [80], Г. Христова [86]. Провідне місце у вивченні проблематики фемінізму та гендерних аспектів політичної науки займають праці Г. Дідух, І. Добржанської, С. Жерьобкіна, І. Жерьобкіної, О. Іващенко, О. Катан, О. Кісь, Є. Кочкіної, І. Лебединської, Т. Мельник, М. Пірен, В. Рендал, М. Скорик, Н. Степанової, І. Чикалової та Н. Чухим, І. Цікул, О. Ярош та інші. Феміністичні теоретики приділяли значну увагу інтерпретації понять «політичної території» і «політики». Зокрема йдеться про Дж. Батлер, І. Дойчман, К. М. Карл, Д. Кул, Мілет, К. Пейтман, Дж. Скотт, та ін. Дослідженням взаємодії жінок зі світом політики займалися Т. Бурейчак [6], В. Кляйн [156], В. Сапіро [196] та Е. Філліпс [179].

Висвітленням генези та здобутків феміністичних концепцій у сучасній теорії міжнародних відносин займалися М. Гріффітс, С. Роач, К. Сільвестер, М. Соломон. Водночас Дж. Б. Ельштайн, Л. Зерілі та С. Керрол вивчали критичну складову феміністичної епістемології у дисципліні. Окремо слід відзначити вчених Дж. Мані та Р. Столлера, які за різними версіями сприяли впровадженню гендерного поняття у науковий дискурс. Термінологічне обґрунтування гендеру зустрічається в працях С. Айвазової [1], Р. Ліончука [49], Т. Мельник [56], Д. Лорбера [50], М. Скорик [70], Р. Хофа [84], Н. Чухим [90]. Вивченням розвитку теорії і методології гендерних досліджень у науковій сфері займалися О. Вороніна [75], Є. Здравомислова [24, 25], О. Плахотнік [63], М. Скорик [70], А. Тьомкіна [24]. Інша група вчених на чолі з Л. Бенерія [102], Дж. Голдштайн [136], М. Капріолі [108], Р. Коннелл [115], В. С. Петерсон [176, 178], Дж. Стінс [202], Дж. Е. Тікнер [213], Дж. Флекс [128] та Л. Шеферд [199] зосереджували увагу на дослідженні гендерних аспектів світової політики.

Дослідження феміністичних підходів у теорії міжнародних відносин займають центральне місце у працях С. Вебер [221], Дж. Б. Ельштайн [121], С. Радік [193], Дж. Е. Тікнер [215], Дж. Флекс [128], М. Дж. Шапіро [198], та інших. Різноманітні класифікації феміністичних підходів наводять К. Сільвестер [206, 207, 208], Ж. Труа [216] та С. Хардінг [141, 144]. Так, Дж. Флекс [128] наполягала на врахуванні гендерної ідентичності дослідника. Також К. Гіллган [134] критикує маскулінні традиції наукового дослідження. Теоретики Т. Дюн, М. Куркі [120] та С. Сміт [201] дослідили витоки соціальних упереджень щодо ролі і місця жінок у громадсько-політичній сфері. Підтримуючи їхню позицію Дж. Б. Ельштайн доводила, що слід подолати усі соціальні упередження, притаманні науковому дискурсу для того щоб дослідити гендерний вимір науки та політики [122].

Вивченням механізмів інтеграції жінок у зовнішньополітичну та військову сфери займалися Є. А. Макаренко [51], Т. Скард [200], Дж. Сігер [197], Л. Б. Франке [130]. Дослідженням гендерних аспектів воєнних конфліктів займалися М. Лемб [158], Дж. Голдштайн [136], Н. Хартсок [145]. Вагомий

внесок у дослідження гендерного виміру пацифізму здійснили С. Мулаккатту [170], К. О'Коннор [172], С. Раддік [193], Е.С. Ранян [194], К. М. Стефенсон [203]. Висвітленням діяльності жінок-лідерів займаються Б. І. Гуменюк [13], Є. А. Макаренко [51], Т. Скард [200]. Прихильники постмодерністського фемінізму Дж. Флекс [128] та К. Кон наполягали на деконструкції мовної стилістики теорії реалізму [113]. Також С. Менсфілд підкреслював прихований гендерний підтекст зовнішньополітичної сфери [163]. К. Сільвестер досліджувала нормативний зміст феміністичного теоретизування [207].

Низка праць у межах феміністичної епістемології стосувалася питань методології та методів. Зокрема, М. Мінтрон та Ж. Труа [217] опрацьовували методи збору та обробки даних для дослідження впливу транснаціональної феміністичної мережі на внутрішню політику держав. Американська політолог М. Капріолі [108] застосовувала статистичні методи у вивченні впливу гендерної нерівності на поведінку держав на міжнародній арені. Фемінологи Дж. Б. Ельштайн [122] та С. Енлоу [123] використовували у своїх дослідженнях методи усної історії. Американський професор політології та міжнародних студій (Державний університет Сан-Франциско) А. Т. Р. Віббен натомість надала перевагу наративному підходу, запозиченому з літературознавства [227]. Чисельними є прихильники психоаналітичного методу у дослідженні механізмів формування маскулінності чи фемінності (К. Гілліган [134], Е. Е. Семпсон [195], Н. Хартсок [145] та Н. Чодоров [112]). Особливі уваги заслуговують сформульовані Дж. Е. Тікнер [215] та В. О. Гайденок [8] методологічні принципи феміністичного дослідження. Так, посилаючись на один з принципів (за Дж. Е. Тікнер) С. Хардінг наголошує на тому, що теоретичне дослідження слід оцінювати не лише за кількістю поставлених запитань, а і за кількістю отриманих відповідей [142, 143]. Підтримуючи принцип застосування жіночого досвіду під час наукового дослідження, шведський професор політології (Лундський університет) А. Кронселл підтвердила андроцентричний характер наукового дискурсу присвяченого соціогенезу [157]. Із подібних позицій дослідження С. Хардінг підтримувала

необхідність застосування жіночого досвіду, якому протиставляються традиційні гіпотези [141]. Критикуючи ігнорування національними показниками про доходи репродуктивної сфери та домашніх обов'язків жінок, дослідниця М. Ворінг високо оцінює жіночу працю як вагомий внесок у розвиток глобальної капіталістичної економіки [220].

Послідовниця принципу рефлексивності, професор соціології, а також керівник програми «Жіночі та гендерні студії» при Бостонському коледжі (Чеснат Хілл, штат Массачусетс) С. Хессе-Бібер заперечує методологічний принцип дотримання дистанції між дослідником і предметом дослідження, надаючи перевагу стратегії включеного спостереження [147]. Також на думку голландської вченої С. Рейнхарц, запропонований феміністами принцип рефлексивності став реакцією на андроцентричний характер попередніх досліджень, які ґрунтувались на принципі нейтральності [188]. Зосереджуючись на етичних зобов'язаннях дослідника, шведський теоретик Гетеборзького університету М. Стерн обґрунтувала модель феміністично-зобов'язуючої егалітарної етики [204]. Німецька соціологиня та феміністка М. Майес застосувала метод взаємопов'язаних включених спостережень у дослідженні особистих проблем на сексуальному ґрунті, з якими стикаються жінки [168]. В цілому, феміністи надають перевагу якісним методам, посилаючись на несумісність кількісних позитивістських методів із феміністичними цінностями (М. Ворінг, М. Майес). Зокрема у феміністичних дослідженнях широкого застосування набули напівструктуровані інтерв'ю, біографічний метод, аналіз культурних артефактів тощо. Водночас окремі дослідники, як, зокрема, Л. Бенерія (американська дослідниця іспанського походження, доктор економічних наук при Колумбійському університеті) вважають, що застосування кількісних методів дає можливість зафіксувати картину гендерної нерівності та допомагає привернути увагу до важкого становища жінок [102].

Дослідженням гендерної динаміки на локальному, національному та міжнародному рівні займалися С. Вайтворт, А. Віббен, Дж. Доезема, М. Капріолі, Д. Коген, В. Макі, К. Мун, Е. Прюгл, Л. Сйоберг, Ш. Хупер,

Кр. Чін тощо та ін. Вказані автори належать до теоретиків нової формації, що прагнуть втілити гендерну концепцію на емпіричному рівні. Займаючись вивченням чоловіків і форм маскулінності, Ш. Хупер виділила домінуючу та підпорядковану форми маскулінності в контексті глобальних владних відносин [148, 149].

Окремої уваги заслуговують праці феміністичних теоретиків присвячені проблематиці міжнародної безпеки Дж. Аддамс [98], В. С. Петерсон [177], А. С. Ранян [194], Дж. Е. Тікнер [211]. Зокрема, Р. В. Коннел [115], М. Майес [167] та Дж. Редфорд [184] привертати увагу до проблем домашнього насильства над жінками, наголошуючи на зв'язку цієї проблематики з насильством у міжнародному вимірі. Також В. О. Галай [9], О. А. Галай [9], Л. О. Головка [9], О. Д. Коломоєць [40], В. В. Муранова [9], М. О. Тучак [78] займалися вивченням міжнародного досвіду з попередження і протидії домашньому насильству. Натомість інші феміністичні теоретики та правозахисники С. Бабст [5], В. Доброта [18], Р. Е. Токарчук [76], Д. Туркманович [77] акцентували увагу на проблемах захищеності цивільних громадян у зонах бойових дій.

Також феміністичні теоретики зосереджуються на дослідженні гендерних аспектів міжнародної політекономії. Зокрема М. Ворінг [220], М. Майес [167], Р. Еббі [95] займаються вивченням впливу частки жіночої необлікованої праці на національну та світову економіку. Американський професор Нью Йоркського університету А. М. Готц [135] вказує на проблему відсторонення жінок від управлінських процесів, пропонуючи організувати представництво жінок на усіх рівнях економічного планування з метою покращення їхнього матеріального становища.

К. Возьний [7], О. Хомей [83] та Т. Марценюк [55] акцентують увагу на гендерних аспектах ринку праці.

М. Букчін [105], Дж. Гріском [138], Е. Ф. Келлер [152], Й. Кінг [155] застосовували гендерний аналіз у дослідженні питань екологічної безпеки. Зокрема соціальний еколог В. Ляйсс тісно пов'язував чоловічу домінацію над природою з домінацією у гендерних відносинах [159]. Висвітленням ролі жінки

в якості посередника у вирішенні екологічних проблем займалися І. Данкельман [117], Ю. Маклюк [52], В. Скічко [69] та ін.

Критиками феміністичних підходів є А. Джонс [150], М. Евангеліста [125], Р. Ешлі [100], Р. Кеогейн [153, 154], Р. Уолкер [100] та Ф. Фукуяма [132]. Також Дж. Е. Тікнер привернула увагу до трьох аспектів непорозумінь дискусії між феміністичними теоретиками та представниками мейнстріму [212]. К. Сільвестер пропонує емпатичну співпрацю як феміністичний метод відмови від використання бінарних структур на теоретичному та емпіричному рівнях [206].

Феміністичні концепції в сучасній теорії міжнародних відносин найбільш представлені у працях західноєвропейських та американських дослідників і саме вони становлять основу теоретичної бази дисертації. Окрім цього, теоретична основа дисертаційного дослідження ґрунтується на синтезі несуперечливих положень першоджерел, монографій, наукових праць, публікацій теоретиків, репортажів громадських активістів, правозахисників, а також статистичних даних міжнародних організацій, державних органів виконавчої влади й центрів дослідження.

Методологію дисертаційного дослідження утворюють загальнонаукові та спеціальні методи і підходи, зокрема, застосування *історико-хронологічного* методу у підрозділі 2.1. сприяло відтворенню еволюції феміністичних концепцій в теорії міжнародних відносин у хронологічній послідовності. Водночас використання *логічного* методу сприяло всебічному вивченню об'єкта. Завдяки використанню методу *порівняння* у підрозділі 3.2. вдалося виявити спільні і відмінні риси феміністичних підходів у теорії міжнародних відносин. Використання методів *критичного аналізу* та *синтезу* дозволило розкрити зміст та особливості феміністичних підходів у дисципліні, а також допомогло у формулюванні авторських висновків з тематики дослідження. За допомогою методу *прогнозування* було визначено перспективи розвитку феміністичних підходів у теорії міжнародних відносин. Застосування *статистичного* методу дозволило проаналізувати показники залученості жінок до політики, процесів прийняття рішень тощо. Застосування *дедуктивного*

підходу дозволило дослідити специфічні особливості феміністичних підходів, опираючись на попереднє знання про їхні загальні характеристики. Доповнення дедуктивного підходу *індуктивним* допомогло сформулювати загальні судження про об'єкт дослідження на основі знання про специфіку його особливостей. З'ясування ступеня інтегрованості феміністичних концепцій до українського політологічного дискурсу здійснено із застосуванням *контент-аналізу* авторефератів дисертацій політологічних спеціальностей, захищених українськими авторами у період з 1992 до 2017 року.

У вітчизняному науковому просторі ця проблематика, нажаль, досліджується лише спорадично та не викликає значного зацікавлення з боку вчених. Натомість дослідженням теоретичних засад фемінізму у філософії, соціології, політології, історії, мовознавстві, інтегративному дослідженні гендерних аспектів державної та дипломатичної служб, міжнародного права, ринку праці, екологічної безпеки займаються Т. Василевська, К. Возьний, В. Гайденко, О. Галай, Н. Грицяк, А. Грушова, І. Добржанська, В. Доброта, О. Касьян, О. Кісь, О. Коломоєць, Р. Ліончук, Т. Марценюк, М. Пірен, Р. Романюк, М. Скорик, О. Хомей, Г. Христова, Н. Чухим, О. Ярош, тощо. У працях російських дослідників (С. Айвазова, О. Воронина, Е. Здравосмилова, Е. Кочкина, А. Темкина, Н. Степанова) аналізуються особливості гендерного підходу у політичній теорії та соціології. Представлена джерельна база стала основою для написання нашої роботи. Зазначимо, що у згаданому корпусі праць малою мірою висвітлена низка питань, які становлять собою істотну складову інкорпорації вказаного дискурсу до вітчизняної теорії міжнародних відносин. Це такі аспекти як: еволюція феміністичних концепцій та їхня класифікація в контексті загального теоретичного дискурсу науки про міжнародні відносини; вплив феміністичних концепцій на актуальний стан досліджень окремих міжнародних процесів та явищ, а також проекції цих концепцій у інституційні практики країн світу в сфері протидії гендерній нерівності та експлуатації.

1.2. Передумови й особливості становлення феміністичного політологічного дискурсу

Фемінізм (від *лат. femina – жінка*) – це складне та багатовимірне явище, яке досі не набуло уніфікованого трактування. В літературі існує біля 300 тлумачень цього поняття, що засвідчує складність означуваного феномену. Вперше цей термін застосував у 1837 р. французький соціаліст-утопіст Ф. М. Ш. Фур'є, який вважав, що ступінь демократії в суспільстві визначається ставленням у ньому до жінки. У історичному контексті фемінізм розглядають переважно з кінця XVIII ст. Проте ідея рівності статей сягає часів Античної доби, зокрема у праці грецького філософа Платона “Держава” йдеться про можливість рівної участі жінок і чоловіків у суспільній діяльності. В епоху Відродження відзначилася праця італійського вченого Христини Пізанської «Книга про Град Жіночий» (1405 р.), у якій розповідалося про так зване ідеальне місто-притулок для жінок, які потерпають від суспільного гніту і несправедливості. Наступні важливі праці щодо змін патріархального суспільного устрою були «Декларація прав жінки і громадянки» (1791 р.) Олімпії де Гуж представлена на читаннях у французькому Конвенті, яка містила 17 статей і мала форму суспільного договору між жінкою і чоловіком. А також трактат Мері Уолстонкрафт «На захист прав жінки» (1792 р.), у якому авторка закликала до зміни традиційних постав щодо жінок, зокрема у тому, що стосується доступу до освіти на рівні з чоловіками.

Полісемантичність поняття «фемінізм» включає такі його інтерпретації: по-перше, фемінізм сприймається як суспільний рух, як певна, відносно масова і цілеспрямована діяльність, певна суспільно-політична практика; по-друге, як ідеологія (чи програма) суспільних змін; по-третє, як наукова теоретична та методологічна позиція, перспектива аналізу культури і суспільства. На думку української дослідниці фемінізму О. Кісь, перший його аспект слід вважати базовим, оскільки розгортання феміністичного руху призвело до виникнення ідеології фемінізму та феміністичної теорії [30, с. 14-21]. У феміністичній енциклопедії за редакцією Оксфордського університету подається більш ширше

визначення фемінізму як руху за захист прав жінок, що ґрунтується на поглядах рівності статей [118]. Натомість у англійському політичному словнику фемінізм трактується як доктрина, спрямована на протидію систематичному порушенню прав жінок у сучасному суспільстві і на захист рівних можливостей жінок і чоловіків [191]. На думку Т. Хоми одного з дослідників гендерної проблематики, фемінізм є одночасно ідеологією, “підвалинами якої є гендерна рівність і доцільність боротьби за рівновагу у всіх сферах життя” й реформаторським рухом за поліпшення статусу жінок [81, с. 21]. Натомість соціолог Т. Марценюк, визначає фемінізм перш за все, як соціальну теорію і критику патріархату та рух, який бореться за подолання гендерної дискримінації та несправедливості [164]. Фемінізм розуміють також як філософську концепцію соціальнокультурного розвитку, яка протиставляється нехтуванню жіночим соціальним досвідом в уявленнях про світ і суспільство. Водночас фемінізм розглядають як методологію досліджень, що базується на артикуляції жіночого світогляду і системи цінностей. Отже, фемінізм це – широкий соціальнополітичний та інтелектуальний рух, спрямований як на досягнення рівних прав і можливостей для жінок, так і на встановлення нової соціальної системи, а також теорія і методологія досліджень у сфері наукового знання.

Звертаючись до першої частини цього визначення спершу обґрунтуємо сутність фемінізму як суспільно-політичного руху.¹ Історично активісти цього руху прагнули привернути увагу до проблем гендерної рівності у приватній та суспільній сферах через включення їх у глобальний порядок денний. На думку української дослідниці О. Ярош, міжнародний жіночий рух належить до числа альтернативних рухів, покликаних здійснювати безпосередній вплив на політичну, соціальну, економічну та духовну сфери для того аби формувати нові орієнтири суспільного розвитку [93, с. 230].

¹ У світі розрізняють жіночий, феміністичний та гендерний рухи. Жіночий рух – це організована громадсько-політична діяльність жінок. Феміністичний рух – більш вужчий, спрямований на викорінення дискримінації щодо жінок та існуючих патріархальних засад суспільства. Гендерний рух покликаний впроваджувати гендерну рівність та враховувати гендерні аспекти у всіх сферах життя [93, с. 230-231].

У своєму еволюційному розвитку жіночий рух пройшов три етапи чи «хвилі». Перша «хвиля» тривала з 1830-х по 1920-і р. р. основним напрямком фемінізму на цьому етапі є суфражизм (від англ. – «suffrage» – право голосу): жінки виборювали право голосу та рівного з чоловіками доступу до освіти. Наступним кроком були реформи у законодавчій та соціальній сферах, зокрема, у сфері права власності, розлучення, права на аборт, працевлаштування, належної оплати праці і т. д., що увійшли в історію жіночого руху як «друга хвиля» або «неофемінізм» (з 1960-х по 1990-і р. р.). З настанням 1990-х р. р. жіночий рух перейшов у третю фазу свого розвитку, яку ще називають «постфемінізмом»². Ця «хвиля» триває досі, а головною проблематикою цього руху є нерівність та дискримінація жінок у сфері культури, психології і мови.

На сьогодні жодна з вищезгаданих хвиль не вважається завершеною, адже питання жіночої освіти чи права голосу досі залишаються відкритими у низці країн світу. Найбільш успішною в історії жіночого руху вважається перша хвиля. Таким чином, жіночий рух перетворився на структуровану транснаціональну мережу, що сприяла поширенню дискурсу про права жінок та змінила уявлення про зміст демократії.

Одним з найбільших здобутків практики жіночих рухів вважається прийняття універсальних міжнародно-правових антидискримінаційних документів (конвенцій, договорів, декларацій), у яких прописані відповідні принципи, норми та процедури контролю за виконанням та відповідальності за порушення. Вперше на рівні Організації Об'єднаних Націй була прийнята низка міжнародно-правових документів, у яких містилися положення про гендерну рівність³, гендерну дискримінацію⁴ та проведені заходи щодо поліпшення

² Саме поняття «пост» не означає повного чи абсолютного розриву з класичним фемінізмом, який базувався на аналізі відносин домінування та пригноблення, але передбачає включення їх в контекст часових, політичних та культурних відносин. Отже, займаючи критичну позицію щодо другої хвилі фемінізму, постфемінізм є його продовженням [17, с. 61].

³ Гендерна рівність - справедливе ставлення до жінок і чоловіків. Для забезпечення справедливості мають існувати певні критерії, що компенсують історичні та соціальні перешкоди, які не дають жінкам і чоловікам можливості існувати в рівних умовах [62, с. 235].

⁴ Гендерна дискримінація - відмінності, виключення або обмеження за ознакою статі, що спрямовані на послаблення чи зводять нанівець реалізацію чоловіками та жінками прав людини і основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадянській чи будь-якій іншій галузі [42].

становища жінок у світі. Зокрема було створено спеціальну комісію зі становища жінок при ООН (1946), ухвалено Конвенцію про політичні права жінок (1952), Конвенцію про захист материнства (1952), Конвенцію про громадянство заміжніх жінок (1957), Конвенцію про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти (1960), Декларацію про захист жінок і дітей в надзвичайних обставинах і в період збройних конфліктів (1965), Декларацію про ліквідацію дискримінації щодо жінок (1967)⁵, Конвенцію про рівне ставлення і рівні можливості для працюючих жінок і чоловіків (1981), Декларацію про викорінення насильства щодо жінок (1993) та Протокол про попередження, припинення і покарання торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми (2000)⁶ [21].

Також під егідою Організації Об'єднаних Націй було проведено чотири масштабні міжнародні конференції присвячені питанню прав жінок, на яких акцентувалася увага на залученні жінок до політичної діяльності та процесу прийняття рішень. Перша Всесвітня конференція проходила у Мехіко у 1975 році (цей рік було урочисто проголошено «Міжнародним роком жінки»). Також було вирішено, що 1976-1985 роки увійдуть в історію ООН як «Десятиліття жінки». Переважну більшість серед делегацій-учасниць становили саме жінки, які очолювали 113 делегацій зі 133 країн-членів ООН. На конференції був прийнятий Всесвітній План дій, яким було передбачено програму-мінімум до 1980 року. Основним завданням цього Плану дій було забезпечення рівного доступу жінок до таких сфер, як освіта, працевлаштування, політична діяльність, охорона здоров'я, забезпечення житлом, планування сім'ї. Важливим підсумком цієї конференції було прийняття ООН вищезгаданої Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979).

На Другій всесвітній конференції щодо становища жінок, що відбулася у 1980 році у Копенгагені та зібрала 145 учасників були підведені підсумки щодо

⁵ Ця Конвенція отримала назву «Біль про права жінок» і на даний момент юридично об'єднує 186 країн-членів ООН [86, с. 109].

⁶ Вступив в силу 25 грудня 2003 року. До 2010 року Протокол про торгівлю людьми підписало 124 країни [14, с. 65].

досягнень у сфері гендерної політики відповідно до запланованих цілей Першої всесвітньої конференції у Мехіко.

У 1985 році у Найробі була проведена Третя всесвітня конференція під назвою «Всесвітня конференція для огляду й оцінки досягнень Десятиліття жінки ООН: рівність, розвиток і світ», на якій була розроблена нова стратегія з покращення становища жінок та захисту їхніх прав. До складу цієї стратегії увійшла концепція «гендерної пріоритетизації»⁷ (англ. – *gender mainstreaming*). Нова стратегія передбачала (ре)організацію, вдосконалення, формування та оцінку політичних процесів у такий спосіб, щоб учасники процесу прийняття політичних рішень використовували гендерний підхід в усіх галузях політики і на всіх етапах. Існуючі відмінності між чоловіками та жінками враховуються для визначення негативних наслідків, а не підтримки нерівностей чи ієрархій, які склалися у суспільстві [10, с. 11]. Згідно цієї стратегії до 2000 року було заплановано цілу низку заходів, спрямованих на досягнення гендерної рівності на національному рівні. Найактуальнішими серед, яких були визнані:

- заходи, спрямовані на вдосконалення національних Конституцій і законодавства, приведення їх у відповідність до міжнародно-правових стандартів;
- досягнення рівної участі чоловіків і жінок у реалізації суспільно значущих соціальних програм;
- формування паритетної демократії, тобто рівної участі чоловіків і жінок у політичному житті та прийнятті рішень на всіх рівнях влади [86, с. 110].

Практичними результатами третьої конференції було прийняття ООН Декларації щодо рівності жінок і чоловіків (1988), Програми розвитку ООН з впровадження гендерних індикаторів індексу розвитку людського потенціалу (1990), а також Декларації ООН про попередження насильства щодо жінок (1993).

У вересні 1995 року в Пекіні відбулася IV Всесвітня конференція ООН з проблем жінок, де була прийнята Пекінська декларація і Платформа дій, що

⁷ Термін «mainstreaming» перекладено як «пріоритетизація» відповідно до: Англо-французько-німецько-український словник термінології Європейського Союзу [3, с. 105].

представляли собою комплекс заходів і рекомендацій із розширення прав і можливостей жінок. У названих документах наголошувалося на нерозв'язаності багатьох проблем у сфері становища жінок, зокрема на відсутності відповідних національних і міжнародних механізмів контролю [88]. Також в підсумку конференції, відбулося офіційне затвердження стратегії з забезпечення гендерної рівності – «гендерна пріоритетизація». Доцільно виділити чотири етапи втілення політики гендерної пріоритетизації: 1) підготовчий (організація та досягнення структурних та культурних передумов для реалізації принципів рівних можливостей); 2) експертиза специфіки (вивчення гендерних відмінностей); 3) евалюація ефективності національної гендерної політики; 4) політика переконструювання (визначення проблемних зон та їхня зміна) [80, с. 114-115].

Подальшими кроками, спрямованими на досягнення гендерної рівності було, проведення ГА ООН у 2000, 2005, 2010 роках спеціальних сесій, що мали відповідні назви «Пекін+5», «Пекін+10» і «Пекін+15». Підсумком роботи цих сесій стало прийняття політичної декларації «Жінки в 2000 році: рівність між чоловіками і жінками, розвиток і мир у ХХІ столітті» (Нью-Йорк, 2000), Декларації Тисячоліття (де однією з цілей було сприяння рівноправності статей і розширенню прав жінок) (2000). Також визначним кроком було ухвалення Радою Безпеки ООН Резолюції 1325 щодо жінок, миру і безпеки (2000). Вказаними документами, зокрема, утверджувалися механізми моніторингу роботи з покращення становища жінок і дівчат у світі.

Також задля вирішення питання гендерного паритету та забезпечення прав жінок в структурі ООН створено цілу мережу спеціалізованих органів, таких як Відділ з покращення становища жінок, Комісія зі становища жінок, Комісія з ліквідації усіх форм дискримінації щодо жінок, Інститут міжнародних досліджень і освіти жінок (INSTRAW), Фонд розвитку жінок (ЮНІФЕМ), Канцелярія Спеціального радника з гендерних питань та покращення становища жінок. 2 липня 2010 року ГА ООН одностайно проголосувала за створення нової структури для прискорення прогресу у розв'язанні проблем

жінок і дівчат в усьому світі «ООН-жінки». Також в системі ООН створено спеціальний інтернет-ресурс під назвою «Жіночий нагляд» (англ. – Women watch), який є основним порталом доступу до інформації та ресурсів із забезпечення гендерної рівності та розширення можливостей жінок у рамках всієї системи ООН, включаючи Секретаріат ООН, регіональні комісії, фонди, програми, спеціалізовані установи й академічні та науководослідні інститути [27, с. 157-161]. Як бачимо, міжнародна спільнота, насамперед в «особі» ООН, визначає гендерну рівність як цінність, якої слід досягнути задля справедливості та суспільного розвитку і у цьому напрямку здійснюється чимало роботи.

Звертаючись до європейського досвіду у вирішенні питань гендерної рівності, слід згадати антидискримінаційні норми, зафіксовані у відповідних актах Ради Європи, зокрема Європейська Конвенція прав людини (1950), Європейська соціальна хартія (1961), а також нова редакція цієї Хартії після внесення змін та доповнень (1996), Декларація про рівноправність жінок та чоловіків (1988), Резолюція 1706 «Збільшення жінок в політиці» (2010), а також Конвенція про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (2011). На рівні ОБСЄ до подібних документів належать План дій з підтримки гендерної рівності (2004), Рішення 14/05 Міністерства ради ОБСЄ про роль жінок у попередженні конфліктів, регулюванні криз та пост-конфліктному відновленні (2005), Рішення 15/05 Міністерської ради ОБСЄ про попередження й недопущення насильства щодо жінок (2005), Рішення 7/09 Міністерської ради ОБСЄ про участь жінок у політичному і суспільному житті (2009) [79, с. 22-23]. Вперше ідея рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків була зафіксована у Римських договорах (1957 ст. 119), у Маастрихтському договорі (1992 ст. 2), також у Амстердамському договорі (1997 ст. 118, 119), згодом у Хартії основних прав ЄС (2000 ст. 21,23), у Рамковій стратегії Європейської спільноти з гендерної рівності (2001-2005), у Дорожній карті із забезпечення гендерної рівності (2006-2010), у Лісабонській угоді (2007 ст. 1,2, 63, 69), у Консолідованих версіях

Договору про Європейський Союз та Договорі про функціонування Європейського Союзу (2010, ст. 2, 3, 8, 21, 23). Крім того, основні принципи гендерної політики ЄС викладені у вторинному законодавстві (Директивах ради), у яких, зокрема йдеться про забезпечення гендерного балансу та рівних можливостей для чоловіків і жінок у сфері професійної зайнятості, соціального забезпечення, охорони здоров'я, освіти. У політиці забезпечення гендерної рівності Європейська Комісія застосовує так званий подвійний підхід (*англ. dual approach*): втілення політики «гендерної пріоритетизації» та ініціювання спеціальних заходів (*англ. – specific measures*). Ця політика застосовується, наприклад, у так званому гендерному формуванні бюджету, де здійснюється гендерна оцінка бюджетів, тобто використання гендерного підходу на всіх рівнях бюджетного процесу та реструктуризації доходів і видатків з метою сприяння гендерній рівності.

Спеціальні заходи у гендерній політиці на рівні ЄС – це зміни у сфері законодавства, інформаційно-просвітницькі кампанії, фінансові програми. Мета цих заходів полягає у розв'язанні конкретних проблем, таких як різниця в оплаті праці, брак представництва жінок у певних сферах зайнятості, збільшення доступу жінок до процесів прийняття рішень тощо. Інституційне забезпечення гендерної рівності ЄС здійснюється, передусім, на рівні Голови Ради ЄС у форматі Трійки (Trio Presidency). Також в Європейському Парламенті працює Комітет із прав жінок і гендерної рівності, що є безпосередньо відповідальний за гендерні питання. Окрім того, існує Група високого рівня із гендерної пріоритетизації (High-Level Group on Gender Mainstreaming), яка складається з високопосадовців держав-членів ЄС, відповідальних за втілення гендерної пріоритетизації на національному рівні. У 1981 році був створений Консультативний комітет із рівних можливостей для жінок і чоловіків (Advisory Committee on Equal Opportunities for Women and Men), що складається із Міністерств держав-членів ЄС. Комітет надає допомогу ЄК у розробці та втіленні політики гендерної рівності на рівні ЄС. Також гендерні питання стосуються Комісії з питань правосуддя, прав споживачів та

гендерної рівності (Justice, Consumers and Gender Equality). Збором, аналізом і розповсюдженням інформації стосовно гендерної рівності займається Європейський інститут з питань гендерної рівності (European Institute for Gender Equality). Консультаційну платформу Європейського інституту з питань гендерної рівності складає «ЄвроГендерна мережа» («EuroGender Network»), яка надає можливість її користувачам обмінюватися ресурсами, знаннями та досвідом впровадження успішних практик у сфері забезпечення гендерної рівності [10, с. 13-16].

Міжнародна спільнота постійно здійснює моніторинг стану справ із забезпеченням рівних прав і можливостей, надаючи відповідні звіти з питань гендерної рівності. Це, зокрема, Індекс із гендерної рівності (Gender Equality Index) – один із важливих компонентів щорічного міжнародного Звіту із людського розвитку Програми розвитку ООН (UNDP Human Development Report), звіт Рівня свободи у світі (Freedom in the World, Freedom House), чи звіт із прав людини, підготовлений Бюро з демократії, прав людини і праці США, звіт із глобального гендерного розриву (Global Gender Gap Report), що готується Світовим економічним форумом (World Economic Forum), де величина гендерного розриву (gender gap) вимірюється у чотирьох важливих сферах нерівності між чоловіками та жінками: економічна участь, рівень освіти, політичне представництво та сфера здоров'я, а також щорічні дослідження ЄС (наприклад «Євробарометр»).

На сучасному етапі триває процес широкої інтеграції жіночого руху у політичну і соціальну практики. Завдяки поєднанню зусиль «зверху» і «знизу», співпраця між акторами політичної арени і активістами жіночих організацій сприяла активному залученню питань гендерних відносин до політичного порядку денного, запровадженню відповідного законодавства і низки реформ. Великим здобутком у досягненні гендерної рівності в політиці вважаються гендерні квоти, які на сьогодні є одним з формальних механізмів, що гарантує більш справедливе представництво жінок в парламенті та інших державних й політичних інституціях, аніж раніше. Ці зміни відбуваються також завдяки

політиці лобіювання (особливо поширеній у США), що полягає у поданні відповідних законодавчих проектів, здійсненні експертизи, веденні переговорів з членами урядів, здобутті інформації та коментарів щодо запропонованих законодавчих змін. Важливою також є інформаційна політика з боку державних і громадських інститутів з популяризації гендерної рівності в суспільстві, а також створення фондів і організацій та їхніх мереж, які займаються моніторингом гендерного паритету в суспільстві в цілому. Серед інших форм діяльності жіночого руху є підготовка і освіта лідерів (семінари, лекції з широкого кола релевантних питань), а також пошук матеріальних ресурсів. Завдяки ініціативі жіночих організацій майже всюди існують телефони довіри для жінок, кризові центри з надання психологічної підтримки, чи спеціальні притулки для жінок, потерпілих від домашнього насильства. Найбільш дієвою вважається система комісій і комітетів, що розглядають скарги щодо сексуальних домагань на робочому місці. Важливим аспектом діяльності жіночого руху є створення коаліцій з іншими рухами для досягнення спільних цілей. Більшість лідерів жіночого руху стали членами різних політичних партій (насамперед, лівих та зелених), працюють на керівних посадах у профспілках, в жіночих комітетах тощо. Окрім висвітлення проблематики гендерної рівності активісти міжнародних жіночих рухів активно борються за мир у світі, захист довкілля, відстоюють права сексменшин, борються з поширенням дитячої порнографії, виступають проти торгівлі людьми і т. д.

Починаючи з другої половини 1960-х – початку 1970-х років в північній Америці та європейських країнах, триває формуванням феміністичного наукового дискурсу (філософії та ідеології фемінізму, що стали його теоретичною базою), що уможливило входження жінок до наукової сфери (яка раніше ексклюзивно належала чоловікам) та стало результатом практики жіночих рухів. Потік жінок-науковців в університети охопив більшість країн світу. Зокрема, у цей період відбувається створення нової академічної дисципліни – *жіночі дослідження* (англ. – *women's studies*) – вивчення жінок та їх досвіду. Невід'ємною частиною цього руху було створення феміністичного

академічного дискурсу – феміністичних студій (англ. – *feminist studies*). Цей теоретичний дискурс відрізняється від жіночих студій тим, що вивчає вплив соціальних, особистісних, лінгвістичних та наукових конструкцій на концепцію влади, владних відносин у політиці, патріархату⁸ та андроцентризму⁹. Також феміністичні студії вивчають специфіку науково-дослідного процесу для того щоб збагнути підпорядковане становище жінки.

Інтеграція жіночих досліджень у діяльність вищих навчальних закладів, створила передумови для формування альтернативних наукових ресурсів, колективів дослідників та теорії щодо підпорядкованого становища жінок, спонукаючи до вивчення структурних та ідеологічних викривлень у «чоловічих або, так званих, класичних наукових дискурсах».

Феміністичні теоретики займалися як дослідженням різних аспектів та особливостей традиційних дисциплін так і розробкою власного вчення. Розпочавши з критики теорій “природної субординації” і підпорядкованого статусу жінок, феміністи відвели «гендеру» центральне місце в аналізі структур влади, політичних, соціальних і культурних інститутів, моделей ідеологічного впливу тощо. Варто відзначити, що в наукових дослідженнях не існує єдиної думки, щодо того, хто вперше використав термін «гендер». Згідно з версією Р. Хофа спочатку це поняття вживалося для опису граматичної категорії роду іменника у англійській лінгвістиці [84, с. 23-54]. За іншою версією, психолог і сексолог Дж. Мані (John Money) у 1955 році вжив цей термін у Британському журналі із медичної сексології (*British Journal of Medical Sexology*). Проте, найбільш поширеною версією вважається американський психоаналітик Р. Столлер (Robert Stoller), який у 1968 році опублікував статтю «Стать та гендер: про розвиток мужності та жіночності» (*«Sex and Gender: on the Development of Masculinity and Femininity»*) [11, с. 11-12], де розтлумачив гендер як поняття, що ґрунтується на психологічних та культурних характеристиках, цілком незалежних від тих, що відповідають біологічній статі. Такий підхід у розгляді

⁸ Патріархат – родинна, соціальна, ідеологічна й політична система, в якій жінка і жіноче (фемінне) підкорене чоловіку і чоловічому (маскулінному) [50, с. 238].

⁹ Андроцентризм - культурна традиція, яка зводить людську суб'єктивність до єдиної чоловічої норми, що репрезентується як універсальна об'єктивність [12].

соціальної поведінки людей надалі був підтриманий соціологами, особливо феміністичного спрямування [49]. На думку американської соціологині Дж. Лорбер, своїм розповсюдженням визначенням та науковістю нове поняття завдячує розвитку теоретичних засад фемінізму, які відкрили шлях для виникнення та розвитку власне гендерних досліджень як основи «для нових теоретичних побудов» [50, с. 127-136].

Російська дослідниця С. Айвазова вважає, що введення поняття «гендер» в науковий обіг переслідувало наступні цілі: по-перше, показати, що поняття «стать» належить до числа таких основних категорій, як «клас» та «раса»; по-друге, перевести аналіз відносин між статями з «біологічного» рівня на соціальний; по-третє, відмовитися від постулату про «природне призначення статей» [1, с. 407].

Поняття «гендеру» термінологічно оформлялося в процесі еволюції від жіночих досліджень до власне гендерних, внаслідок чого воно отримало цілу низку визначень:

- як соціокультурна, символічна конструкція статі. Тобто це змодельована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої й жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та стосунків жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі [56].
- як ідеологічний конструкт (Б. Фрідан), тобто чинник домінування чоловічого над жіночим, що проявляється в організації сексуальності через систему, в якій керівні функції належать чоловікам [30].
- як культурна метафора у філософських і постмодерністських концепціях (Ж. Дерріди, Х. Сису, Л. Ірригаре), що виокремлює свою культурно-символічну сутність в обґрунтуванні образів фемінності та маскулінності в їх соціальній дійсності [71]. Це дозволяє виявити культурно-символічні ряди, що спираються на опозицію «природа-культура». Їхня

наявність передбачає існування ціннісних орієнтацій і установок, сформульованих так, що все, що визначається як чоловіче або ототожнюється з ним, вважається позитивним, значним і домінуючим, а те, що визначається як «жіноче» - негативним, вторинним і субординованим. Тобто існуючі численні поняття й феномени не пов'язанні із поділами на статі, які визначаються саме через цей культурно-символічний ряд, що створює ієрархію всередині цих нестатевих пар понять.

- як технологія (Г. Рубін, А. Річ), що формує інститут статі та затверджує конкретні статеві ідентифікації. Ця технологія стосується значення соціальних інститутів, що реалізують владні відносини статей у межах політичної, економічної та соціальної сфер життя, міжстатевих та внутрішньостатевих відносин. Така технологія уможливорює гендерний вимір приватної та публічної сфер соціуму та досліджує специфіку навчання та засвоєння гендерних норм [49];

- як політика рівних прав і можливостей чоловіків та жінок, а також діяльність зі створення механізмів її реалізації [56].

- як мережа, структура або процес, тобто як категорія, що описує один із вимірів стратифікації. Тобто гендер розглядають як наслідок соціальної функціональної диференціації, соціального розрізнення, що відтворює відносини нерівності і дискримінації, у яких жінки і чоловіки розглядаються як категорія розбіжностей, і ці розбіжності деталізуються через контексти віку, раси й сексуальної орієнтації [70]. Отже гендер стає виміром соціальної стратифікації, яка, поряд з іншими вимірами, обумовлює суспільну ієрархію.

- у політологічному контексті як політико-рольовий, стереотипний конструкт, тісно пов'язаний зі статтю, що формується під впливом особливостей політичної культури й уособлює в собі зовнішні очікування та внутрішні історично вкорінені характеристики суспільно-політичної поведінки чоловіків і жінок.

Таким чином, гендер став розглядатися як нормативна змінна, що поряд із такими чинниками як раса чи клас конструює певні ідентичності, з яких

формується система владної стратифікації. Оскільки гендер став виміром соціальних відносин, включаючи елементи як стабільності, так і мінливості, це дало змогу вченим простежити певні відмінності, притаманні тому чи іншому суспільству та довести, що поняття «мужності» чи «жіночності» зумовлені соціально-культурним й історичним контекстами та мають багатоманітні значення.

Отже, заснована в середині 1970-х років традиція *гендерних досліджень* (англ. – *gender studies*) успішно увійшла у сферу наукового знання, зокрема у соціально-гуманітарні та природничі дисципліни. Гендерні дослідження спрямовані на вивчення місця, ролі, активності, волевиявлення й самореалізації чоловіків і жінок у змінних історичних умовах соціального буття певної епохи [70]. Ці студії критикують традиційні уявлення про ролі чоловіків і жінок, в основі яких лежать лише репродукція та фізична сила. Натомість, як альтернатива, пропонуються егалітарні ролі, де чоловіки і жінки мають можливість вибирати поведінкові зразки залежно від можливостей та бажань. Також гендерні дослідження критикують явище гендерної поляризації (намагання вбачати у жінках і чоловіках лише відмінності), андроцентризм і патріархат як норми суспільного життя. Коли говорять про гендерний вимір, то мають на увазі, насамперед, нерівність, ієрархію, стратифікацію і владу, яка вбудована у гендерні відносини, а не лише відмінність між чоловіками і жінками. Отже дослідження з позиції гендерного підходу означає врахування різних потреб та ситуацій, в яких опиняються жінки та чоловіки через свої соціальні ролі. Це методологія включення суспільних інтересів і думок різних соціальних груп, врахування критерію розмаїття та вихід за межі усталених стереотипів. На думку української дослідниці О. Кісь, головним здобутком гендерного підходу є врахування багатоваріантного впливу фактора статі на будь-які об'єкти досліджень в межах соціальних та гуманітарних дисциплін [31]. Результатом гендерних досліджень як окремого наукового напрямку стало створення сучасної гендерної теорії.

У наступному поживавленні жіночого руху (1960-і – 1970-і р.р.) ініціювало академічні дебати з багатьох проблем історії, дослідження яких у феміністичному науковому дискурсі набуло зовсім іншого забарвлення. До того, як порушені феміністами теми стали предметом усестороннього обговорення, аналіз диференціації суспільства за гендерним принципом не здійснювався, а праці в галузі політології практично не згадували про жінок взагалі. Якщо суб'єкт політики, в якості якого традиційно виступали чоловіки, завжди був об'єктом інтенсивного наукового дослідження, то політична участь жінок і їхня політична поведінка не вивчались ніколи. В дофеміністичний період досить вузьке тлумачення понять політики і політичного також не залишало місця для жінок. Відсторонення жінок впродовж століть з суспільного життя і владних сфер, спричинило практично цілковите їхнє ігнорування у політичних дослідженнях. Практично не вивчалась роль жінок у сферах, де їхня роль традиційно була значимою – у сімейному, приватному житті, веденні господарства тощо. Отже, назріла потреба інтелектуального прориву – деконструкції традиційного знання.

Більшість теоретиків, починаючи з мислителів античності, наголошували на біологічних особливостях статей і відстоювали культурні моделі, котрі не лише не передбачали участі жінок у владних структурах, але й нехтували здатністю жінок розвивати якості, пов'язані з політичною і громадянською активністю. Концепція, яка структурувала політичний дискурс в класичний період, базувалася на визнанні чіткої дихотомії «суспільного» і «приватного». Починаючи з часів античної Греції, їхнє концептуальне роз'єднання відображало класичне розуміння приватної сфери домогосподарства (гр. – *oikos*, або сфера проживання, середовище репродукції) і економіки (гр. – *polis*, місто-державна, що організовує виробництво) як «примусово розділених» від самого початку. Більше того, лише суспільна сфера була ареною свободи і громадянських прав. Жінки асоціювались з приватною сферою і функціонально вилучались з практик свободи, які визначали політичне життя. Тому суспільна

сфера не лише функціонувала без жінок, але й була налаштована проти них: політика стала світом, в якому панували й мали право голосу лише чоловіки.

Частковий вихід жінок в публічну сферу відбувся наприкінці XVIII, початку XIX сторіччя, був пов'язаний з індустріалізацією, що спричинилася до зміни ролі жінок та чоловіків, трансформувавши соціальний інститут сім'ї. Ці зміни стосувалися, передовсім, сфери оплачуваної праці, а також уявлення про жіночу економічну, громадську та політичну активність. Відповідно, в подальшому у науковій сфері відбулось переосмислення традиційних тверджень про «розумову обмеженість жінок» чи їхню особливу тендітність, чи моральність. Проте, виникнення самої концепції розділеності двох сфер (приватної і суспільної) датується цим же історичним відрізком. Адже залучення жінок до оплачуваної праці, що відбувалося в ранньоіндустріальну епоху, стосувалося жінок нижчих соціальних прошарків, натомість для жінок-вихідців з вищих соціальних верств реальністю залишалася замкнутість в межах дому. З часу «класичного капіталізму» та до початку XX століття суспільна сфера продовжувала залишатися цариною закріпленою за представниками чоловічої статі, у той час як приватна (жіноча, «домашня») сфера тлумачилась як вторинна, другорядна за значимістю та обслуговуюча. Все кардинально змінилося з початком Першої світової війни. Адже саме ця трагедія людства стала поштовхом для усвідомлення жінками своїх прав і можливостей. В той час, коли чоловіки відстоювали свої позиції на фронті, жінки були змушені зайняти їхні робочі місця, утримуючи «домашній фронт». Період Великої війни засвідчив значну трудову та соціальну мобілізацію жінок. Жінки йшли працювати у медичну службу, чи добровольцями Червоного Хреста, займалися рукоділлям у майстернях відкритих заможними жінками-благодійницями, займали посади в муніципалітеті та банках, працювали листоношами, офіціантками, водіями. Окрім того, були долучені до військової, металургійної та хімічної промисловостей. Можна вважати, що Перша світова війна емансипувала жінку. Адже після війни для жінок відкрилося багато робочих місць і можливостей, незважаючи на те, що їх закликали повертатися

до своїх домівок і народжувати дітей. Війна започаткувала фемінізацію сфери обслуговування, що почала стрімко розвиватися. Емансипаційний вплив війни особливо позначився на молодих дівчатах із буржуазного середовища. Останні отримали можливість вийти з-під контролю батьків і здобувати професію [74]. Отже, можна вважати, що Перша світова війна посприяла так званій «інтеграції» жінок до суспільної сфери: здобуттю виборчого права, освіти, доступу до різних професій та утвердженню їхнього громадянського статусу.

У подальшому розвиток феміністичного руху та необхідність інкорпорувати демократичні ідеали у наукову теорію, привернули увагу до питань, пов'язаних з репрезентацією жіночих інтересів. Разом з концептуалізацією категорії «гендеру» у політологічну сферу був залучений дискурс щодо комплексу проблем, присвячених політичній участі жінок. Так у 1971 році ініціативна група «жінок за політичну науку» почала активно виступати з доповідями з гендерної проблематики на щорічних зборах Американської асоціації політичної науки. До середини 1970-х років було опубліковано низку книг, присвячених висвітленню взаємозв'язку «жінки і політики», що сприяло утвердженню офіційного статусу цієї проблематики в політології. Також, двома важливими подіями стали заснування у 1981 році наукового журналу «Жінки і політика» («Women and Politics») та створення у 1986 році організаційної секції з дослідження теми «жінка і політика» при Американській асоціації політичної науки. Крім цього, у 1986 році політологічний факультет Ратгерського університету (Rutgers University) вперше впровадив дисципліну «жінка і політика» як основного напрямку досліджень при здобутті докторського ступеня (Ph. D.) [73, с. 878].

До початку 1990-х років кількість політологічних досліджень на тему політичної участі жінок значно зросла. Наприклад, у 1991 році науковий журнал «Жінка і політика», що спеціалізувався на публікації емпіричних та теоретичних праць з даної проблематики надрукував 24 статті і 21 рецензію на книги, а у 1992 році на щорічній сесії Американської асоціації політичної науки було представлено понад 60 доповідей з гендерної тематики [73, с. 877].

Феміністична ревізія політичної теорії розпочалась з переосмислення й запровадження нових дослідницьких завдань та їхніх компонентів. Так, наприклад:

- було кинуто виклик традиційним визначенням політики;
- було поставлене нове запитання, яким чином гендер конструює жіночий політичний досвід, і як раса, етнічність, класовий інтерес в поєднанні з гендерною приналежністю впливають на політичні дії і політичну свідомість;
- було започатковано дослідження того, як взаємопереплетення соціальних відносин жінок в сім'ї, на робочому місці, комунах впливають на розробку форм спротиву і згоди;
- були зроблені спроби помістити дії суспільних організацій (grassroots activism) у контексті більш широкого політичного і економічного процесу;
- було приділено значну увагу аналізу взаємовідносин між жіночою політичною практикою і політичною теорією [186, с. 513].

Центральною для фемінізму стала деконструкція підходу до визначення понять «політичного простору» і «політики». Оскільки чіткого розмежування між собою суспільна і другорядна щодо неї приватна сфери простору не мали, це не завадило їм стати основою співіснування чоловіків і жінок у патріархальному суспільстві. Однією з головних проблем у феміністичній теорії стало питання щодо взаємозв'язку між ними, в контексті якого ставилося під сумнів традиційне розуміння політики. В класичній політології існує тенденція визначати політику як цілеспрямовану діяльність, обмежену рамками особливої суспільної сфери, в якій відбуваються процеси прийняття рішень. Радикальні феміністи розпочали у 1970-х роках дискусію, пропонуючи розширити «політичний простір» за рахунок приєднання до нього приватного життєвого простору і визначати політику як владні взаємовідносини, у яких «одна група людей контролюється іншою» [57, с. 49-50]. Кейт Мілет розвиває цю тезу, стверджуючи, що влада чоловіків над жінками заснована на соціально сконструйованому розрізненні і статевому протиставленні. Одним із проявів цього є монополізація чоловіками основних ключових позицій в політико-

владних структурах. Розподіл людського буття на сфери суспільного і приватного життя, з одного боку, закріплює чоловіче домінування у суспільстві, а з іншого, існує, через асиметричні відносини влади і підпорядкування, закріплених між статями. Це потрібно, щоб приховати владні взаємозалежності між чоловіками і жінками.

Таким чином, поняття «політика» трактується радикальними феміністами досить широко – як усі дії у сфері сучасного соціального і культурного життя. Тому будь-яка жіноча діяльність, спрямована проти дискурсу патріархальної культури, сприймається як політичний вчинок, оскільки завжди ставить під сумнів основи і принципи функціонування існуючих інститутів та практик, закликає до їх переосмислення, символізує акт подолання владних залежностей і стереотипів традиційної культури. Звідси – основною політичною формулою радикальних феміністів і, по суті, гаслом другої хвилі фемінізму став постулат – «усе особисте є політичним».

Ствердивши прямий зв'язок між політикою і повсякденним життям, між індивідуальними потребами, піклуванням і соціальними змінами, феміністи кардинально розширили саму політичну програму. Проблеми, що раніше розглядалися виключно як приватні жіночі, – аборт, репродуктивні права, зґвалтування, сексуальне переслідування, виховання дітей, контрацепція, домашня праця стали конкурувати як пріоритетні в національному політичному дискурсі сучасної демократії. Це скасовувало штучний розподіл життєвого і політичного простору на суспільне і приватне. Також було кинуте виклик ідеологічним обмеженням у політиці, котрі зводило її до вузького світу виборів, кандидатів та їхніх лобістів [32, с. 50].

Центральною у феміністичному визначенні політики стала запропонована у 1980-і роки концепція *набуття сили* (англ. – *empowerment*). Чоловіки, на думку феміністів розглядають владу, як владу над (англ. – *power over*), як можливість впливати чи домінувати, в той час як жінки розглядають її як набуття й усвідомлення «сили для» (англ. – *empowerment to*). Термін «*empowerment*», який використовується феміністами для опису влади,

«уповноважує до», на відміну від «влади над» кимось. Тому вони вбачають різницю між терміном «empowerment», який містить стратегію переконання та інші форми непримусового впливу, і терміном «authority» (влада). Феміністична теорія також наполягає на тому, що жінки визначають владу, і користуються нею по-іншому, ніж чоловіки [32, с. 50]. За останнє десятиліття були опубліковані численні праці і статі, які запропонували феміністичну інтерпретацію політики набуття сили (англ. – politics of empowerment). Серед них праці Дж. Батлер, І. Дойчман, А. Йонасоттір, М. Карл, Д. Кул, К. Пейтман, Дж. Рінг, К. Санстейн, Дж. Скотт, М. Шенлі та інших авторів. Набуття сили в тому розумінні, якого йому надають феміністи, означає процес здобуття пригніченими особами можливості розпоряджатися власною долею, розширення їхньої участі у суспільних справах і присутність у відповідних структурах. Наслідком цього є відхід від традиційного сприйняття влади як «влади над іншими», або влади у вигляді домінування, й розуміння влади як «повноваження до», або як «компетенції». Влада в жіночих руках набуває більш кооперативних і менш конфронтаційних рис, ніж в руках чоловіків [186, с. 532]. Останнє є одним з найчастіше вживаних аргументів при відстоюванні вимог щодо збільшення кількості жінок на елітних політичних позиціях.

Поставивши під сумнів гендерну нейтральність політичної думки, феміністи успішно започаткували традицію гендерного підходу в дослідженні політичної теорії. Адже вимоги сучасного життя активізували інтеграцію гендерних досліджень у політологічну сферу. Незважаючи на те, що обидві галузі наукового знання пов'язує їхній «молодий вік», цей процес відбувається досить мляво. Зазначимо, що гендерні дослідження в політології формувалися й формуються набагато важче, ніж у інших науках, адже політична наука торкається таких глобальних для розвитку суспільства питань як владні відносини, перерозподіл ресурсів, державне управління, тобто тих проблем, які традиційно вважалися «чоловічими» сферами впливу. Білоруська дослідниця І. Чикалова також пов'язує цю складність з тим, що сучасна політологія отримала у спадок набір канонів маскулінних традицій класичної політології, яким

властива відчуженість від проблем конкретної людини. Водночас, продовжує І. Чикалова, гендерні характеристики подекуди несвідомо використовувалися дослідниками, наприклад, коли мова йшла про політичну культуру та семантику. Тут, можна відзначити стійкі образи Батьківщини та матері [89].

Одним з важливих здобутків у регулюванні проблеми політичної участі жінок, вважаються два концептуальних підходи, напрацьованих феміністичними теоретиками. Перший підхід — *ліберальний*. Цей підхід зосереджує увагу на вивченні умов виборчого та законотворчого процесів, що мають дискримінаційний вплив на жінок-кандидатів та жінок-членів парламенту. *Ліберальний підхід* намагається визначити додаткові перешкоди (*англ. additional obstacles*) для політичної участі жінок, шляхом аналізу таких проблем як: робочі години, умови праці національних парламентів; упередженість при відборі кандидатів партією. Якщо певна умова при виборчому процесі перешкоджає жінці потрапити до парламенту, то ця умова має бути визнана «дискримінаційним бар'єром» та ліквідована.

Другий підхід, який репрезентує Е. Філліпс та феміністські дослідниці соціалістичного спрямування, полягає у «відмові застосування ліберального ризику». Цей підхід зосереджений на процедурах, що забезпечують більш збалансований результат виборів і є успішно втілений на практиці та використовується різними політичними партіями, які ввели у свої статuti поняття *квот*. На сьогоднішній день гендерні квоти є доволі поширеними заходами політики *позитивних дій* багатьох країн світу. Доцільно відзначити три основні механізми збільшення кількості жінок у політиці, які можуть використовуватися політичними партіями: по-перше, *риторика*. Вона полягає у тому, що політичні актори постійно наголошують на тому, що важливо залучати більше жінок у політику, сприяти рівності статей; по-друге, запровадження і реалізації програми з політики *позитивних дій*. Проведення навчання для жінок, спеціальних курсів, семінарів, тренінгів. Організація окремих жіночих фракцій у політичних партіях. Забезпечення фінансової допомоги для кандидаток під час виборів, зокрема створення фондів фінансової

допомоги; по-третє, запуск механізму *позитивної дискримінації*. Виділення резервованих місць для жінок у органах влади, квот для жінок у списках кандидатів від партій під час виборів.

Отже, перша концепція «руйнування бар'єрів» передбачає збереження існуючого стану речей, а друга виходить із необхідності збільшити жіноче представництво, стверджуючи, що лише гарантії змінять результати. На думку Е. Філіпс, перший підхід продовжує розглядати жінок як абстрактних індивідів і концентрується на зменшенні політичної релевантності щодо їх соціальної статі, наголошуючи, що стать кандидата немає значення під час балотування. Натомість другий підхід визнає, що суспільство складається з різних груп, які можуть представляти різні інтереси [179, с. 79-90]. Тобто другий підхід визнає жінок окремою групою зі своїми інтересами та заснований на тому, що відмінності між статями визначають розподіл влади між ними, тому повинні бути процедури, які вирівнюють гендерний баланс влади. Ідеальним устроєм суспільства Е. Філіпс вважає гендерно недиференційоване, андрогенне суспільство. В той же час, щоб реформувати сучасне диференційоване суспільство, необхідно визнати реальність гендерної нерівності на державному рівні.

На сьогодні, політичні та економічні структури сучасних суспільств демонструють високий рівень сегрегації за статевою ознакою та кольором шкіри. Як відомо, однією із ознак демократичного суспільства є дзеркальне відображення в структурах влади композиції суспільства саме за цими ознаками. Інакше влада буде неефективною. І саме тут, зазначає Е. Філіпс, виникає питання створення механізму даного віддзеркалення. Інша цікава думка Е. Філіпс про те, що жінки мають розглядатися як одна група, й інтереси жінок мають розглядатися як групові й відстоюватися групою [179].

Таким чином, запропонована феміністами стратегія групового представництва розглядається як тимчасова форма встановлення системи квот і *позитивних дій*, які необхідно внести у статuti партій. В окремих випадках ці механізми мають втілюватися на урядовому рівні, гарантуючи посадові

призначення, пропорційно до групових інтересів у суспільстві. Відколи групові відмінності втратять свій політичний зміст, відповідно відпаде потреба у функціонуванні цього механізму.

У межах наступної спроби аналізу взаємодії жінок зі «світом політики» американські феміністки запропонували дві протилежних концепції — «концепцію інтеграції» та «концепцію маргінальності». Теоретик В. Сапіро в книзі «Проблема політичної репрезентації жінок» (1981 р.) зазначає, що політична інтеграція жінок складається з двох елементів — з ролі, яку самі жінки відіграють у світі політики, та ролі, яку політика відіграє у долях жінок. В. Сапіро пише, що якщо б світи фемінності та політики були інтегровані, то не було б нічого особливого в участі жінок у політиці. Загалом, не існувало б так званих «жіночих питань», якщо б, наприклад, чоловіки й жінки порівну розділили домашню й суспільну роботу. Авторка зазначає, що без влади в політичному світі жінки не зможуть отримати повною мірою владу у власному приватному житті. Наразі жінки мають політичні права, але ще не відбулася їхня цілковита інтеграція в політику [196, с. 701-716]. Вважається, що починається вона з гендерного балансу в політичних інститутах. Яскравим прикладом і взірцем у цьому питанні можна вважати скандинавські держави: Данію, Ісландію, Норвегію, Фінляндію та Швецію, що виявилися найбільш фемінізованими з точки зору присутності жінок у національних урядах і парламентах. Тут фактично відбулася їх інтеграція у політичний світ. В середньому по Скандинавії частка жінок серед парламентарів досягнула найвищої позначки (41,7%), у порівнянні з іншими країнами ЄС без скандинавських держав (26.6%) [228].

В. Клейн, яка висунула концепцію маргінальності, визначає останню як стан людини, що живе в «двох різних світах», чи «двох культурних системах», одна з яких розглядається вищою стосовно іншої [156, с. 171]. Жінок-політиків характеризують з двох позицій — фемінності й політики. Остання є вищою стосовно першої, для відповідності їй необхідно викреслити риси фемінності. Жінки намагаються відповідати двом стандартам, виконують подвійну роботу й

тому так мало з них досягають політичних вершин. І хоча вони поступово прокладають дорогу до керівних посад, кількість жінок у вищих ешелонах влади є незначною. Станом на 2016 рік жінки складають менше ніж 20% (у порівнянні з 2000 роком – 12,8%) від складу парламентів майже всіх демократичних держав [22].

Як бачимо, історичний та сучасний досвіди у сфері демократії яскраво підтверджують той факт, що формальна рівність не є запорукою реалізації рівних правових можливостей. Причини цього варіюються від прямої дискримінації до різного роду неформальних бар'єрів та упереджень, які перешкоджають входженню жінок у політику. З огляду на це, гендерні квоти в політиці – це є один з формальних механізмів, який гарантує більш справедливе представництво жінок в парламенті та інших державних й політичних інституціях. Головними аргументами на користь гендерних квот на думку української дослідниці Т. Бурейчак є наступні:

- чоловіки як громадяни не мають права переваги щодо представництва в політиці та державних органах влади;
- квоти дають право виборцям обирати не лише чоловіків, але й жінок;
- квоти – це емпірично підтверджений та найбільш ефективний механізм подолання гендерного дисбалансу. Гендерні квоти не є дискримінуючими, натомість вони компенсують гендерний дисбаланс та допомагають подолати бар'єри входження жінок в політику;
- квоти гарантують зростання представництва жінок в політиці, а це в свою чергу сприяє визнанню їх досвіду і компетенції та сприяє подоланню стереотипів про те, що політика – це не жіноча справа. Чим більше буде жінок в політиці – тим більше рольових моделей самореалізації буде в жінок, та тим більш справедливим буде розподіл влади в суспільстві [6].

Як бачимо, розвиток феміністичних концепцій у політології посприяв розробці відповідних теоретичних підходів, які на практиці втілюються у дієві механізми інтеграції жінок у політичну сферу.

Висновки до розділу 1

Джерельну базу дисертаційного дослідження, насамперед, складають праці західноєвропейських та американських вчених, які започаткували і розвинули нову традицію дослідження предметної сфери теорії міжнародних відносин з феміністичної перспективи. До переліку цих науковців належать С. Вайтворт, С. Вебер, Р. Грант, М. Залевські, Дж. Б. Ельштайн, С. Енлоу, К. Н'юленд, К. Пейтман, В. С. Петерсон, Е. С. Ранян, К. Сільвестер, Дж. Стінс, Дж. Е. Тікнер, Ж. Труа, С. Хардінг, Дж. Флекс, М. Дж. Шапіро тощо.

Завдання дисертаційної роботи полягають у: дослідженні процесів становлення феміністичного політологічного дискурсу; осмисленні еволюції феміністичного напрямку та обґрунтуванні класифікації феміністичних підходів у теорії міжнародних відносин; у вивченні принципів і методів феміністичного дослідження в дисципліні; реінтерпретації традиційних напрямів теорії міжнародних відносин з позиції фемінізму; висвітленні емпіричного виміру феміністичних досліджень в сучасній теорії міжнародних відносин тощо.

На підставі розгляду еволюції міжнародного жіночого руху, з'ясовано його вплив на формування міжнародно-правового механізму з гендерної рівності на рівні ООН, ЄС, ОБСЄ, РЄ, а також на проведення під егідою ООН чотирьох важливих всесвітніх конференцій з покращення становища жінок.

Проаналізовано генезу феміністичного академічного дискурсу: від жіночих досліджень до формування методології гендерних студій (1960 – 1970-і рр.), що поступово проникли у політичну теорію, розпочавши з ревізії усіх попередніх теоретичних здобутків та, сформулювавши власні дослідницькі положення і завдання.

Феміністична інтерпретація поняття «політичної території», що попередньо обмежувалася рамками лише суспільної сфери, розширилася, охопивши проблематику приватного життєвого простору, де стали враховуватися особисті потреби індивіда, зокрема репродуктивні права, домашня праця, виховання дітей, проблеми сексуального домагання на

робочому місці, домашнього насильства тощо. Термін «політика» трактується феміністичними теоретиками досить широко: як будь-які дії, що відбуваються у суспільній та приватній сферах, усунувши в такий спосіб штучний бар'єр між ними. Феміністична концепція влади розглядається як усвідомлення сили «для», чи уповноваження «до» того, щоб пригноблені особи розпоряджалися власним життям, приймаючи участь у суспільній діяльності чи відповідних інститутах.

На підставі огляду еволюції феміністичних концепцій у політології можемо зробити висновок про те, що предметом цього дискурсу є місце, роль, активність, волевиявлення і самореалізація жінок у політиці, тобто у владних структурах. Особливістю цієї теоретичної підгалузі є критика усіх попередніх теоретичних здобутків дисципліни, переосмислення її базових понять і категорій, напрацювання теоретичних підходів щодо проблеми політичної участі жінок (*ліберальний підхід* – визначення додаткових перешкод щодо політичної участі жінок та усунення цих перешкод; створення механізму та процедур для пропорційного призначення представників різних групових інтересів на політичних посадах – *квотування*), а також концепій щодо взаємодії жінок зі «світом політики» (*концепція інтеграції* через збільшення кількості жінок на політичних посадах, кінцевою метою якої є досягнення гендерного балансу у політичних інститутах); *концепція маргінальності* (ця концепція висвітлює труднощі у поєднанні жінками політичної діяльності із домашніми обов'язками, подвійний тягар, який стримує жінку на шляху реалізації політичної кар'єри).

РОЗДІЛ 2.

ГЕНЕЗА ФЕМІНІСТИЧНОГО НАПРЯМУ В ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

2.1. «Перша хвиля» феміністичних досліджень

В історичному розвитку теорії міжнародних відносин 1980-і роки розглядаються як період своєрідної «нестабільності». Зокрема, британські вчені розвивали власні дослідження, базуючись здебільшого, на традиціях класичного реалізму й зосереджувалися на питаннях безпеки, міжнародного суспільства та міжнародної політекономії. Знакова праця Х. Булла «Анархічне суспільство: дослідження проблеми порядку у світовій політиці» (1977 р.), здобувши значний вплив у середовищі британських теоретиків, не викликала істотного зацікавлення в американських наукових колах, з огляду на відмінність у підходах. Реалістська теорія, за Х. Буллом, базувалася на понятті про міжнародне суспільство суверенних держав, покликаних підтримувати світовий порядок через дотримання визначених правил.

На відміну від британського реалізму, американський теоретичний напрям розвивався у руслі неореалізму. Це вчення містило аргументи як на користь так і проти класичного реалізму. Тут слід виокремити працю К. Уолтца «Теорія міжнародної політики» (1979 р.) у якій класична теорія реалізму переноситься за межі держави і суспільства та зосередившись на рівні міжнародної системи. Отже, серед вчених-теоретиків назріла дискусія щодо того, котра з теорій є важливішою. Тому, цей період увійшов в історію дисципліни як *міжпарадигмальні дебати* або *четверта дискусія* (1980-1990 рр.). У ній протиставилися конкуруючі між собою парадигми: неореалізм, неолібералізм (глобалізм), з одного боку та неоінституціоналізм і неоструктуралізм з іншого [224, с. 265-272]. Перших дві парадигми поділяли більшість американських та британських вчених, а останні парадигми, до складу яких входили критичні теорії, претендували на більший радикалізм в дисципліні. Їхні представники вважали, що будь-які теорії є прихованим

відображенням певних інтересів, а їхні автори свідомо чи несвідомо є знаряддям політичної влади. Ще одним важливим аспектом згаданої дискусії стала демонстрація методологічної обмеженості дисципліни, що не дозволяла вченим краще пояснити суть тих чи інших міжнародних процесів та явищ. Більшість представників британської школи на той час надавали перевагу філософським та історичним методам дослідження, які прийнято називати «класичними» чи «історичними». Натомість представники північноамериканської течії, переважно, були біхевіористами та надавали перевагу кількісним методам, запозиченим з природничих та соціальних наук. На думку С. Сміта: «біхевіористський напрям фактично влився в теорію міжнародних відносин завдяки переконанню про зв'язок методології природничих наук з емпіричною епістемологією, проте це призвело до обмеження низки онтологічних тверджень. Ці обмеження не давали можливість зробити поправку на певні поняття чи ідеї, наприклад, що епістемологія має вважатися другорядною щодо онтології, а знання розглядатися радше як потужна соціальна практика, аніж як продукт соціального раціоналізму, який визначає, що слід вивчати в теорії міжнародних відносин» [201, с. 17]. Одним із шляхів подолання методологічної кризи вчені вбачали у синтезі обох методологій, що могло б дати поштовх для розвитку якісно нової теорії, що невдовзі і відбулося.

Таким чином, четверта дискусія в теорії міжнародних відносин дала можливість новій генерації теоретиків напрацювати та представити власні експланативні концепції, відомі як: *постімперіалізм*, *постколоніалізм*, *фемінізм*, *критичні міжнародні відносини*, *постмодернізм*, *постструктуралізм*, *неоідеалізм*, *соціалконструктивізм*, *постреалізм* тощо. Нові віяння започаткували якісно новий етап у науковій еволюції дисципліни, відомий як *сучасна теорія міжнародних відносин*. Тобто відбулося умовне розмежування науки і парадигмальна систематизація основних теоретичних напрямів на класичні (період з 1950-х – середини 1980-х рр.) і сучасні (кінець 1980-х – початок 1990-х рр.) теорії міжнародних відносин.

Окрім тих чинників, що були зумовлені науковими дискусіями і еволюцією різних напрямків теоретизування, формування феміністичного напрямку в теорії міжнародних відносин відбувалося також і під впливом політичних чинників, зокрема під впливом міжнародного жіночого руху (1960-х – 1990-х рр.), який заклав політичне та епістемологічне підґрунтя для майбутнього вчення. Американська дослідниця Дж. Е. Тікнер, відповідаючи на запитання щодо чинників популяризації фемінізму у теорії міжнародних відносин виділяє крах біполярної системи, після якого тематика «безпеки» перестає домінувати в науці про міжнародні відносини, як це було в період «холодної війни». Інтерес вчених змістився у бік соціальних проблем, більш зрозумілих та близьких для жінок. Це посприяло розвитку і закріпленню феміністичних досліджень у цій сфері наукового знання.

На думку англійських вчених М. Лайта та Ф. Хеллідея нехтування гендерними аспектами у дослідженні світової політики з боку представників так званого мейнстріму¹⁰ відбувалося з чотирьох причин: по-перше, через питання міжстатевих відносин, яке традиційно трактувалося як внутрішньополітична проблематика; по-друге, через так звану «інституційну інерцію» – тенденцію вивчати і викладати те, що і раніше; по-третє, через переконання про те, що наука про міжнародні відносини є нейтральною по відношенню до проблем статі; по-четверте, самі феміністи відносно пізно звернулися до розвитку своєї тематики в рамках теорії міжнародних відносин [53].

Важливу роль у впровадженні феміністичних підходів в теорію міжнародних відносин відіграли три конференції. Перша відбулася на весні 1988 року за підтримки Британської асоціації з міжнародних досліджень (BISA), а також під егідою часопису «Міленіум: журнал міжнародних досліджень» (*Millennium: Journal of International Studies*) у Лондонській школі економіки (London School of Economics), де з доповідями виступили жінки-науковці, наполягаючи на доцільності залучення феміністичних концепцій у

¹⁰ Мейнстрім (з англ. м. – головний напрям) – пануюча парадигма в науці про міжнародні відносини.

дослідження теорії міжнародних відносин. Друга конференція була проведена у 1989 році в Університеті південної Каліфорнії (University of Southern California). Згодом, за підтримки Американської та Британської асоціацій з міжнародних досліджень, почали проводитися чергові конференції та семінари з обговорення наукової доцільності феміністичних підходів в теорії міжнародних відносин. Слід зауважити, що переважна більшість організаторів таких заходів, доповідачів і меценатів конференцій була чоловічої статі, як правило вихідцями з Британії, Канади та США. Тому їхню діяльність піддали критиці група феміністів на чолі з Р. Грант, К. Н'юленд, та В. С. Петерсон, які почали висловлювати невдоволення з приводу об'єктивності вище згаданих програмних заходів Британської та Американської асоціацій. Водночас група американських вчених на чолі з Дж. Е. Тікнер вела переговори з фундацією Г. Форда про надання спонсорських коштів на проведення третьої конференції присвяченій жіночому питанню та гендерним аспектам міжнародних відносин. Цей захід був успішно проведений у 1990 році в жіночому коледжі Веллеслі (Wellesley college)(США, штат Массачусетс). У підсумку цієї конференції видавництво *«Міленіум»* випустило спецвипуск під заголовком «Жінки і міжнародні відносини», а також опублікувало працю Р. Грант та К. Н'юленд «Гендер і міжнародні відносини». В. С. Петерсон організатор конференції у Каліфорнії збірник включила огляд доповідей, представлених у на цій конференції, у один з розділів її праці «Гендерні держави» («Gendered States»).

Поступово почав зростати попит на спеціалізовану періодику у цьому напрямку, тому почали з'являтися відповідні фахові видання: «Міжнародний феміністичний політичний журнал» («International Feminist Journal of Politics»), «Міжнародний форум жіночих досліджень» («Women's Studies International Forum»), «Періодичне видання жіночих досліджень» («Women's Studies Quarterly»), «Феміністичний огляд» («Feminist Review»), «Знаки» («Signs: Journal of Women in Culture and Society and Meridians: Feminism, Race, Transnationalism»), «Жінки і політика» («Women and Politics») «Феміністичні

дослідження» («Feminist Studies») і т. д., видавці яких активно співпрацювали з істориками, літераторами, соціологами й антропологами [210, с. 10].

З огляду на ці події, у 1990 році при Американській асоціації з міжнародних досліджень була заснована філія під назвою «Феміністична теорія» та «Гендерні студії», а згодом відповідну філію було створено при Британській асоціації з міжнародних досліджень. Таким чином, обидві асоціації виступили інституційною основою для поширення феміністичних концепцій у теорії міжнародних відносин.

Також суттєву підтримку надали відомі британські та американські науково-видавничі центри при університетах. Серед перших опублікованих праць були: «Жінки і війна» Дж. Б. Ельштайн (1987 р.), «Банани, пляжі і військові бази: феміністичне переосмислення міжнародної політики» С. Енлоу (1989 р.), «Гендер і міжнародні відносини» Р. Грант та К. Н'юленд (1991 р.) і «Гендер у міжнародних відносинах» Дж. Е. Тікнер (1992 р.), «Глобальні гендерні питання» В. С. Петерсон та Е. С. Ранян (1993 р.), «Феміністична теорія та міжнародні відносини у постмодерністську еру» К. Сільвестер (1994 р.) і т. д. [137]. Таким чином, вищеназвані праці спричинилися до жвавих обговорень в дисципліні з приводу так званих зміщень (англ. – biases), чи замовчувань про роль жінки у світовій політиці. Також ці нові наукові тенденції привернули увагу до певних трансформацій в дисципліні, зумовлених звичкою вчених дотримуватися певних обмежень під час дослідження, зокрема щодо питань пов'язаних з феміністичними кампаніями за підтримку миру чи надання економічної допомоги державам «третього світу».

Зосередимося детальніше на питанні щодо особливостей феміністичних підходів і на тому, що саме прагнули запровадити його послідовники у «гендерно-нейтральну» дисципліну. Розпочинаючи так звану «ревізію теорії міжнародних відносин» феміністичні теоретики першої генерації поставили перед собою питання щодо того, що і як слід досліджувати в теорії міжнародних відносин? По-перше, вони започаткували «критику філософських канонів політичної теорії та емпіричних підходів біхевіористського напрямку

політології, які свідомо вилучили жінок і їхню діяльність з уваги... керуючись стереотипною уявою про аполітичну природу жінок» [29, с. 878-879]. На думку феміністів, усі попередні теоретичні здобутки в теорії міжнародних відносин спираються виключно на чоловіче бачення міжнародних питань та свідомо, нехтують при цьому жіночим досвідом та знанням. Один з феміністичних теоретиків Дж. Б. Ельштайн вважає, що підставою для критики традиційних підходів теорії міжнародних відносин є проблема, пов'язана з епістемологією, яка розділяє факти та оцінки: «Проблема є більш складною та фундаментальною, аніж докори в упередженості. Вона полягає в тому, що будь-яка експланативна теорія політики підтримує специфічний набір нормативних висновків. Для того, щоб мати у своєму розпорядженні експланаційну теорію, аналітик повинен прийняти певні орієнтири, відверто чи приховано пов'язані з уявленням про людську природу та цілі. Ці орієнтири окреслюють межі досліджуваного явища. Відповідно деякі факти соціального життя будуть включені, а деякі вилучені із розгляду ще до початку дослідження» [29, с. 884]. На думку вченої, біхевіористський напрям класичної політології, що автоматично перейшов у спадок теорії міжнародних відносин, прийняв відповідну систему координат, яка вилучила з політичного аналізу багато того, що виконують жінки, виводячи таким чином їхню діяльність за межі політичної сфери, кваліфікуючи цю діяльність як «особисті справи». З цієї точки зору, внесок феміністичної критики у становлення сучасної теорії міжнародних відносин мав значний методологічний вплив, спонукаючи до обговорення та переосмислення саме цих нормативних припущень про людську природу. Це, звісно, ставило під сумнів усю концепцію теорії міжнародних відносин, фундаментом якої слугував розподіл сфер на суспільну і приватну. Отож послідовники фемінізму розпочали з дослідження приватної та суспільної сфер, де сформувалися і поширювалися відповідні форми влади. Адже, на їхню думку саме ці форми влади відповідають за функціонування, легітимність і контроль над поняттями «фемінності» та «маскулінності» (соціальні уявлення про те, що означає бути чоловіком або жінкою, які відображають гендерну ідентичність).

Особливість феміністичного дослідження полягає у зосередженні його представників на каузальних зв'язках влади у цих сферах, що дозволяє сформулювати власне бачення проблематики влади.

Другим важливим аспектом феміністичного дослідження є концепція гендера, як «корисна» багаторівнева категорія аналізу, що працює на рівні аналізу ідентичності, міжособистісних відносин, на системному і структурному рівнях. Зберігаючи критичну спрямованість фемінізму як теорії, гендер допомагає виокремити та проаналізувати відносини статі як владні, що зумовлює його застосування власне у політологічному аналізі. З цієї точки зору, гендерний підхід постає варіантом стратифікаційного підходу, у якому завжди присутня теза про нерівний розподіл ресурсів за ознакою «приписаної» статі; він охоплює аналіз відносин панування та підпорядкування, виключення чи визнання людей, яких суспільство відносить до різних статей [24]. Зокрема, прихильники цього підходу В. С. Петерсон та Е. С. Ранян посилаються на те, що ми живемо у світі, де відбувся розподіл людства за гендерними властивостями, і рисам чоловіків (наприклад, раціоналізму, амбітності, силі) надається вища оцінка та статус аніж рисам жінок (наприклад, емоційності, пасивності, слабкості). Це призводить до існування гендерної ієрархії у системі влади, в якій чоловіки займають вищі позиції, порівняно із жінками [178, с. 134].

Важливо зазначити, що феміністичний та гендерний підходи не є тотожними. Можна ствердити, що вони доповнюють, чи підсилюють один одного. Особливість феміністичного підходу полягає у дослідженні впливу «маскулінності» і «фемінності» на формування розподілу та використання влади. Водночас, це не означає, що послідовники гендерного аналізу не можуть цікавитися проблематикою влади, проте однозначне зосередження на дослідженнях проблематики влади є більш характерне для феміністичного підходу. Слабкими сторонами обох підходів є неузгоджена позиція їхніх послідовників щодо визначення напрямків у дослідженні влади, а саме: її форм,

особливостей здійснення розподілу переваг та втрат, а також того, хто і в який спосіб може їй протистояти?

Отже, потрактування «гендера» в якості аналітичної категорії виявилось надзвичайно продуктивним не лише для феміністичних концепцій, але й для тих політичних теорій і практик, які виходять з необхідності зміни соціального становища жінок у суспільстві.

Піддаючи сумніву об'єктивність існуючих теоретичних підходів, феміністи почали робити наголос на гендерних ідентичностях жінок, які ніколи не розглядалися в якості предмета дослідження в дисципліні. Згодом критичне зауваження феміністів стало предметом аналізу дисципліни. До цього часу теоретики звикли дотримуватися нейтральної позиції при дослідженні та вивчати ключових акторів, формулюючи критерії науковості у свій спосіб. Відсутність жінок на міжнародній арені та їхня ізоляція у приватній сфері призвели до побудови вчення з позиції чоловіків, яке феміністи визначили як прихована ідеологічна складова маскулінних конструкцій реальності. Як зазначає К. Сільвестер: «виділення певних положень і завдань, як центральних у формуванні теорії міжнародних відносин певними теоретиками призвело до того, що більшість жінок фактично стали «безхатченками» згідно наукових канонів дисципліни» [207, с. 316].

Розв'язання цієї проблеми у сфері наукового знання назріло вже досить давно. Людина ніколи не поставала тут в якості предмета дослідження. Натомість, основна увага зосереджувалася на державних акторах. Згодом вчені почали враховувати економічні процеси, де були задіяні пересічні індивіди, які забезпечували матеріальне виробництво і обмін. І лише у 1970-х роках експерти Світового Банку почали враховувати людський вклад в економічний розвиток. Водночас феміністичні теоретики стали робити наголос на пересічних людях та ідентифікувати жіночу працю і потреби як такі, що не схожі на індустріальні, капіталістичні чи чоловічі.

З першого погляду, феміністичні підходи зосередженні на вивченні світу

у більш об'єктивній формі (ніж теорії мейнстріму), враховуючи гендерний чинник. Відповідно, феміністи свідомо надали своєму вченню «політичного забарвлення», акцентуючи на гендерній ієрархії в системі влади та її негативному впливі на суспільно-політичне становище жінок, та маючи на меті змінити його на краще.

Політична сутність феміністичної теорії як «підривного засобу» полягає у вивільненні теорії міжнародних відносин з під будь-яких дисциплінарних обмежень. Феміністи, по суті, реалізують політичний проект та послідовно артикулюють цю дилему в сучасній науці. На думку феміністів: «навіть найкращі (у значенні – найбільш корисні, об'єктивні, реформаторські) форми знання спричиняють певні політичні наслідки», і як зазначає Дж. Е. Тікнер «у послідовників традиційної наукової методології можуть викликати занепокоєння щодо накладання релятивістських або суб'єктивних штампів на такого штибу знання» [212, с. 622].

Головне занепокоєння щодо фемінізму та схожих альтернативних підходів, яке поділяють більшість теоретиків, полягає у складності дати оцінку їх суперечливим твердженням. Дилема: артикулювати правду чи, принаймні, дійти згоди по універсальних нормах для того щоб виявити провладні зловживання та несправедливість є типовими проявами науковості сьогодення.

Критика та самоаналіз є невід'ємною частиною феміністичного вчення. Більшість феміністичних теоретиків не можуть дійти згоди щодо уточнення поняття «жінки?», через долучення дотичних понять, дефініцій чи додаткових параметрів таких як раса, етнічне походження, вік, клас, місце проживання тощо. Розбіжності між жінками змусили феміністів відповідально сприйняти наступні запитання: «Кого включити, або вилучити з поняття «жінка» та «фемінізм»? Хто уповноважений представляти «жінок»? Чиї інтереси відстоюються (жіночі або чоловічі) у специфічному феміністичному контексті чи у порядку денному жіночого руху?» Отже, феміністичне вчення не лише надає перевагу вивченню певної групи під назвою «жінки», але і детальному дослідженню влади для того щоб визначити її інсайдерів та аутсайдерів,

вивченню програми громадських рухів, та загальному аналізу результативності феміністичної теорії і практики. Другий блок запитань пов'язаний із поясненням феміністичної «перспективи» через дослідження процесів багатосторонньої суб'єктивної людської ідентичності, а також співвідношення, схожості та розбіжності між ідентичностями та дискурсами. І врешті-решт, третій блок пов'язаний із визначенням механізмів формування наукового знання. Феміністичні теоретики розглянули широкий спектр підходів щодо дефініцій та застосування поняття «теорії», шляхів її формування та утвердження.

Важливо відзначити, що феміністичні підходи є міждисциплінарним академічним продуктом. Для процесу теоретизування є досить типовою наявність дисциплінарних та методологічних обмежень. Натомість, жіночі студії та феміністичні концепції завжди намагалися вийти за межі дисциплінарних рамок, зокрема, позбутися «сліпоти» обумовленої дисциплінарною вузькістю.

Усі феміністські напрацювання в теорії міжнародних відносин можна звести до певних принципів: по-перше, до твердження про недостатність опиратися лише на дослідження суспільної сфери як визнання необхідності, по-друге, усвідомлення важливості залучення феміністських підходів як додаткової спроби пояснення політичної динаміки, по-третє, обов'язкове застосування гендерного підходу в дослідженні світової політики і по-четверте, сприйняття жінки одночасно в ролі об'єкта і суб'єкта дослідження.

Головна ціль феміністичного дослідницького проекту в рамках теорії міжнародних відносин полягає у реалізації наступних завдань:

Розкрити спектр маскулінних упереджень та з'ясувати результати їхнього впливу на теорію міжнародних відносин.

Суть цього завдання полягає у розкритті та документальному підтвердженні нехтування з боку теоретиків міжнародних відносин жінками, їхньою діяльністю, або ж цілковите сприйняття згідно з андроцентричними (маскулінними) критеріями. Наприклад, в рамках теорії міжнародних відносин

поширена модель «людської сутності» (зображена як атомістична, егоїстична, утилітарна, конкурентна) фактично походить з «особливого людського підвиду» («чоловічої еліти») розвинутого в особливому історичному контексті (сучасної Європи). Отже, ці категорії чи умови не можна вважати універсальними, однаково притаманними усім людям, чи навіть, усім чоловікам.

Загальновідомо, що на сьогодні в науці про міжнародні відносини домінує англосаксонська традиція, зосереджена на дослідженні питань суверенітету, національної безпеки та військової могутності. Головний наголос в дисципліні робиться на дослідженні суспільної сфери (силової політики, зовнішньої політики, війни). Тут переважають чоловіки. Феміністи натомість, прагнуть вивчати жінок та пов'язану з ними діяльність, розкриваючи феміністичну сутність, ідентичність, досліджуючи їхні практики та інститути, непомічені з боку традиційних теоретиків міжнародних відносин.

Друге завдання феміністичних теоретиків полягає у виправленні систематичного вилучення жінок та упущення феміністичної складової з дослідження міжнародних відносин, через подолання андроцентричних упередженностей та *долучення жінок та їхнього досвіду до існуючих дисциплінарних основ.*

Зосередження досліджень на приватній сфері жіночого досвіду сприяє залученню нових джерел та тематик, а також переоцінці попереднього вчення. У ході вивчення життєвого досвіду жінок так само більше стає відомо і про самих чоловіків.

Вочевидь, найбільш важливим феміністичним викликом в контексті досліджуваних традиційних тематик, буде показати у них «жінку». Наприклад, йдеться про феміністичну перебудову «маскулінної» онтології через позиціонування жінок в якості суб'єкта й об'єкта дослідження та висвітлення взаємозв'язку маскулінних традицій з онтологічними пріоритетами. Адже, нехтування цими аспектами, призвело до формування неправильної аналогії щодо поведінки держав, залежних в тому числі від приватної сфери

домогосподарства. Також важливим аспектом цієї перебудови є переосмислення феміністичними теоретиками концепції безпеки, через пояснення впливу війни на жінок і дітей. Ці зміни сприяють кращому розумінню багатьох глобальних питань.

Віднедавна з'явилися гендерні дослідження міжнародної політекономії, які підтвердили вплив жіночої праці на продуктивність національної економіки та ресурси. Жінки постають демографічним ресурсом, що відповідає за репродуктивну функцію людства, народжуючи громадян, які, засвоюючи різні професії, забезпечують ринок праці, в той час коли держави скорочують соціально орієнтовані видатки. Жінки, як основні виконавці репродуктивної функції, стають буфером між сімейними потребами та обмеженими ресурсами. Жінки в якості дешевої та гнучкої робочої сили найбільше користуються попитом в умовах сучасної глобальної економіки, а відсоток жіночої зайнятості зростає у світі. Загальновідомо, що бідність населення має «жіноче обличчя», оскільки жінки потерпають від подвійного чи потрійного навантаження (ведення домашнього господарства, виховання дітей, діяльність у офіційному чи тіньовому економічному секторах), часто попадають під категорію «некваліфікованих», малооплачуваних працівників, та перших у черзі на звільнення. Незважаючи на те, що жіноча праця є девальвованою, все ж вона має суттєве значення для міжнародної економічної системи.

Зробити жінок емпірично помітними є обов'язковою та загальноприйнятною феміністичною позицією в теорії міжнародних відносин. Адже долучення особливого становища жінок до предметної сфери дисципліни дозволить виявити андроцентричні викривлення традиційних теорій, зумовлені, насамперед, маскулініним досвідом і позицією. Іншими словами, вилучення жінок з теоретичного поля дисципліни розкрило ступінь фундаментальності структурованих принципів традиційної думки, дискурсу і теоретизування в цілому. Друге завдання феміністичних теоретиків дозволяє зрозуміти, що недостатньо «додати» жінок до вже готових маскулініних конструкцій, наприклад, суспільної сфери, військової справи, раціональності, політичної

ідентичності, об'єктивності, «чоловіка-господарника» тощо. Тобто, жінки, як фемінні суб'єкти не можуть бути долученими до наукового дискурсу, адже для цього спершу необхідно трансформувати усталені теоретичні конструкції (додаючи жінок як фемінних реформаторів дискримінаційних маскулінних передумов).

Наведені вище феміністами завдання були сприйняті представниками мейнстріму як деструктивні та малоприйнятні. Насправді, долучення жінок спонукає до повторного переосмислення фундаментальних категорій сформованих під впливом маскулінної фізіології та досвіду. Процес переосмислення спонукає до: *перебудови теорії міжнародних відносин* – третього важливого завдання.

Тут слід наголосити на статевій та гендерній відмінностях, що можуть стати визначальними. На відміну від позитивістського поняття *статі*, яке розуміється як біологічна сутність бінарності чоловічий/жіночий, *гендер* як історично обумовлений соціальний конструкт здійснює дихотомічний поділ ідентичностей, поведінок, та очікувань на маскулінні та фемінні. Як соціальний конструкт гендер не є природнім чи наперед заданим, а є «штучно» створеною категорією (тому є мінливим). Важливо зазначити, що гендер не слід сприймати лише як особливість індивіда, а як інституційну, структуровану рису соціального життя.

З одного боку, гендер розглядається як соціально обумовлена внутрішня «лінза», через яку індивід сприймає себе та світ навколо. З іншого боку, застосування гендерних значень сприяє формуванню нових концепцій, практик, ідентичностей, та інституцій за новим зразком. Гендер не лише є емпіричною категорією, що має відношення до жіночої або чоловічої фізіології та їхньої матеріальної діяльності, але є і *аналітичною категорією* що стосується (домінуючих) маскулінних та (другорядних) фемінних конструкцій та їхнього ідеологічного впливу. Тобто, «усе соціальне життя є гендерним». Наприклад, гендер як структурна особливість соціального життя, поширюється на мову, визначаючи наш спосіб ідентифікації, концептуалізації та комунікації. Він

впливає на розподіл влади та її повноважень, визначаючи чий голоси, інтереси та досвід мають культурну та політичну перевагу. Також структурний розподіл праці, що відбувається під гендерним впливом, визначає різновиди робіт, працівників-виконавців цих робіт, рейтинг високооплачуваних та низькооплачуваних професій, розміри заробітної плати тощо.

Феміністи досліджують вплив маскулінно-фемінної взаємозалежності на процеси теоретизування, а отже вплив на нашу розумову і фізичну діяльність. У підсумку, перехід від другого завдання до реалізації третього – від статі до гендеру – охоплює зміни від емпіричного «долучення» до аналітичного «переосмислення».

На сьогодні в наукових дискурсах багато уваги приділяється символам, мові, трактуванню, зображенням та культурі, а також переосмисленню фундаментальних теоретичних конструкцій (влада, безпека, раціональність, розвиток, насильство). Також існує чимало доказів теоретичного обговорення, дебатов та більшого усвідомлення вченими аналітичних функцій феміністичних концепцій. Це ще раз підтверджує їхній науковий потенціал. Згідно з феміністичними концепціями, гендер не сприймається як беззаперечна маскулінно-фемінна категорія, а більше як соціально сконструйована (історично та політично зумовлена) ієрархія маскулінно-фемінних взаємозалежних конструкцій. Подальші заперечення припущень щодо статі чи гендеру як «природно зумовлених», призвели до відхилення дихотомічних понять та політизації і приниження феміністичних характеристик. Це призвело до перебудови теорії шляхом роз'яснення застосування гендерної концепції в якості аналітичного та структурного інструменту дослідження. Такий підхід підтвердив, по-перше, необхідність одночасного застосування феміністичних підходів поряд з маскулінними теоретичними підходами. Оскільки вони є взаємозалежними конструкціями, дослідження чоловіків і маскулінної діяльності вимагає паралельного вивчення жінок і фемінності. Виходячи з цієї точки зору, феміністичні концепції не лише доносять нам інформацію про жінок, але і змінюють наше попереднє знання про чоловіків та маскулінну

діяльність, що вважалася визначальною для теорії міжнародних відносин. Отже, феміністичні дослідження міжнародних відносин мають посісти одне з центральних місць в дисципліні, а не перебувати на периферії та залишатися недооціненими з боку представників мейнстріму.

По-друге, трактування гендеру в якості аналітичного та структурного інструменту означає, що він наповнює наш концептуальний та комунікативний світ, який неодмінно має політичний вплив. Оскільки, гендер є ієрархічною та взаємозалежною конструкцією, то привілеї та влада, як незміна атрибутів маскулінних якостей, залежать від знецінення фемінних рис. Емпірично це можна застосувати до усіх фізичних осіб, які зазнали гендерної дискримінації: не лише жінок і представників різних меншин, а й вихідців з колишніх колоній тощо. Тому, феміністи теоретично припускають, що не лише гендерна ієрархія, а природність маскулінної домінації спричинили приниження фемінності та фемінізацію інших індивідів, що зазнають систематичного пригнічення. Мається на увазі, що критика домінації у різних її проявах (расизм, гетеросексизм, колоніалізм, нанесення шкоди довкіллю) стане ефективною, коли до неї долучать феміністичну критику пригнічення фемінності. Іншими словами, оскільки приниження фемінності слугує натуралізацією (деполітизацією) цілого спектру пригноблюючих відносин, позбутися цього недоліку можна через усунення ієрархічної гендерної дихотомії, яка цьому сприяє. Феміністичні теоретичні підходи мають трансформативний характер, оскільки стосуються не лише статевого чи гендерного пригнічення, а усіх видів пригнічення, пов'язаних з приниженням фемінності.

По-третє, сприйняття гендеру в якості аналітичного та структурного інструменту означає, що певний спосіб мислення та деякі теорії можна схарактеризувати як, до певної міри, маскулінні (об'єктивні, раціональні, реалістичні, кількісні, точні, заощадливі, формальні, наукові, вимогливі). З цієї точки зору, феміністи припускають, що критика маскулінних теорій зіштовхнеться з несприйняттям не лише щодо їхніх аргументів, але і з «демаскулінізацією» (фемінізацією) теорії міжнародних відносин спричиненою

цими аргументами. Втручання з позиції критики у маскулінні теоретичні традиції дисципліни стане результативним, коли самі їхні творці усвідомлять набуті привілеї маскулінного мислення і теоретичного знання. Тобто, їм необхідно визнати гендер у якості аналітичної категорії та заглибитися у феміністичні дослідження.

Третє завдання феміністичних теоретиків полягає у «визнанні їхнього вчення» через долучення до реконструкції теоретичної основи дисципліни та розширення її метатеоретичного характеру. Отже, феміністичні підходи є напрочуд *трансформативними*, вони не лише долучилися до теоретичного дискурсу, а й прагнуть перебудувати теорію міжнародних відносин з власної перспективи. На думку В. С. Петерсон, третє завдання є найбільш прогресивним кроком не лише для феміністичної теорії, але і для теоретичного розвитку дисципліни, зокрема [176].

Звісно, що створення нового напрямку відомого сьогодні як феміністичні дослідження в теорії міжнародних відносин не є заслугою окремих вчених, а є наслідком багаторічних напрацювань усіх феміністів всупереч багатьом перешкодам (расовим, культурним, професійно-службовим чи навіть науковим). «Перша хвиля» феміністичних досліджень в теорії міжнародних відносин викликала суперечливу реакцію з боку представників традиційних течій. Деякі вчені одразу продемонстрували безпосередній інтерес до нових підходів. Зокрема, теоретик Р. Кеогейн [153, с. 245-254], будучи науковим керівником Дж. Е. Тікнер, після ознайомлення з ранніми працями феміністів, прагнув впровадити деякі з їхніх ідей у неоліберальний інституціоналізм. Також, американський політолог Т. Бірштекер [103, с. 263-267] запропонував феміністам сформулювати чіткіше визначення міжнародної безпеки для порівняння з неореалізмом. Натомість, науковці Р. Ешлі та Р. Дж. Уолкер [100, с. 259-268], випустивши у 1990 році спец випуск часопису «Міжнародні дослідження», представили феміністів як інакомислячих та «диверсантів» проти наукових традицій науки про міжнародні відносини. Ця критика викликала інтерес у більшості науковців, які почали використовувати

феміністичні розробки, зокрема при розгляді нових питань в теорії. Якщо проаналізувати бібліографічні показники багатьох феміністичних праць того часу, то неможливо не помітити впливу фемінізму на теорію міжнародних відносин. Навіть представники традиційних течій інколи використовували у своїх дослідженнях нові моделі та підходи для того аби показати наукову новизну та переваги феміністичного мислення. Проте, напруга між цими теоретичними напрямками існує досі. На думку Дж. Е. Тікнер, суперечки між феміністами та представниками традиційних шкіл були спричинені розбіжностями у поглядах щодо розуміння гендеру, онтологічній неузгодженості щодо предметної сфери дисципліни та епістемологічних оцінках щодо об'єктивності нового вчення [212, с. 611-633].

У 1999 році феміністичні дослідники в теорії міжнародних відносин випустили новий часопис «Міжнародний феміністичний політичний часопис» (IFPS). Саме вибір для заголовку у назві терміну «феміністичний» (замість «гендерний») сприяв посиленню дискусії у наукових колах про вплив маскулінних і фемінних цінностей на внутрішню та зовнішню політику держав. Новий часопис фокусує увагу на дослідженнях взаємодії гендерних і владних інтеракцій й виконує світоглядні функції, зображаючи міжнародні процеси якомога прозорішими та зрозумілішими.

2.2. Сучасні феміністичні концепції: «друга хвиля»

Намагання змінити класичні підходи у дослідженні міжнародних відносин через критику традиції реалізму на метатеоретичному рівні феміністами «першої хвилі», залишало відкритим запитання щодо подальшої перспективи феміністів у сфері міжнародної політики, та наскільки їхні дослідницькі цілі і завдання будуть предметно-змістовними та виразними [230].

Зміна поколінь у феміністичній академічній сфері відбулася в другій половині 1990-х на початку 2000-х років завдяки розвитку теоретичних підходів, дисциплінарній політиці в теорії міжнародних відносин, а також завдяки інтеграції феміністичних концепцій у державні та міжнародні

інститути. До числа феміністичних теоретиків нової формації належать С. Вайтворт, А. Віббен, Дж. Доезема, М. Капріолі, Р. Коннел, В. Макі, К. Мун, Е. Прюгл, Л. Сйоберг, Ш. Хупер, Кр. Чін, тощо. Нове покоління феміністичних теоретиків позиціонує гендер в якості центральної аналітичної категорії у дослідженні питань зовнішньої політики, безпеки, глобальної політекономії, екології не лише на рівні абстрактної теорії, а через дослідження конкретного історико-географічного контексту, розпочавши у такий спосіб «другу хвилю» феміністичних досліджень.

Ще однією важливою особливістю феміністів другої генерації є те, що до її послідовників належать вихідці із так званого постколоніального «третього світу», які зазвичай здобували освіту на Заході (на відміну від феміністів першої хвилі, які належать до британо-американського академічного середовища). Феміністи нової формації одночасно опираються на теоретичні доробки своїх попередників, прагнучи змінити їхній контекст, прив'язаний до реалій «першого світу», роз'яснюючи водночас постколоніальний контекст, різноманітні внутрішні поділи суспільної диференціації та форми пригнічення.

Наголос на появі феміністичних теоретиків другої генерації, не означає, що між різними поколіннями цих вчених відбувся розрив (щодо їхньої наукової позиції). Представники другої хвилі переслідують ціль: вдосконалення процесу теоретизування на рівні емпіричних досліджень сфери міжнародних відносин [97]. Пропонована новизна полягає у поєднанні теорії з практикою. Тобто, напрацюванні більше емпіричних досліджень та більше емпірично обґрунтованих теоретичних робіт.

Покоління феміністичних теоретиків другої генерації продемонстрували зв'язок гендерного підходу з аналітикою різних процесів та явищ світової політики. Зокрема, науковці С. Вайтворт, К. Мун та К. Чін провели емпіричні дослідження, де можна простежити гендерну динаміку, що водночас відбувається на локальному, національному та міжнародному рівнях та має важливі політичні наслідки для міжнародної сфери [240], [171], [111].

Звісно, деякі галузі теорії міжнародних відносин, зокрема міжнародна політекономія, звикли помічати гендерні аспекти своєї підсфери. Проте помічати гендер в усьому є такою ж помилкою, як цілком його ігнорувати. В рамках феміністичної епістемології гендерна концепція не застосовується для усестороннього роз'яснення і не є водночас ізольованою категорією.

У теорії міжнародних відносин часто присутня критика щодо сприйняття *гендеру* як синоніму категорії «жінка» [109, с. 287-302], властивому феміністичним дослідженням «першої хвилі». Зокрема, канадський вчений А. Джонс засудив дослідження феміністичних теоретиків першої хвилі (послідовників теорії феміністичної позиції) за те, що вони зосередилися виключно на жінках [150, с. 429]. На противагу цій критиці, феміністичні теоретики довго визначалися з дефініціями гендерної категорії, як відносної концепції, заснованої на аналізі маскулінності та фемінності. Лише нещодавно феміністичні вчені почали систематично вивчати чоловіків і форми маскулінності у сфері міжнародних відносин [231]. Також Ш. Хупер запропонувала проаналізувати недосліджені відмінності між чоловіками [148, с. 32]. Спираючись на концепцію домінуючої маскулінності (*англ. – hegemonic masculinity*) Дж. Е. Тікнер, Ш. Хупер виділила *домінуючу* та *підпорядковану* маскулінність в контексті глобальних владних відносин. У своїй праці «Мужні держави» («Manly States: Masculinities, International relations, and Gender Politics», 2000) вона показала шляхи формування різних типів маскулінності у конкуруючій сфері бізнесу і технологічній сфері глобалізації [149]. Внаслідок цих досліджень, вона заявила про себе як про засновника нової течії феміністичної теорії, що досліджує різноманітні, мінливі перехресні виміри конструкцій ідентичності.

Водночас, дослідження чоловіків і концепцій маскулінності в теорії міжнародних відносин не має призвести до забуття та ігнорування жіночих досліджень. Наприклад, канадська вчена С. Вайтворт, займаючись дослідженням чоловіків та маскулінних концепцій під час міжнародної місії за підтримки миру у Камбоджі під егідою ООН, виявила у їхній діяльності

подвійні стандарти по відношенню до місцевого населення, після того як взяла інтерв'ю у секс-працівників, які обслуговували військових, а також представників неурядових організацій, волонтерів, громадських активістів, політичних та державних діячів [225]. Так само, аналіз процесу післявоєнного відновлення у Боснії та Герцеговині виявив причетність миротворчого контингенту ООН до функціонування нелегального ринку з надання сексуальних послуг, що функціонував через потік секс працівників з колишнього Радянського союзу та Східної Європи [185].

Важливим внеском феміністів було пояснення гендерних аспектів міжнародних взаємодій через дипломатичну практику, складні інституційні норми, регуляції та прямі втручання. Як зазначає швейцарська дослідниця Е. Прюгл: «негативною стороною мого дослідження було цілковите покладання на статистичні дані Міжнародної організації праці, що призвело до спотворення аналізу через нехтування досвідом трудових мігрантів (домашніх служниць) та обмежило ступінь дослідження взаємозв'язків у конструкціях на різних рівнях» [182, с. 8-147].

Так званий «глобальний» феміністичний підхід є доречним у дослідженні багатьох питань теорії міжнародних відносин, проте він може призвести до узагальнення жіночого досвіду, відкидання розбіжностей, так само як і джерел протистояння і обміну. На думку Е. Байнс, дослідження біженців-жінок у таборах під егідою Управління верховного комісара ООН у справах біженців в Гватемалі, зокрема, зосередження на роботі керівництва організації, спричинилося до ігнорування «взаємозв'язку глобального і локального чинників у побудові гендерних відносин» [101, с. 251]. Також історик Ф. Міллер критично відреагувала на дослідження С. Вайтворс щодо діяльності Міжнародної федерації з регулювання народжуваності, як вагомого чинника у формуванні гендерних відносин у світі. На думку Ф. Міллер, С. Вайтворс слід допрацювати своє дослідження через аналіз історичних дебатів з питань планування сім'ї, зокрема на місцевому та національному рівнях [169]. С. Вайтворс слід було піддати сумніву припущення щодо політики контролю за

народжуваністю, яку часто сприймають як нав'язану місцевому населенню з боку іноземних програм та урядів. Тобто, зосередження, здебільшого, на міжнародних інституціях як на інструментах держав, наражає феміністичних теоретиків на ризик непомітити справжніх «гравців» у сфері міжнародної політики. Пристати на таку позицію означає уподібнитися до представників мейнстріму, які типово зосереджені на аналізі дій політичних діячів розвинутих капіталістичних держав. Більше того, орієнтація на вище керівництво, яку антропологи ще називають «дослідження згори» призводить до ігнорування практики жіночого посередництва на місцевому рівні.

Соціальні, політичні, економічні та культурні практики, що є релевантними до гендеру стають все більш глобальними, проте вони змінюються на місцевому рівні та у специфічному історичному та дискурсивному контексті. Зосередження феміністів на дослідженні світової політики із посиленням на гендерний підхід має бути обґрунтоване внутрішньонаціональним аналізом. Гендерні ідентичності та відносини постійно переглядаються та видозмінюються, зокрема у контексті локальної та національної реакції на глобальні процеси. Так, у феміністичних дослідженнях міжнародної політекономії чітко простежуються різні національні «гендерні режими»¹¹, що впливають на формування процесів світової інтеграції національної політекономії. Тому, головне завдання феміністичних теоретиків «другої хвилі» полягає у поєднанні гендерної політики на мікрорівні зі сферою міжнародних відносин та світовою політекономією макрорівня. Для цього потрібно поєднати етнографічні методи дослідження локального дискурсу з розширеним аналізом світової економіки та зовнішньої політики. У цьому випадку, наочним прикладом є аналіз К. Мун і Кр. Чін. Зокрема, Кр. Чін дослідила підтримку малайзійськими політичними елітами імпортування жіночої робочої сили в якості домашніх служниць з Філіппін та Індонезії

¹¹ Так званий «гендерний режим» у будь-якій державі складається з варіативних структур ринку праці, соціальної політики, історичних поділів виробництва так само як і розбіжностей у культурних нормах та дискурсивних практик щодо гендерних ролей пов'язаних частково з успішністю, завдяки якій різні групи чоловіків і жінок отримали змогу артикулювати власні інтереси та відстоювати свої вимоги у відповідному суспільстві чи державі [175, с. 161].

впродовж 1980-х – 1990-х років [111]. Ці жінки-мігранти працювали у сфері домашнього обслуговування та догляду за дітьми, обслуговуючи середній клас малайзійців. Праця виконувана цими жінками підсилила готовність середнього класу Малайзії до сприйняття капіталістичної системи. Зокрема, Кр. Чін відзначила, що малайзійська модель економічного розвитку відображає широкий, світовий неоліберальний порядок денний, пропонуючи нові можливості та нові форми залежності для обидвох «класів» жінок.

У дослідженні проституції на американських базах в південній Кореї, К. Мун розкрила подвійний зв'язок між гендером та міжнародними відносинами [171]. Перший, вона прослідковує на прикладі нерівних, статевих зв'язків між корейськими повіями та американськими солдатами, що нагадують міждержавні відносини між США та Південною Кореєю післявоєнного періоду. Наприклад, згідно Доктрини Ніксона, корейські повії в ролі «особистих амбасадорів» сприяли у вирішенні питання щодо розміщення на своїй території американських військових баз. Другий зв'язок прослідковується у слабкості корейського уряду, зокрема, в потуранні проституції на території американських військових баз та проявах дискримінаційного статевого контролю на внутрішньому рівні» [171, с. 151]. Іншими словами, коли уряд не міг здійснювати контроль над своєю зовнішньополітичною сферою, він почав контролювати внутрішні соціальні групи, утверджуючи владу над суспільними маргіналами, зокрема повіями.

Феміністичні дослідники «другої хвилі» є добре обізнані зі складністю глобальних владних відносин, розглядаючи її на прикладі дослідження мережі секс-індустрії, що на сьогодні конкурує з наркотрафіком.¹² Для того щоб збагнути роботу цієї кримінальної мережі феміністичні теоретики розглянули цілу низку супровідних чинників. У пошуку пояснення структурної нерівності між чоловіком і жінкою, що проявляється за принизливих обставин, коли

¹² До прикладу, торгівля жінками та дівчатами з ціллю сексуальної експлуатації за підрахунками Програми розвитку ООН *Доповідь з розвитку людського потенціалу 1999* оцінюється у 7-ми більйонний \$ бізнес [218]. Приблизно 1.2 мільйона дівчат з усього світу задіяні щорічно у секс-індустрії (згідно *Доповіді з розвитку людського потенціалу 2000* при ООН) [219].

чоловік змушує жінку до сексу силою, феміністи знаходять певну паралель із нерівною торгівлею між бідними та багатими країнами, що у свою чергу спричиняє потік секс мігрантів [162, с. 180-206]. Подальші дослідження специфічних культурно-історичних гендерних конструкцій та паттернів міжстатевих відносин у приймаючих країнах та країнах-відправниках (пов'язаних з такими особливими конструкціями як клас, етнічна, расова приналежність, національність і т. д) посприяли розумінню різноманітності та взаємозалежної сутності форм пригнічення та жіночого посередництва у ситуації фізичного застосування сили та інших проявів насильства.

Зосередження феміністичних теоретиків на висвітленні діяльності жіночих організацій стало необхідним для того щоб показати зв'язок між мінливими гендерними ідентичностями і практиками на мікрорівні та інституційними процесами і структурами макрорівня. Стало очевидним, що зміни у світовій економіці вплинули на форму внутрішніх гендерних відносин, де жінки не лише стали жертвами цих змін, а навіть у деяких випадках зміцнили свій статус [133]. Наприклад, нові місця праці та доступ до кредитування призвели до культурних змін у житті бідних жінок з сільськогосподарських та малорозвинених регіонів [151]. Вплив глобалізаційних процесів на внутрішньому рівні спричинив перебудову суспільної та приватної сфер, держав і ринків, а міжнародні кордони відкрили простір для формування нових колективних ідентичностей та жіночих рухів. Ці зміни підкреслили важливість застосування у дослідженні глобалізаційних процесів гендерного підходу. На відміну від традиційних підходів, зосереджених на статистичних показниках транскордонного співробітництва, гендерні підходи переслідують інші цілі: висвітлення суб'єктивних соціальних відносин в середині та за межами держави, як наслідки глобалізаційного впливу.

Можна ствердити, що феміністичні теоретики другої генерації виявили теоретичну та політичну проникливість, вивчаючи діяльність маргінальних,

убогих, соціально-незахищених жінок, залучених до секс-індустрії, сектору домашнього обслуговування, громадських організацій на внутрішньому та світовому рівнях.

Отже, варто відзначити, що між феміністичними теоретиками «першої» та «другої хвилі» все ж існує певна різниця. Останні більше зосереджені на тому, щоб показати *де* і *як* враховуються гендерні чинники, поєднуючи теоретичні напрацювання з емпіричними. На наш погляд, феміністам потрібно більш чіткіше артикулювати на емпіричному рівні взаємодію гендерних відносин з іншими формами суспільних відносин. Дослідження жінок чи чоловіків за допомогою гендерного аналізу сприяють формуванню концептуальної чіткості. Такий підхід і проведення досліджень з позиції різнопланових теорій також сприятиме їхньому сприйняттю представниками мейнстріму.

У 2004 році група вчених, що представляла Американську асоціацію з міжнародних досліджень на чолі з К. Пейтман, В. С. Петерсон, Е. С. Ранян, К. Сільвестер, Дж. Е. Тікнер та С. Уайтворт провели звітні конференції у Монреалі та Квебеку, на яких необхідно було вирішити наступні питання: по-перше, щодо створення при Американській асоціації з міжнародних досліджень так званої Жіночої ради (Women's Caucus), яка мала моніторити прояви сексизму в наукових колах. По-друге, щодо остаточної інституалізації феміністичних підходів та гендерних досліджень в межах теорії міжнародних відносин, що у свою чергу сприяло б збільшенню кількості молодих науковців у цій сфері. Також була надана спонсорська підтримка видавничій діяльності та проведенню конференцій, зустрічей, презентацій для поширення нових підходів, зокрема, за межами британо-американського наукового простору. По-третє, відбулося представлення понад 80-ти робіт з гендерної тематики в теорії міжнародних відносин.

У березні 2016 році на щорічній доповіді з роботи організаційних секцій «Феміністична теорія» та «Гендерні студії» (FTGS) при Американській

асоціації з міжнародних досліджень, очолюваних М. Х. Маккензі (M. H. MacKenzi),¹³ було прозвітовано про створення 19 експертних комісій, проведення 12 круглих столів, публікацію 127 наукових доповідей. Також були відзначені спеціальними нагородами науковці у номінаціях: найкраща наукова праця студента-випускника (К. Коттет), видатний науковець року (М. Мерчанд), науковець-початківець року (М. Ріхтер-Монпетіт), найкраща книга року (Дж. Репо, «Гендерна біополітика»; Л. Вілкокс, «Насильство тіла») [127].

Станом на сьогодні в університетах США, Канади, Австралії, Філіппін, Індії, Великої Британії, Ірландії, Франції, Швеції, Норвегії, Данії, Фінляндії, Австрії, Німеччини, Голландії, Ізраїлю, Японії тощо набули поширення курси під назвою «Гендерні аспекти міжнародних відносин», «Феміністичний напрям в теорії міжнародних відносин», «Жінка та права людини», «Гендерні дослідження глобалізаційних процесів» та «Гендерні дослідження проблем війни і миру». Як бачимо, поступово нові підходи здобули прихильність серед науковців, які цікавляться гендерною динамікою влади та патріархальними аспектами міжнародної політекономії, що дозволяє їм реалізовувати свої дослідницькі проекти без заглиблення в історію чи антропологію, тобто не виходячи за рамки дисципліни [33, с. 128-129]. Можна ствердити, що новий напрям визнається більшістю науковців, які враховують феміністичні підходи у питаннях, пов'язаних з народжуваністю, міжнародною злочинністю і торгівлею людьми, глобалізаційними процесами, розвитком європейських держав і т. д. Водночас довкола цього вчення продовжують точитися дискусії, що підкреслює його актуальність.

Висновки до розділу 2

На підставі дослідження еволюції феміністичного напрямку, з'ясовано, що важливу роль у представленні феміністичних підходів та обґрунтуванні доцільності їхнього залучення у дослідження міжнародних відносин відіграли:

¹³ Відомо, що їхнє членство налічує 473 учасники (у порівнянні з 2005 роком – 101 учасник).

- три вищезгаданих конференції (1-ша у Лондонській школі економіки у 1988 р.; 2-га в Університеті південної Каліфорнії (1989); 3-я у жіночому коледжі Веллеслі (1990));

- паралельний вихід низки феміністичних праць («Жінки і війна» Дж. Б. Ельштайн (1987 р.), «Банани, пляжі і військові бази: феміністичне переосмислення міжнародної політики» С. Енлоу (1989 р.), «Гендер і міжнародні відносини» Р. Грант та К. Н'юленд (1991 р.) і «Гендер у міжнародних відносинах» Дж. Е. Тікнер (1992 р.), «Глобальні гендерні питання» В. С. Петерсон та Е. С. Ранян (1993 р.), «Феміністична теорія та міжнародні відносини у постмодерністську еру» К. Сільвестер (1994 р.) тощо);

- вихід у світ спеціалізованої феміністичної періодики: «Міжнародний феміністичний політичний журнал» («*International Feminist Journal of Politics*»), «Знаки» («*Signs: Journal of Women in Culture and Society and Meridians: Feminism, Race, Transnationalism*»), «Міжнародний форум жіночих досліджень» («*Women's Studies International Forum*»), «Періодичне видання жіночих досліджень» («*Women's Studies Quarterly*»), «Феміністичний огляд» («*Feminist Review*»), «Жінки і політика» («*Women and Politics*»), «Феміністичні дослідження» («*Feminist Studies*») і т. д.

Паралельно з цими подіями феміністичні теоретики першої генерації прийняли участь у міжпарадигмальних дебатах в дисципліні, презентуючи власне вчення через критику її етатистсько-позитивістської сутності та андроцентричного характеру на теоретичному рівні. В результаті, у 1990 році відбулося заснування при Американській та Британській асоціаціях з міжнародних досліджень спеціальних філій «Феміністична теорія» та «Гендерні студії», які стали інституційною основою для поширення феміністичних концепцій в теорії міжнародних відносин.

Чергове завдання полягало у формулювання дослідницьких принципів: по-перше, відмови від звуження предметного поля лише до суспільної сфери; по-друге, усвідомлення важливості долучення феміністичних підходів як додаткової спроби пояснення політичної динаміки; по-третє, обов'язкове

застосування гендерного підходу в дослідженні світової політики; по-четверте, сприйняття жінки одночасно у ролі суб'єкта й об'єкта дослідження. Наступним кроком було визначення дослідницьких завдань:

1. Розкриття спектру маскулінних упереджень та з'ясування результатів їхнього впливу на теорію міжнародних відносин;
2. Залучення жінок та їхнього досвіду до існуючих дисциплінарних параметрів дослідження;
3. Перебудова теорії міжнародних відносин з позиції гендерного підходу у якості аналітичного та структурного інструменту дослідження.

Встановлено особливості феміністичного теоретичного дискурсу, що полягають: по-перше, у його критичній складовій (щодо попереднього вчення як ідеологічного чинника андроцентричних традицій у дослідженні предметної сфери МВ); по-друге, політичному характері (наука нероздільно пов'язана з політикою); по-третє, рефлексивній манері дослідження (пермаментний самоаналіз та самокритика щодо власного вчення); по-четверте, міждисциплінарності (відмову від дисциплінарних рамок та методологічних обмежень); по-п'яте, онтологічній та епістемологічній неузгодженості (різне сприйняття базових понять і категорій, таких як «жінка», «гендер», «стать»); по-шосте, трансформативній цілеспрямованості (і у вимірі теоретизування і у вимірі громадсько-політичної активності).

Проаналізовано «другу хвилю» розвитку феміністичних досліджень в теорії міжнародних відносин, що була зумовлена зміною поколінь у феміністичній академічній сфері в другій половині 1990-х – початку 2000-х років. Головне завдання представників нового покоління полягає у застосуванні гендерного підходу на емпіричному рівні через дослідження конкретного історико-географічного контексту. Суть їхньої наукової позиції полягає у висвітленні взаємозв'язку між мінливими гендерними ідентичностями і практиками мікрорівня та інституційними процесами і структурами макрорівня, тобто у роз'ясненні суб'єктивних соціальних відносин всередині та за межами

держави у контексті глобалізаційних впливів. Феміністичні теоретики нової формації наголошують на взаємозв'язку владних відносин з глобалізаційними процесами та зосередженні на дослідженні різних форм пригнічення та жіночого посередництва, формуючи так званий «глобальний» феміністичний підхід. Важливою особливістю досліджень «другої хвилі» є долучення до гендерної концепції чоловіків і вивчення різних форм маскулінності. У такий спосіб здійснюється відновлення балансу між жіночими і чоловічими дослідженнями та, враховується критика щодо сприйняття феміністами гендерного підходу, як такого, що фокусується виключно на жінках.

РОЗДІЛ 3.

ФЕМІНІСТИЧНА РЕІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТРАДИЦІЙНИХ НАПРЯМІВ ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

3.1. Принципи і методи феміністичних досліджень з міжнародних відносин

Впродовж останніх двох з половиною десятирічь представники феміністичних підходів сприяли збагаченню теорії міжнародних відносин через розширення її дисциплінарних кордонів, понять, методів та інтерпретацій з власної перспективи. Незважаючи на певні здобутки і визнання, формування та розвиток феміністичного напрямку в теорії міжнародних відносин є досить складним контраверсійним процесом. У так званій «державо-центричній дисципліні», що характеризується браком самокритики, найбільшими викликами стали розвиток феміністичної методології та здійснення досліджень у цьому напрямку. Відколи, *усі провладні* відносини стали важливими для феміністичної теорії, феміністична методологія набула суттєвої ваги в дослідженні світової політики.

Перш ніж заглибитися у дослідження феміністичної методології слід уточнити значення таких термінів як: *онтологія, епістемологія, метод, етика і методологія*. Зміст поняття *онтологія* охоплює основи, витоки, начала всього існуючого, загальні принципи буття світу, людини та суспільства в цілому. Вчені застосовують цей термін для того щоб пояснити сутність світу та його явищ, наприклад, з чого складаються такі одиниці аналізу як: індивід, гендер, держава, клас, етнічність та чи ці одиниці є сталими, чи динамічними? Р. Кокс зазначає, що онтологія є початком будь-якого дослідження, оскільки неможливо визначити проблему у світовій політиці без попереднього конструювання певної базової структури, що складається з важливих елементів і зв'язків між ними [116, с. 45-49]. Процес зародження нового знання в будь-якій науці є епістемологічним питанням. Під *епістемологією* вчені розуміють те, що стосується сутності пізнання та критеріїв його істинності, того як людина може навчитися, тобто того, звідки виникають дослідницькі питання.

Посилаючись на визначення українського вченого В. Гайденко, феміністична епістемологія це – теорія знання, що досліджує гендеровану пізнавально-комунікативну практику через артикулювання позиції жінки як суб'єкта знання [8]. В контексті цього дослідження ми будемо неодноразово звертатися до феміністичної епістемології, оскільки вона тісно взаємопов'язана з методологією. Вчені розглядають *метод* як систему прийомів і засобів, які обирає дослідник для здійснення дослідження свого предмету. Водночас *методологію* розуміють як сукупність підходів, методів та прийомів, що застосовуються під час дослідження [54, с. 45-53]. Методологія передбачає розмірковування над певними епістемологічними питаннями як, наприклад, що означає вивчення предмету дослідження? Також вона вимагає розгляду зв'язку між онтологією та методом, зокрема розгляду впливу поглядів науковця на його дослідження, підштовхуючи його таким чином до етичних роздумів. Отже, під *етикою* розуміють сукупність моральних прав і обов'язків, як невід'ємних складових взаємозв'язку між предметом дослідження і дослідником. Таким чином методологія сприяє відображенню певних інтелектуальних процесів, які скеровують роздуми у напрямку онтологічних припущень, епістемологічних підходів, етичної відповідальності чи вибору методу.

Особливість феміністичної методології в теорії міжнародних відносин полягає у критиці поняття «влади», викритті її андроцентричного характеру. На думку феміністів, проблема недопредставленості жіночого досвіду у науковій сфері є найбільш поширеним проявом андроцентризму. Зокрема, нехтування традиційною методологією жіночого досвіду під час відбору дослідницьких тем, абстрагування дослідницьких завдань від жіночих інтересів, безпосередня відсутність жінок у ролі дослідників та розробників теорій, домінування андроцентричних принципів під час напрацювання дизайну досліджень, гендерна специфіка понятійного апарату, узагальнення результатів дослідження вибірок орієнтованих виключно на чоловічу аудиторію – підтверджують важливість розвитку дослідницьких практик з долучення жінок до наукового дискурсу [44].

Слід зауважити, що серед феміністичних теоретиків існують розбіжності щодо деконструкції позитивістського вчення. Деякі з них обґрунтовують доцільність застосування під час дослідження позитивістської моделі пізнання соціальної реальності з урахуванням жіночого досвіду. Адже в цій моделі допускається існування об'єктивної реальності, яку можна пізнати за допомогою об'єктивних, раціональних, логічнообґрунтованих дослідницьких процедур. Постулюється існування об'єктивної істини непов'язаної з набутим дослідницьким досвідом суб'єкта. Тобто від дослідника очікується підпорядкування принципу об'єктивності і свободи від особистих цінностей. Натомість інша частина феміністичних вчених заперечує об'єктивність як вимогу, що застосовують до наукового методу. Вони визнають неспроможність досягти абсолютної об'єктивності, у зв'язку з чим в дослідницький процес слід долучити суб'єктивні елементи. Оскільки соціальна сфера не є об'єктивною та існує незалежно від суб'єкта пізнання, тому «об'єктивне» і «суб'єктивне» в процесі пізнання не існують окремо один від одного. Соціальна реальність є результатом взаємодії того, хто її пізнає і того, що дослідник пізнав у зв'язку з чим постулюється контекстуальність соціальної реальності. Суб'єкт пізнання не може бути об'єктивним у позитивістському розумінні, адже він переслідує особисті інтереси і займає певну позицію. Тобто ця група феміністів заперечує існування об'єктивної, логічно впорядкованої реальності *per se*, натомість як альтернативу пропонують множину моделей та інтерпретацій жіночого досвіду.

Можна стверджувати, що феміністичне теоретичне дослідження стало на шлях синтезу методологічних підходів одночасно запозичених з різних дисциплін, зокрема з культурної антропології, соціальної психології, соціології та низки природничих наук. Це методи *усної історії* (англ. – *oral history*)¹⁴, *збір та обробка даних* (англ. – *datasets*)¹⁵, *дослідження конкретного прикладу* (англ.

¹⁴ Усна історія – це досить поширений на сьогодні метод соціально-гуманітарних досліджень, головним предметом якого є суб'єктивний досвід окремої людини. –Метод реалізується шляхом глибинних інтерв'ю біографічного характеру [61, с. 10].

¹⁵ Метод збору даних або інформації – соціологічний метод, що передбачає опитування, аналіз документів та спостереження [72].

– *case study method*)¹⁶, *дискурс-аналіз*¹⁷ для інтерпретації політичних текстів, *інституційний метод*¹⁸ і т. д. Ці запозичення застосовувалися досить інтенсивно у феміністичних дослідженнях. Наприклад, теоретики Ж. Труа і М. Мінтром використовують метод збору та обробки даних для дослідження таких питань, як вплив транснаціональної феміністичної мережі на внутрішню політику держав, сприяючи тим самим створенню нових державних інститутів з підтримки гендерної рівності [190, с. 27-57]. Вдаючись до регресійного аналізу¹⁹, американська політолог М. Капріолі досліджує вплив гендерної нерівності на поведінку держав на міжнародній арені. Нові кількісні дані, зібрані у межах таких програм ООН як індекс розвитку людського потенціалу за гендерною ознакою (GDI) та показник реалізації прав жінок (GEM) сприяють здійсненню феміністичного дослідження шляхом порівняння ступеня гендерної рівності у різних державах [108, с. 51-68].

Чіткість феміністичної методології в теорії міжнародних відносин полягає у її рефлексійності, яка спонукає науковців до повторної верифікації результатів власного дослідження. На думку багатьох критиків та теоретиків послідовна реалізація методологічних прийомів під час дослідження полягає у їхній правильній інтерпретації. Більшість феміністичних вчених через свою міждисциплінарність чи маргінальність (несприйняття більшістю представників традиційних теорій міжнародних відносин феміністичного вчення) розвинула не лише відповідний методологічний інструментарій, але і запропонувала власні шляхи інкорпорування онтологічного, епістемологічного та методологічного відбору, що призвело до переосмислення меж вчення про міжнародні відносини.

¹⁶ Метод конкретних прикладів – використання конкретних ситуацій, історій, які називають «кейсом» для спільного аналізу, обговорення або вироблення рішень з теми дослідження [64].

¹⁷ Дискурс-аналіз – зосередження на ступені і характері впливу екстралінгвістичних чинників комунікативно-мовленнєвої діяльності на формування мовних закономірностей конкретного тексту або мовленнєвого акту [48, с. 58].

¹⁸ Інституційний метод полягає у вивченні інститутів (держави, урядових установ, партій.), за допомогою яких здійснюється політична діяльність. Ці інститути з одного боку є логічним продовженням і закріпленням соціальних відносин і норм, а з іншого, покликані вносити в суспільство стабілізуючі засади [59].

¹⁹ Регресійний аналіз – це метод використовується в економіці, психології, хімії, біології, і в багатьох інших науках. Допомогає визначити залежність між певними змінними, за допомогою якої можна спрогнозувати поведінку даних змінних. При чому під змінними маються на увазі різні періодичні явища аж до людської поведінки [66].

Феміністична методологія забезпечує науковців різноманітними та унікальними прикладами, пов'язаними з традиційною онтологією міжнародних відносин, зосередженою на державах, військових конфліктах та міжнародних інститутах. Також вони становлять унікальну аналітичну картину з дослідження певних маргінальних сфер і суб'єктів, що спонукає науковців до перегляду концепцій безпеки, суверенітету та світової політики в цілому. Це підтверджує, що фемінізм не зводиться лише до дослідження жінок і гендеру. Дослідження держав, конфліктів, міжнародних інститутів, питань безпеки і глобалізаційних процесів слід здійснювати з урахуванням гендерного аспекту і навпаки гендерні дослідження мають бути пов'язанні з аналізом цих тематик і концепцій.

Таким чином, феміністичні методологічні підходи не слід трактувати лише як певні інноваційні принципи, а як нові етичні і політичні дилеми, що сприяють розширенню методології дослідження. Ці дилеми розкривають владні відносини між дослідником і предметом дослідження та нерівність серед тем дослідження безпосередньо. Феміністична методологія теорії міжнародних відносин вказує на надмірну увагу до цих дилем у дослідженні конфліктів, громадянського суспільства, міжнародних організацій, політичних та економічних кордонів. Вивчаючи етичну сторону цих питань, феміністичне вчення робить внесок у дебати з теорії міжнародних відносин, розвиваючи нові методологічні стандарти.

Як стверджують самі феміністи їхнє теоретичне дослідження нагадує археологічні розкопки, під час яких вони знаходять різноманітні методи і засоби необхідні для розв'язання поставлених завдань. Феміністична теорія не є завершеним вченням через свою непередбачуваність та експериментальність. Тому, досить часто феміністи надають перевагу терміну «епістемологічна теорія» ніж «методологія», для того щоб визначити цілі і напрям дослідження, суть якого полягає у переосмисленні науки про міжнародні відносини з жіночої перспективи [188, с. 241]. Феміністичні дослідження є досить спірними, адже жіноча логіка та досвід часто розходяться з усталеними науковими

постулатами. Можна стверджувати, що феміністичний напрям в теорії міжнародних відносин є водночас трансдисциплінарним та відкрито політичним, оскільки його представники прагнуть збагнути нерівну гендерну ієрархію, зокрема, ієрархію влади та її вплив на суспільно-політичне становище жінок з ціллю змінити їхнє життя на краще.

Феміністичний теоретик з міжнародних відносин Дж. Е. Тікнер сформулювала чотири методологічні принципи феміністичного дослідження: 1) постановка та ретельний відбір дослідницьких питань з жіночої перспективи; 2) застосування жіночого досвіду у дослідженні; 3) рефлексивність (саморефлексія і перевірка суб'єктивної позиції дослідника); 4) курс на емансипацію науки [215, с. 19].

Постановка та відбір дослідницьких питань з жіночої (чоловічої) перспективи. На думку С. Хардінг, не можна оцінювати досягнення теоретичного дослідження за кількістю поставлених запитань, а швидше за тим як на них відповіли [143, с. 7]. Йдеться не про правильне дефініювання проблеми чи висунення гіпотези, а радше про верифікацію гіпотези чи «логічну побудову схеми дослідження», за якою ми оцінюємо результати. З моменту формування теорії міжнародних відносин, основні питання які турбували науковців стосувалися поведінки могутніх держав, їхньої безпеки та потенціалу до міжнародної співпраці. Ці питання були досить важливими, оскільки відображали зовнішньополітичні інтереси могутніх держав. Натомість феміністичні теоретики формулювали істотно інші запитання. У пошуках пояснення державної поведінки їх цікавило чому у різних частинах світу жінки позбавлені можливості приймати участь у прийнятті зовнішньополітичних рішень. Не зупиняючись на розгляді гіпотетичних припущень, що жінки є більш миролюбиві ніж чоловіки, вони зосередилися на більш актуальній проблемі: *чому при владі присутня незначна кількість жінок?* У питаннях, що стосувалися війни та миру, феміністів цікавило чому війни велися здебільшого чоловіками та те, яким є вплив гендерних конструкцій маскулінності і фемінності на легітимізацію війни. Також феміністичні науковці дослідили

основні риси «гендерних держав» та реалізацію ними політики жіночої мілітаризації. Проте основне питання, яке найбільше хвилювало феміністичних теоретиків стосувалося не вигідного другорядного суспільно-політичного та економічного становища жінок стосовно до чоловіків у більшості держав світу. З іншого боку, їх цікавило як ця ієрархічна гендерна структура нерівності впливає на міжнародну політику та глобальну економіку, зокрема щодо розподілу багатств і ресурсів?

Таким чином, ці запитання призвели до того, що були піддані сумніву центральні припущення та концепції з теорії міжнародних відносин. Зокрема феміністи прагнули краще зрозуміти призабуту, проте головну рису війни: чому від самого початку вона вважалася чоловічою справою і чому згідно з цими усталеними догмами жіночі політичні ролі є сконструйовані як «захищена» категорія? Працюючи над розкриттям гендерних упереджень у державо-центричному безпековому вимірі, вони дали нове визначення поняттю (не)безпеки, включивши у нього наслідки расової, класової та гендерної нерівності. Також на базі теоретичної критики політичного розподілу на суспільну і приватну сфери, феміністичні дослідники в теорії міжнародних відносин переформулювали поняття демократії, долучивши до нього усі політичні та економічні процеси, які впливають на повсякденне життя. Не заперечуючи, у принципі, застосування кількісних методів, феміністи все ж визнали гендерно-упереджений характер державних статистичних показників щодо присутності та ролі жінок у владних структурах згідно з цими методами. З цієї причини, вони надали перевагу традиційним методологічним прийомам з герменевтики та ситуаційного дослідження, а не причинно-наслідковому аналізу емпіричних кількісних даних. Важливо зазначити, що феміністи використовують гендер як соціально-сконструйовану та динамічну категорію в дослідженні динаміки гендерної ієрархії влади. Вони запропонували розглядати гендерну нерівність, так само як і інші суспільні відносини домінування та субординації, як основу, на якій формуються держави, їхня безпека та уся глобальна економіка [34, с. 255].

Перш ніж розглядати онтологію теорії міжнародних відносин, що розглядає держави як індивідуальних автономних акторів, феміністи розпочали з онтології суспільних відносин. На їхній погляд індивідів долучили до формування нерівних політичних, економічних і суспільних структур. На відміну від емпіричної методології, запозиченої з економічних і природничих наук для пояснення поведінки держав у міжнародній системі, феміністичні дослідники в теорії міжнародних відносин надали перевагу соціологічному аналізу, розпочавши дослідження з індивідів та ієрархії суспільних відносин. Таким чином, феміністичне дослідження держави та її функціонування почалося з нижчого рівня, а саме з індивідів. В той час, коли більшість теоретиків міжнародних відносин зосереджуються на вивченні функціонування держав, феміністична методологія полягає у дослідженні життя простих людей (жінок, дітей, літніх людей, неповносправних, представників сексменшин і т. д.) для того щоб змінити його на краще.

Застосування жіночого досвіду у дослідженні. Одне з важливих завдань феміністичної методології полягає у тому щоби новостворену теорію могли застосувати жінки з метою вирішення чи пом'якшення тих проблем, з якими вони зіштовхнуться в реальному житті. Обираючи дослідницьку тему, феміністи часто ставили питання: «як покращити життя жінок?». Це означає, що дослідження мало бути побудоване таким чином щоб сприяти розвитку бачення майбутнього і водночас подати структурне зображення сьогодення. Феміністичні вчені стали досліджувати рутинні аспекти повсякденного життя, у якому репродукується гендерна нерівність, визнаючи всепроникний гендерний вплив як, наприклад, і те, що наукові моделі людської поведінки, фактично, стосуються поведінки чоловіків. Важливо зазначити, що «чоловіча поведінка» істотно залежить від жінок та інших груп. Феміністичне наукове дослідження перш за все передбачає детальний аналіз попереднього вчення побудованого на андроцентричних припущеннях.

А. Кронселл вважає, що феміністичне дослідження зумовило «зрушення парадигми» (цей термін вперше вжив Т. С. Кун у 1962 році), яке означало

«побачити» жінку, а не чоловіка в ролі предмета дослідження і творця наукових теорій водночас. Це призвело до певних спостережень, що не відповідали загальноприйнятій у науці позиції. Наприклад, періодизація історії та розуміння синхронізації часу прогресивних періодів розвитку людства не завжди відповідали тим періодам, коли відбувся прогрес для жінок. А. Кронселл дослідила застосовування андроцентричної теорії для пояснення походження суспільства і з'ясувала, що науковці шукали витоки людства, звернувши увагу лише на «чоловіка мисливця» наділеного продуктивними рисами. Тому, чоловіків вважали відповідальними за організацію життя спільноти, на відміну від жінок, які асоціювалися зі збиральництвом, а їхня репродуктивна функція відтворювачів життя була цілком проігнорована. На думку А. Кронселл, ці приклади з історії не є об'єктивними, оскільки об'єктивність залежить від наукової позиції дослідника так само як і від методу, який він застосовує [157, с. 19-21]. Натомість С. Хардінг вважає, що характерною рисою феміністичного дослідження є застосування жіночого досвіду як індикатора «реальності», якому протиставляються традиційні гіпотези та формулюються нетрадиційні запитання [144, с. 142]. Також, феміністи стверджують, що вчення побудоване на жіночому досвіді, зокрема жінок, які належать до категорії так званих маргіналів, може відкрити реальну картину прихованих аспектів традиційних підходів у формуванні знання.

Репродуктивна функція жінок, виховання та догляд за дітьми, ведення домашнього господарства – всі ці обов'язки ігнорувалися у традиційному економічному аналізі, проте вони постали центральною темою феміністичного дослідження. Так, колишня член парламенту Нової Зеландії, дослідниця М. Ворінг наголошує на фактах неврахування національними показниками про доходи репродуктивної сфери та домашніх обов'язків жінок. Зокрема, вона описує повсякденну роботу дівчини-домогосподарки у Зімбабве, робочий день якої розпочинається з 4-ої години ранку і триває до 21-ої години вечора, при чому вона вважається офіційно «безробітною» [220, с. 15-18]. Феміністи в теорії міжнародних відносин звернули увагу на домашніх служниць та

домогосподарок; адже з часів промислової революції домівку трактували як жіночий простір поза роботою. Це спонукало феміністів продемонструвати те, наскільки важливу роль відграють жінки у підтримці глобальної капіталістичної економіки завдяки своїй репродуктивній функції. Висвітлення того, що раніше було непоміченим, привело феміністичних теоретиків до дослідження проблем проституції і зґвалтувань під час військових дій як інструментів війни та державної політики. Також це призвело не лише до перегляду визначення безпеки, але також і до усвідомлення залежності державної безпеки і глобальної економіки від незахищеності певних категорій населення, зазвичай жінок.

Рефлексивність. Більшість феміністичних теоретиків наполягають на тому, що дослідник має перебувати на тому ж критичному рівні, що і предмет дослідження. Оскільки до процесу обговорення результатів долучаються, ті, на кого спрямований процес пізнання, то рефлексії піддається інтерпретація особистого життєвого досвіду досліджуваних. У зв'язку з тим, що суб'єкт пізнання не є неупередженим, а його позиція не може бути нейтральною, саморефлексії дослідника підлягає також і ступінь впливу цінностей та інтересів суб'єкта на кожному етапі процесу дослідження. Рефлексивному аналізу підлягають також владні відносини між дослідником і досліджуваним предметом у конкретній ситуації та здійснений цими відносинами вплив на результат дослідження.

Американська теоретик С.Н. Хесе-Бібер заперечує припущення про підтримку дистанції між дослідником і предметом дослідження, що нібито сприяє створенню більш обґрунтованого вчення: вона радше підтримує стратегію включеного спостереження. Адже цей якісний метод дає можливість вивчати людей у їхньому природному середовищі (у повсякденних життєвих ситуаціях) у формі польових досліджень, які, на відміну від експерименту, ніким не контролюються і не структуруються. Дослідники беруть безпосередню участь у діяльності тої організації або колективу, які вони вивчають. Під час

цього дослідження відбувається безпосередня взаємодія між дослідником і причетними до реальної життєвої ситуації [147].

На думку голландської вченої С. Рейнхарц, рефлексивна концепція наукового дослідження була розвинута феміністами як реакція на андроцентричний характер попередніх досліджень з закликами цінувати методологічну нейтральність [189, с. 69-76]. Феміністи трактують особистий досвід як вагомий внесок у їхні дослідження, оскільки саме життєві труднощі та проблеми штовхали їх до розробки різних наукових проектів. Часто дослідник розмірковує над тим, що вдалося дізнатися під час дослідження, щодо свого «ототожнення» з предметом дослідження та труднощами в процесі дослідження. Наприклад, вивчаючи загрози (не)безпеки майянських жінок (індіанців майя) у Гватемалі, дослідниця М. Стерн розмірковувала щодо своїх етичних зобов'язань та спробами створення спільного рукопису з оповідачами власних життєвих історій. Ця, так би мовити, «реінтерпретація поняття безпеки» із використанням життєвих прикладів жінок, які вважаються суспільними маргіналами, є політичною дією, що розглядає різноманітні виміри гноблення у житті цих людей [204, с. 71]. Багато феміністів, які беруть інтерв'ю для своїх досліджень є, фактично, послідовниками британського соціолога Е. Оаклі, яка запропонувала «феміністично-зобов'язуючу егалітарну етику у порівнянні з неупередженою науковою етикою рольової диференціації між дослідником і предметом дослідження» [104]. Якщо у суспільних науках прийнято трактувати особистий досвід як чинник, що спотворює об'єктивність, то феміністи вважають, що власне усвідомлення дослідником своєї позиції у дослідженні є частковим виправленням «псевдо-об'єктивності». Вони розглядають цей крок як необхідне роз'яснення позиції дослідника, що слугує зміцненню стандартів об'єктивності та призводить до того, що С. Хардінг називає «обґрунтованою рефлексивністю» [144, с. 142]. Також більшість феміністів підтримують практику переосмислення і критичного аналізу власних методів дослідження, не відмовляючи собі у можливості здійснювати методологічні виправлення під час роботи. На думку

феміністичних теоретиків, їхня наукова позиція полягає у емпірично-рефлексійній манері дослідження, дотриманні наукової етики та сподіванні, що їхній науковий проект вплине на покращення життя жінок.

Курс на емансипацію науки. Феміністи підтримують ідею про те, що жінки, життєвий досвід яких аналізується, мають *перебудувати* і себе і світ [96, с. 198]. Оскільки більшість феміністів не вірить у можливість відокремлення думки від дії, а теорії від практики, вони переконані, що їхні наукові дослідження не можна відокремити від практики міжнародних рухів за покращення життя жінок, звідки зародилося їхнє вчення. Здебільшого ціль феміністичного дослідження полягає у розширенні прав і можливостей для жінок. Більшість феміністів переконані у тому, що дослідник має виступати активістом у політичній боротьбі за покращення життя жінок і бути свідомим наслідків власної позиції викладеної у дослідженні. За своєю суттю феміністична теорія пов'язана з активізмом і соціальними змінами. У зв'язку із цим, феміністична теорія зосереджена на розкритті «практичного знання», крізь призму повсякденного життя людей. Цей метод дослідження визначається за С. Тулміном як *метод взаємопов'язаних включених спостережень* (англ. – *participatory action research*): декілька дослідників одночасно проводить певне дослідження і при цьому взаємодіють як між собою так і з учасниками дослідницького проекту [216, с. 203-225]. Цей метод також активно використовується істориками та антропологами.

Найбільше у феміністичних теоретиків викликали сумніви так звані моделі високої теорії, які зображають людину як самодостатню істоту, яка керується виключно своїм інтелектом. Натомість феміністи вважають, що окрім інтелекту важливу роль у побудові знання відіграють людські емоції, які виступають радше як підтримуюча основа ніж як опозиційна сила. Так, німецька соціологиня та феміністка М. Майес протиставляє феміністичне дослідження за методом включеного спостереження так званій віддаленій емпіричній концепції, де «об'єкти дослідження є відірвані від життя та поділені на складові частини». Вона проводить своє дослідження серед жінок, які

займаються сільським господарством в Налгонді (Індія), проживаючи у тих самих умовах, а також дозволивши їм ставити власні питання вченим-дослідникам. Результати цього експерименту були перекладені на мову телугу для подальшого використання з метою покращення життя жінок цієї спільноти. На думку М. Майес, такий взаємообмін досвідом дав місцевим жінкам відвагу для вирішення особистих проблем на сексуальному ґрунті і поштовх для різних рішень, завдяки чому вони позбулися статусу жертви [168, с.73]. Таким чином зосередившись на вивченні суспільних відносин, феміністичні теоретики міжнародних відносин досягнули значних практичних результатів, спрямованих на покращення життя жінок у цілому світі.

Натомість, вітчизняна дослідниця В. Гайденко у своєму дослідженні феміністичної епістемології сформулювала наступні методологічні принципи: *гендеровимірність, рефлексивність, етизація науки та орієнтація дослідницького процесу на дію*. На думку цієї дослідниці *гендеровимірність* полягає у врахуванні впливу гендерного аналізу на конструювання знання. З цієї точки зору феміністичні теоретики аналізують роль гендерної приналежності при оцінці результатів дослідження, ступінь диференціації наукових галузей за гендерною ознакою (існування «жіночих» та «чоловічих» дисциплін), гендерні стереотипи у теоретичних дослідженнях (наприклад прояви андроцентризму та сексизму). Принцип *рефлексивності* за В. Гайденко полягає у критичності при вивченні об'єкту та відмову від опозиції «дослідник-досліджуване». Окремо виділений принцип *«етизації науки»* полягає у зміщенні акценту від «погляду згори» на «погляд знизу» у взаємодії дослідник-досліджуване. Як уже згадувалося вище, методологія феміністичних досліджень характеризується орієнтацією на особисте залучення суб'єкта пізнання у дослідницькій процес разом із рештою його учасників. Таке спільне дослідження скасовує ієрархічність відносин між суб'єктом пізнання і пізнаванням. Таким чином, відбувається послаблення ефекту нав'язування дослідником особистої позиції та підвищення ролі учасників дослідження у процесі виробництва знання, взаємозбагачення досвіду різних соціальних груп.

Орієнтація дослідницького процесу на дію передбачає трансформацію патріархальних соціальних інституцій [8].

Феміністичні вчені застосовують як кількісні так і якісні методи дослідження. Традиційні наукові методи можуть підлягати модифікації у відповідності з феміністичними принципами. Також феміністи займаються розробкою оригінальних методів і технік, що доповнюють традиційні. Зокрема деякі з дослідників надають перевагу *тріангуляційному підходу*, суть якого полягає у одночасному застосуванні і комбінації багатьох методів дослідження (як кількісних так і якісних). Вцілому феміністи надають перевагу якісним підходам, наполягаючи на необхідності переходу на виключно якісну методологію, посиляючись на несумісність кількісних позитивістських методів з феміністичними цінностями. Кількісні методи на думку деяких феміністів формують досить спрощене, поверхнєве розуміння дослідницької проблеми. Перевага якісних підходів вбачається у їхній націленості на налагодження партнерських відносин між суб'єктом пізнання і учасниками дослідження. Також у феміністичних дослідженнях широкого застосування набули *напівструктуровані інтерв'ю*, що сприяють висловлюванню думок, почуттів, цінностей опитуваних жінок. Метод *поглибленого інтерв'ю* вирізняється неформальним обміном інформацією, особистим досвідом, почуттями з приводу поставленого запитання між дослідником і респондентом. Долучення до аналізу різних *біографічних методів дослідження* (зокрема *автобіографічного* чи *аксіобіографічного*) дозволяють вивчити особистий життєвий досвід опитаних жінок. Особливе місце серед методів феміністичного дослідження посідає *аналіз культурних артефактів*, зокрема щоденників. Щоденник є різновидом автобіографії, що дозволяє здійснити історичний аналіз життєвого досвіду жінок (що традиційно ігнорувався істориками та літераторами), проаналізувати феномени самопрезентації і культурної самоідентифікації автора, а також проаналізувати події, що належали до конкретного історичного періоду.

Нажаль, жіночий життєвий досвід не є вичерпно документально вивчений та врахований науковцями чи державами. На думку феміністів, державний підхід щодо збору статистичних даних носить політичний характер. Традиційний спосіб збору і аналізу статистичних даних не дає відповіді на більшість питань, які цікавлять феміністів. Зокрема, дослідниця М. Ворінг вивчала формування національної системи розрахунків для того аби допомогти державам у формуванні політики національної безпеки, зокрема визначенні воєнних витрат. Як з'ясувалося, ця національна система розрахунків не має жодного відношення до доквілля, неоплачуваної праці, репродуктивної сфери – тобто питань, які турбують жінок. На її думку, політичні рішення приймаються на основі статистичних даних, яким надала перевагу відповідна політична еліта. Продовжуючи вивчення цієї теми М. Ворінг стверджує, що політична економіка розрахунків, перебуваючи за науковою ширмою вільною від оцінювань, побудувала реальність, згідно з якою «цінні» результати діяльності забезпечують лише чоловіки [220, с. 17-18].

Також М. Майєс стверджує, що кількісні методи дослідження є інструментами цілеспрямованого конструювання реальності і використовуються у «монополії» на достовірність даних. Статистичні процедури слугують для легітимізації та універсалізації певних владних відносин, оскільки надають «статус правди» тій чи іншій інформації [168, с. 67]. Наприклад, термін «чоловік – усьому голова» згідно із західною традицією походить з визначення патріархальної родини, проте не відповідає сучасній реальності, оскільки більшість жінок або є найманими працівниками, або самі ведуть домашнє господарство. Хоча, цей термін трактувався національними процедурами розрахунків та міжнародними гуманітарними організаціями однозначно, проте мав важливі наслідки для класифікації жінок як працівників, реципієнтів соціальної допомоги і біженців. Часто жіноча праця не оплачується, коли жінки працюють у сільському господарстві, сімейному бізнесі чи займаються домашніми справами і, як правило, не враховується у даних трудової статистики. Також це стосується і кримінальної статистики про

домашнє насильство, яке теж не завжди фіксується. Феміністичне несприйняття результатів статистичних даних пов'язане з усвідомленням того, що існують питання на які не можна відповісти за допомогою стандартних класифікацій статистичних даних, а також і тим, що ця інформація може приховувати відносини, які на погляд феміністів є важливими.

Стандартні показники гендерної нерівності у політичній сфері (жіноча політична діяльність) та сфері зайнятості (наприклад, відсоткове співвідношення жінок-найманих працівників та жінок-працедавців) не завжди враховують факт історичного формування держав за гендерними ознаками. Брак гендерної рівності не можна збагнути без розгляду історично-гендерного розподілу на суспільну і приватну сфери.

Американська дослідниця В. С. Петерсон разом з іншими феміністами звернули увагу на те, що період формування суспільства сучасних західних держав пов'язаний з початком індустріальної епохи, коли жінки не були зараховані до інституту громадянства, проте їм було довірено приватну сферу домашнього господарства і, водночас, їх було відсторонено від суспільно-політичної і частково від економічно-виробничої сфер [176, с. 40-44]. Як зауважила К. Пейтман, жінки не були включені до «оригіналу суспільного контракту» більшістю традиційних західних теоретиків. Феміністи стверджують, що розподіл на суспільну та приватну сфери, за яким формувалися сучасні держави, заклав ієрархію гендерних структур і рольових очікувань, які перешкоджали досягненню гендерної рівності. Наприклад, коли жінки виходять на ринок праці вони діють відповідно до очікувань і продовжують демонструвати необхідні репродуктивні і опікунські функції, при чому збільшуючи своє робоче навантаження через подвійний тягар. Також, коли жінки починають займатися політикою, зокрема зовнішньополітичною діяльністю, вони потрапляють у чоловічий світ, де рольові очікування надають перевагу маскулінным атрибутам, таким як раціональність, автономність і влада. З цієї причини жінки продовжують бути недопредставленими у політичній та економічній сферах, навіть у суспільствах, де політичні еліти

прихильно налаштовані до формальної рівності і однакових можливостей для обох статей.

Водночас, не можна однозначно стверджувати, що феміністи заперечують використання кількісних методів. Наприклад, завдяки зусиллям міжнародних жіночих організацій, зокрема програми ООН «Десятиріччя під егідою жінок» (1975-1985) було застосовано кількісний метод ситуаційного аналізу для відображення інформаційної картини гендерної нерівності. Також ООН почала враховувати статистику за статевою ознакою, допомагаючи привернути увагу до вразливого становища жінок у світі. У Доповіді ООН з розвитку людства у 1995 році, особливу увагу було зосереджено на жінках і гендерних питаннях. У цій доповіді вперше було представлено Індекс розвитку людського потенціалу за гендерною ознакою (GDI) побудованого на гендерних відмінностях середньої тривалості життя людини, рівня доходів та писемності. Також у цій доповіді було запропоновано Показник ступеня реалізації прав жінок (GEM), який бере до уваги представленість жінок у парламентах і на керівних економічних посадах [102, с. 19-20]. Така статистична інформація виходить за межі традиційних категорій національних статистичних розрахунків, сприяє підтримці феміністичних заяв з гендерної нерівності і створює таким чином тиск на держави і міжнародні організації щодо розробки і реалізації суспільної політики з покращення життя жінок чи інших пригнічених категорій суспільства.

На підставі дослідження феміністичної методології стало очевидним, що її послідовники ставлять питання про зв'язок між жіночим повсякденним життєвим досвідом та формуванням і реалізацією політичної та економічної влади на державному та глобальному рівнях. Зокрема, їх цікавить вплив гендерної ієрархії влади на тих, хто перебуває на маргінесі суспільного життя. Як бачимо, феміністи піднімають питання, які здебільшого не досліджувалися. Ця особливість сприяє розробці відповідних методів, що дозволить жінкам задокументувати власний досвід. Як стверджує Дж. Е. Тікнер: «побудова науки з позиції «аутсайдера» сприяє забезпеченню не лише ширшої концепції

вцілому, але й перспективи створення унікального вчення про «інсайдерів»» [212, с. 632]. Такий підхід пропонує більш цілісну картину реальності і має потенціал до збагачення і трансформації науки у такий спосіб, який буде корисним і для чоловіків і для жінок.

3.2. Класифікація феміністичних підходів у сучасній теорії міжнародних відносин

Як відомо, феміністичні концепції в теорії міжнародних відносин з'явилися в другій половині 1980-х років, тому їх можна вважати відносно новими. Вперше їх було винесено на розгляд широкого наукового загалу у 1988 році британським часописом з міжнародної політики «*Millennium*» [68, с. 88].

На початку 2000-го року багато викладачів, дослідників, активістів та письменників, які зверталися до феміністичної теорії і методології у дослідженні питань влади, стали вживати фемінізм у множині : «*фемінізми*». Це означає, що вони розрізняли у цьому понятті три важливі аспекти: феміністична теорія, практика та політика втручання. Самі ж феміністи також намагаються уникати вживання одиничних аспектів цього поняття, спостерігаючи за діяльністю жінок по цілому світу, які працюють над утворенням союзів для подолання політичних бар'єрів таких як клас, раса, релігія, етнічність, національність, статева приналежність тощо.

Незважаючи на те, що феміністи прагнуть досягти гендерної рівності шляхом трансформації глобальних соціальних ієрархій, все ж вони по-різному уявляють шляхи реалізації цих завдань. Відповідно, в межах теорії міжнародних відносин фемінізм не є узгодженою епістемологією, оскільки пов'язаний з різними теоретичними підходами найбільш поширеними серед яких є: *феміністичний емпіризм* (англ. – *feminist empiricism*), *феміністична позиція* (англ. – *standpoint feminism*) та *феміністичний постмодернізм* (англ. – *feminist postmodernism*) – класифікація запропонована С. Хардінг. К. Сільвестер додає до цього переліку *постмодерністський фемінізм* (англ. – *postmodern feminism*). Досить часто у феміністичній літературі зустрічається *ліберальний*

фемінізм (англ. – liberal feminism). Ж. Труа натовість виділяє емпіричний фемінізм (англ. – empirical feminism), аналітичний фемінізм (англ. – analytical feminism) та нормативний фемінізм (англ. – normative feminism).

Суть емпіричного фемінізму полягає у розкритті андроцентричного змісту класичної школи міжнародних відносин та залученні у дисципліну жінок-науковців. Представники цього напрямку вважають, що науковці досить часто піддаються впливу соціальних очікувань щодо гендерних ролей в науці. Науковий оглядач, намагаючись бути об'єктивним, все ж несвідомо піддається впливу домінуючих опіній про чоловічі та жіночі ролі. На думку Дж. Флекс: «чоловіки-науковці не переймаються тим, як їхній інтелект може «зашкодити» дослідженню, водночас жінки-науковці намагаються врахувати гендерний чинник» [128].

Вчені-феміністи зробили висновок про те, що цілі наукового дослідження, так само як і методи, можуть суперечити практиці, а отже і результатам. Наприклад, К. Гілліган, у своїй праці «Різними голосами: психологічна теорія та жіночий розвиток» («In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development» 1982) підтвердила, що Кольбергова (англ. – Kohlberg scale) шкала морального розвитку несвідомо тестує етичну проблематику з чоловічої позиції, адже хлопці, будучи традиційними об'єктами дослідження, мислять в рамках справедливості, на відміну від дівчат, для яких етика піклування є більш важливою. Якщо ця груба системна похибка не буде виявлена на стадії формулювання методики, жіноча поведінка інтерпретуватиметься як аномальна чи морально незріла [134].

Без сумніву, існує безліч схожих упереджень у класичних теоріях міжнародних відносин, кожне з яких стосується припущень щодо структур та ключових акторів системи. У міру того як основні концепти дисципліни відбиралися для аналізу лише тому, що це мало сенс для чоловіків, відбувався розвиток хибних припущень, хибність яких стала виявлятися лише зі збільшенням числа жінок-науковців в академічних середовищах.

Феміністичні емпіристи вирішили дослідити витоки соціально-сформованих упереджень щодо ролі і місця жінки в суспільстві та державі. Вони, зокрема, довели, що сучасні держави та капіталістичні ринки сформовано в ієрархічний спосіб, причому чоловіки перебувають на вищих щаблях, що призвело до нерівного розподілу матеріальних благ. Ринкова система, функціонуючи у тісній співпраці з державою, витіснила будь-які види діяльності жінок до приватної сфери. З розвитком капіталізму, традиційна жіноча праця стала частиною цієї економічної системи й підпала під контроль з боку чоловіків. Капіталізм став залежним від необлікованої жіночої праці. Натомість важливі ролі в бізнесі та політиці відводилися чоловікам. Відповідно, рішення, що приймалися у цих площинах, зокрема щодо забезпечення трудових прав та фондів державної підтримки приймалися на користь чоловіків, позбавивши жінок можливості отримувати певні преференції чи загальний доступ до цієї сфери [120]. На думку Дж. Б. Ельштайн слід викреслити усі соціальні упередження з наукових досліджень та відтворити жіночу присутність, що у свою чергу посприє важливій історичній трансформації [122, с. 90-91].

Емпіричний фемінізм у версії Ж. Труа полягає у тому, щоб привернути увагу до жінок та гендерних аспектів міжнародних відносин на емпіричному рівні. Дослідження емпіричного фемінізму в теорії міжнародних відносин набули поширення у 1990-х роках у різноманітних методологічних та предметно-змістовних формах. Зокрема, були проведені дослідження під рубрикою «жінки у міжнародних подіях» (WID), а згодом «гендерні здобутки» (GAD), які документально підтвердили упереджене ставлення чоловіків до цих наукових розробок, що призвело до слабкої реалізації проектів з гендерної проблематики і незадовільних результатів політики боротьби з бідністю та передачі повноважень громадам [114]. Емпіричні дослідження підтвердили взаємозв'язок економічного добробуту малорозвинутих держав з гендерною політикою, що полягає у неналежному забезпеченні жінок освітою, медичним

обслуговуванням, кредитним фінансуванням та сільськогосподарською технікою. Також, феміністичні теоретики документально підтвердили вплив глобалізаційних процесів на підсилення соціально-економічної нерівності між чоловіками і жінками, зокрема, на поширення жіночої бідності («фемінізація бідності») у зв'язку із борговою кризою у країнах «третього світу» і реалізацією політики структурної перебудови економіки на Півночі і на Півдні [181]. Таким чином, емпіричні дослідження феміністів довели, що перехід сільськогосподарської економіки до глобальної ринкової економіки перекладається непропорційним тягарем на плечі жінок, які стали дешевим та гнучким джерелом праці.

Також, феміністичні емпіричні дослідження розкрили гендерну складову міжнародних організацій, в яких домінує переважно чоловіча еліта. Поступове втілення державами стратегічних ініціатив з досягнення рівності статей дозволило жінкам долучитися до процесів з реалізації політичних рішень. Наприклад, на сьогодні жінки очолюють більшість агенцій ООН, включаючи Всесвітню організацію охорони здоров'я (ВООЗ), Дитячий фонд ООН, Управління Верховного комісара у справах біженців, Управління Верховного комісара з прав людини, Всесвітню продовольчу програму (ВПП), Фонд народонаселення ООН. Також жінки займають посади заступника Генерального секретаря та Верховного комісара. За словами попереднього Генерального секретаря Пан Гі Муна: «Після того, як впродовж 70-ти років ООН очолювали лише чоловіки, настав час для жінки-керівника цієї організації». Адже серед 11-ти кандидатів, що претендували на посаду Генсека ООН восени 2016 року, п'ятеро – жінки. Серед них фаворитами були болгарка І. Бокова та костаріканка Х. Фігерез [60].

Все-ж, згідно із феміністичними дослідженнями, жінки зосередженні у менш впливових агенціях ООН і, як правило, працюють у якості помічників-секретарів і лише поступово займають пости, пов'язані з глобальною безпекою і програмами розвитку. Що ж до зовнішньополітичної сфери, то на сьогодні

процес фемінізації дипломатії у країнах Північної Америки та Європи набув лавиноподібного характеру.

Жінки отримують все більший вплив у зовнішньополітичній сфері. Тільки за перше десятиріччя XXI століття зовнішньополітичні відомства у наступних країнах очолили жінки: Греція (М. Бокоянис), Хорватія (К. Грабар-Кітарович), Австрія (У. Пласнік), Ліхтенштейн (Р. Кібер-Бек), Македонія (І. Мітрова), Швейцарія (М. Кальмі-Рей), Угорщина (К. Гьонц), Польща (А. Фотига), Ісландія (В. Сверрісдоттір), Великій Британія (М. Беккет), Ізраїль (Ц. Лівні). Схожі тенденції спостерігаються також у країнах, що розвиваються, зокрема, у Парагваї, Колумбії, Нігерії, Сурінамі, Малаві, Бурунді, Танзанії, Беніні, Мозамбіку, Нігерії, Барбадосі, Південноафриканській Республіці, де зовнішньополітичні відомства також очолюють жінки-дипломати [51]. Станом на 2016 рік зафіксовано цифру 30 жінок, які очолюють Міністерства закордонних справ у цілому світі [126]. Жінок дедалі частіше призначають на посади надзвичайного і повноважного посла.

На сьогодні, серед політичних еліт та простих громадян побутує переконання, що жінки-лідери налаштовані проти застосування сили у міжнародній політиці та підтримують політику втручання в гуманітарних цілях. Позитивне ставлення до статевої рівності наповнило новим змістом такі поняття як толерантність, права людини, демократія і тяжіння до мирного врегулювання міжнародних конфліктів. Отже, феміністичні дослідження підтвердили, що ті держави, які наблизилися до реалізації політики з гендерної рівності є більш схильними до проявів пацифізму у своїй зовнішній політиці і до надання гуманітарної допомоги.

Проте, етатистська орієнтація, відвертає увагу дослідників від численних недержавних акторів, зокрема від так званих «суспільних маргіналів», до яких належать жінки, які працюють в секс індустрії, біженки чи просто домашні служниці, матері, громадські активісти. Висвітлення такого виду локальної діяльності жіночих кампаній, дало змогу феміністам виявити нові форми

міждержавної солідарності та ідентичності. Останнім часом, жінки відіграють ключові ролі в таких міжнародних рухах, як заборона протипіхотних мін, кампанія за ядерне роззброєння, охорона довкілля, феміністична мережа проти насильства над жінками і т. д. Спостерігаючи за зростанням транснаціональної жіночої мережі, вчені-феміністи відзначили появу нових суб'єктів, які дали поштовх для розвитку нових форм колективної діяльності. Так звані альянси укладені між жіночими організаціями і представниками урядів або міжурядовими акторами сприяють створенню міжнародних політикоправових механізмів з гендерного рівноправ'я та реалізації програм з гендерної рівності на національному рівні [35, с.302].

Наближеною до теорії феміністичного емпіризму є *феміністична позиція*. Праці С. Хардінг виокремили цей підхід в окрему теорію, як спробу визначити специфіку жіночого голосу й позиції щодо сприйняття реальності, а також, опираючись на політичну боротьбу та феміністичні дослідження, перетворити ці елементи у «моральні та наукові обґрунтування, яким слід надати перевагу при інтерпретації та поясненні суті соціальних аспектів життя» [141, с. 26]. Поставлений акцент менше стосується зображення жінок у ролі жертв упереджень, а спонукає до оцінки феміністичної позиції через дослідження жіночого досвіду.

Суть теорії феміністичної позиції полягає у перегляді ключових концепцій теорії реалізму, зокрема, концепції автономії, суверенітету і анархії з власної перспективи. Згідно із теорією реалізму, міжнародна система складається з окремих автономних акторів (держав), що здійснюють контроль над своєю територією та не порушують територіальної цілісності сусідніх територій. Феміністичні теоретики розгледіли у цьому твердженні відчутний наголос на автономії та відокремленні, тому що згідно з чоловічою точкою зору принцип відокремлення простіше прийняти ніж систему взаємозв'язків. Ці припущення спонукали феміністів до застосування психоаналітичного методу для того щоб збагнути маскулінну або фемінну сутність (психотип), яка формується в процесі набуття індивідом статевої та гендерної ідентичностей.

На думку С. Хардінг: «у культурах, де виховання та догляд за дітьми виконується виключно жінками, обидві статі немовлят мають виокремити себе стосовно своєї матері. Ця боротьба сприяє створенню різних моделей самоототожнення з жіночою чи чоловічою статтю для дівчинки чи хлопчика, тому що набуття гендерної ідентичності індивідом відбувається під час трансформації новонародженого у соціальну істоту. Наші соціальні ідентичності як чіткі характеристики людини є невід’ємними складовими нашої статевої ідентифікації..., чи наших гендерних ідентичностей...» [141, с. 131].

Під час проведених досліджень виявилось, що хлопці і дівчата в період дорослішання поділяють різні погляди щодо принципу відокремлення та взаємозв’язку [112, с. 337-348]. Немовлята-хлопці починають відчувати здатність до абстракції та трансцендентності з моменту усвідомлення матері як біологічного не-Я. Патріархальні суспільні норми підсилюють захисну реакцію у поведінці індивіда, визначаючи це як чоловічий гендер із такими поведінковими реакціями як незгода та протест. На думку Н. Хартсок: «світогляд протилежних статей засвідчує наявність низки дуалізмів: абстрактний/конкретний, розум/тіло, культура/природа, ідеальний/реальний, сталий/змінний. Ці дуалізми вросли в гендер, де перша частина асоціюється з виключно чоловічими характеристиками» [145, с. 241].

Успішне здійснення відокремлення чоловіками відбувається шляхом звернення до розуму та відмови від емоційних зв’язків. Зокрема, абстрактна модель маскулінності відображена у «парламентському регламенті Г. Роберта»²⁰, де емоції виявлені під час публічних заходів відносяться до категорії надмірного відхилення у поведінці індивіда.

На відміну від хлопців, у дівчат інший досвід індивідуалізації. Оскільки у ранньому віці дитину здебільшого виховує матір (особа жіночої статі), дівчата ідентифікують себе за принципом схожості зі своєю доглядальницею, а це означає, що травма, яку зазнає особа в процесі індивідуалізації настає набагато пізніше, під час досягнення дівчатами психостатевої (те, що належить до

²⁰Довідник з парламентських процедур, складений на основі правил, прийнятих Палатою представників. Підготовлений та упорядкований у 1876 році військовим інженером генералом Г. Робертом.

психологічних та емоційних складових сексуального інстинкту) зрілості. У ранньому дитинстві відсутність подразнюючих відкриттів щодо матері закладають фундамент для емпатичної, вразливої ідентичності (уміння співпереживати з іншими). Ця характеристика виховується практикою соціалізації, яка прирівнює фемінність до сфери материнської діяльності зі збереження сім'ї, особистого втручання та щоденної жіночої домашньої праці. Жінки через взаємодію із протилежною статтю наближаються до дихотомій та абстракцій чоловічого світогляду. Для жінки поєднання розумової та щоденної домашньої праці постає як відтворення безперервної низки зобов'язань [134]. Негативним моментом тут є те, що ці «гендерні уроки» також готують жінку до приєднання до групи підконтрольної чоловікам.

Таким чином, спостереження підтвердили, що внаслідок набутого досвіду чоловіки в подальшому розвивають соціальні відносини, за принципом індивідуальної автономії, а жінки через зв'язок. Також ці дослідження підтвердили, що моральна свідомість у хлопців схильна до застосування абстрактних правил та наголосу на індивідуальних правах, проте дівчата більше звертають увагу на конкретний контекст, що може витікати з різних ситуацій та на відповідальність кожного з членів групи. Наприклад, під час гри, хлопці вирішують суперечки, посиляючись на аргументи щодо правил гри, і продовжують гратися, натомість дівчата, більш схильні залишити гру ніж сперечатися щодо правил та ризиків соціальної згуртованості своєї групи. У соціальних відносинах хлопці формують і розривають дружбу більш рішучіше ніж дівчата, які більш схильні зберігати відданість своїм друзям. Усі ці гендерні розбіжності у дітей відображають головну концепцію, суть якої полягає у тому, що для дівчат зв'язок важливий більше ніж незалежність, а для хлопців навпаки [195, с. 15-22].

Теорія реалізму спирається на етатистську концепцію, у якій держава зображена у якості відокремленого, автономного актора, який укладає і розриває союзи, переслідуючи власні цілі (не втручаючись у внутрішні справи інших держав). Таким чином, вищезначена концепція автономії збігається із

маскулінним менталітетом. Отже, деякі феміністи вбачають у реалізмі приховану концепцію маскулінності. Більше того, чітке розрізнення, яке реалісти проводять між зовнішньою політикою (анархічною) і внутрішньою (впорядкованою), збігається з розподілом гендерних ролей на суспільну (маскулінну) і приватну (фемінну) сфери. Тому послідовники теорії реалізму вибудовують міжнародні відносини з маскулінної перспективи, головними учасниками яких теж є чоловіки.

На противагу цій концепції, сучасна міжнародна система збудована за феміністичними принципами – більше зважати на внутрішні та зовнішні взаємозв'язки держави ніж на автономію. Наголос робиться на відповідальності людей, що полягає у піклуванні один про одного, без посилянь на абстрактні держави чи кордони. У боротьбі за принципи прав людини та суверенітет, (невтручання у внутрішні справи) пріоритет надається демократичним цінностям. Під час виникнення конфліктних ситуацій між державами, застосування сили буде менш бажаним кроком. Концепція національної безпеки більшою мірою базується на спільній безпеці ніж на вузьких інтересах.

Переосмислення міжнародних відносин послідовниками теорії феміністичної позиції ставить під сумнів реалістський аналіз внутрішніх нерівностей. Внутрішні нерівності передбачають логіку війни, що сама по собі є автономною і може бути відокремлена від інших соціальних відносин таких як: економіка, внутрішня політика, сексизм, расизм і т. д. Натомість теорія феміністичної позиції підкреслює прогалини проігноровані реалістами. На внутрішньосупільному рівні, гендерні відносини (кросгендерні, одногендерні, відносини між дорослими та дітьми) можуть слугувати причиною конфліктів. Наприклад, у суспільствах, де батьки-чоловіки менше приймали участь у вихованні своїх дітей, підростаюче покоління дітей більш схильне до автономії (суверенітету), тому що, зростаючи, ці хлопці ідентифікуватимуть себе іншими по відношенню до своїх вихователів. Також підтвердженням цієї теорії є антропологічні докази про те, що війни часто відбувалися у тих культурах, де

батьки-чоловіки не приймали участь у вихованні своїх синів та не приділяли їм належної уваги і емоційного тепла [146, с. 58-94].

На думку представників теорії феміністичної позиції, неолібералізм відійшов від традиційного лібералізму, перейнявши реалістську концепцію відокремленої унітарної держави в якості важливого актора та, применшуючи значення внутрішнього рівня суспільних нерівностей і транснаціональних акторів, включаючи жінок. Неоліберальна концепція співпраці побудована на взаємодії з автономними акторами та обумовлена певними правилами, теж відображає маскулінний характер.

Наголос на автономії та анархії в теорії реалізму також підсилює військову могутність одного з важелів зовнішньої політики. Тому більшість послідовників теорії феміністичної позиції вважають теорію реалізму прихованою концепцією маскулінності. Вони сприймають війну як чоловічий вид діяльності за своєю суттю. Відповідно, представники чоловічої статі є більш схильними до розв'язання війни, а жінки – більш миролюбними. Послідовники теорії реалізму здатні більш повно розтлумачити важливість війни та військової могутності у міжнародних відносинах, оскільки більше концентруються на цій проблематиці [121].

Послідовники теорії феміністичної позиції знайшли багато доказів підтримки ідеї війни в якості маскулінної сфери інтересів. Згідно з інтерпретаціями антропологів ця ідея присутня в усіх мисливських та збиральницьких культурах, де чоловіки поставали у ролі головних учасників конфлікту. Історично склалося так, що військові дії у аграрних та промислових суспільствах велися, переважно, з чоловічої ініціативи.

Єдиним зв'язком між війною і маскулінністю є чоловічий статевий гормон тестостерон (і пов'язані з ним інші гормони), який на думку біологів пов'язаний з агресивною поведінкою. Тестостерон не лише спричиняє агресію, проте існує підтвердження про «зворотній зв'язок» впливу соціальних взаємодій на рівень тестостерону. Цей гормон слугує зв'язком у складній системі відносин між організмом і соціальним простором. Складні поведінкові

моделі, зокрема, агресію і войовничість неможливо розглядати як біологічно задані, тому що найбільш вражаючою біологічною спроможністю є гнучкість. Тим не менше, послідовники теорії феміністичної позиції вважають, що зв'язок тестостерону із агресивними поведінковими моделями підтримується ідеєю про те, що чоловіки і жінки мають різну схильність до проявів ворожості.

Деякі феміністи, які розглядають гендерні відмінності виключно як культурні, а не біологічні характеристики, вважають війну суто маскулінною конструкцією. Наприклад, у певних теоріях війна сприймається як вакуум, що залишився для чоловіків неспроможних народжувати дітей: війна, ніби, забезпечує сенс життя, даючи чоловікам нагоду через героїзм покинути рамки індивідуальної ізоляції та здолати страх смерті – схожий досвід набувають жінки в процесі народження дітей [146, с. 52-133].

Згідно із теорією феміністичної позиції жінок зображають більш миролюбними ніж чоловіків через біологічні та культурні особливості, підкреслюючи таким чином особливий жіночий миротворчий потенціал. Зокрема, феміністичні теоретики наголошують на жіночій материнській ролі. Більш притаманна жінкам опікунська роль відображає негативне сприйняття війни та спонукає до пошуків альтернативних шляхів вирішення конфлікту [170, с. 137-162].

З біологічної точки зору, не існує прямого доказу зв'язку жіночої опікунської функції (період вагітності і догляд за немовлям) з будь-яким особливими видами поведінки, такими як примирення чи ненасильство. Антропологи не знайшли чітких доказів жіночої миротворчої ролі у мисливсько-збиральницьких суспільствах так само як і маскулінної войовничої ініціативи. Жіночі ролі змінювалися у різних суспільствах. Хоча, жінки рідко приймали участь у військових конфліктах, іноді вони надавали логістичну підтримку воюючим чоловікам або ж налаштовували чоловіків на війну збуджуючими танцями, присоромлюючи їх за боягузство та проявляли інші заохочувальні зусилля. Водночас у інших культурах, жінки стримували

чоловіків від війни чи виконували спеціальні ролі медіаторів, допомагаючи завершити війну.

У XIX столітті жінки почали створювати перші організації задля поширення миру. Так у 1852 році був опублікований інформаційний лист «Сестринські голоси» (*Sisterly Voices*) з закликами про жіноче мирне суспільство. У 1892 році Б. фон Зутнер (Bertha von Suttner) переконала А. Нобеля створити нобелівську премію миру (яку Зутнер виграла у 1905 р.). Під час Першої світової війни у 1915 році Дж. Аддамс (Jane Addams) та інші феміністи провели міжнародну жіночу мирну конференцію у Гаазі, заснувавши Жіночу партію миру (теперішня назва Жіноча міжнародна ліга миру і свободи) [172].

Після Першої світової війни, рух за виборчі права виборів для жінок право голосу. Феміністи сподівалися, що жінки голосуватимуть за мир та проти війни, змінюючи сутність зовнішньої політики. Проте так не сталося, тому що жінки голосували так як їхні чоловіки. Десятиліття по тому, жінки приймали участь у визвольній боротьбі проти колоніалізму у країнах «третього світу». Деякі феміністи вбачали у цій діяльності розвиток різних зовнішньополітичних моделей у новостворених незалежних державах, проте цього не сталося.

На сьогодні, суспільна думка щодо зовнішньополітичних питань частково підтвердила теорію феміністичної позиції. Розходження у політичних поглядах між чоловіками і жінками під час опитування підтвердили негативне ставлення жінок до військового втручання. З часом ці розбіжності зростали та почали переходити на інший рівень, чітко вирізняючи середні показники голосування між чоловіками і жінками (наприклад, велика жіноча електоральна підтримка президентської кампанії Б. Клінтона у 1996 р.)

Феміністи продовжують створювати жіночі організації за підтримку миру. У 1960-х роках групи на кшталт «Жінки, що борються за мир» (Women Strike for Peace) та «Інша матір за мир» (Another Mother for Peace) протистояли випробуванню ядерної зброї та війни у В'єтнамі. Програма ООН «Десятиліття під егідою жінки» у 1970-х роках сприяла розвитку тематики «жінки і мир»

[203, с. 287-300]. У 1980-х роках жіноча організація «Заклик до ядерного розброєння» (Women's Action for Nuclear Disarmament / WAND) протистояла виробництву ядерної зброї. У 1995 році у Пекіні була проведена конференція з жіночих питань, на яку з'їхалися жінки-активісти з усього світу, сприяючи поглибленню феміністичної взаємодії з глобальними проблемами на кшталт проблеми асиметрії економічного розвитку Півночі та Півдня (економічна прірва).

У 1980-х роках британські жінки оточили авіаційну базу *Greenham Common*, де перебувала американська ядерна крилата ракета. Активісти створили феміністичний символ як протиставлення маскулінній військовій культурі авіа бази, влітаючи по усьому периметру у паркан бази різні предмети, які вони могли втратити під час ядерної війни (наприклад листи, фотографії і т. д.). Ця креативна тактика привернула суспільну увагу та призвела до повторних акцій (трохи менших за масштабами) в Сенека Фолс (Seneca Falls) у Нью Йорку. В Ізраїлі «жінки в чорному» здійснювали нічне чергування на передодні свята Пасхи в знак протесту ведення військових дій в Палестині.

Усі ці заходи надихнули представників теорії феміністичної позиції на розвиток феміністичної практики міжнародних відносин, що сприятиме створенню альтернативи маскулінній практиці реалізму. Гасло спеціалізованої організації ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) звучить приблизно так: «Допоки війна буде у голові чоловіків, нехай у цій голові залишиться простір для миру». З точки зору послідовників теорії феміністичної позиції війна справді починається у чоловічих думках, проте питання миру обмірковується у жіночих головах.

Також суть теорії феміністичної позиції полягає у тому, щоб позиціонувати феміністів у ролі реформаторів. Жінка-теоретик привносить у наукові дослідження свій життєвий досвід і ставить його на тому самому рівні чи навіть вище за свій авторитет. Представники теорії феміністичної позиції вважають, що жінки мають своє уявлення про міжнародну політику. Маючи

певний доступ до влади, вони мислять та діють інакше ніж чоловіки. Отже, слід залучати якомога більше жінок до органів влади. Це залучення має відбутися не лише на рівних підставах, чи тому, що це «справедливо», а через те, що жіноча мораль наповнена материнськими інстинктами та жагою до миролюбства, а отже має неодмінно знайти своє відображення у світовій політиці. Проте, зосередження лише на владній нерівності у відносинах між чоловіками і жінками призвело до того, що феміністи цього напрямку проігнорували нерівність між самими жінками чи чоловіками (наприклад, білі жінки представники середнього класу суттєво відрізняються від кольорових жінок з трудового класу, з цієї точки зору між ними існують нерівні відносини).

Реалізація гендерної концепції на практиці є головною ціллю *ліберальних феміністів*. Їхні зусилля спрямовані на досягнення рівноправ'я жінок, рівного доступу до здобуття освіти, врахування жіночого чинника на ринку праці шляхом розширення ліберальних прав, демократії, міжнародних інститутів та вільної торгівлі.

Ліберальні феміністи сприймають критику представників теорії феміністичної позиції зі скептицизмом. На їхню думку, отримавши доступ до влади, жінки поводитимуться і діятимуть так само як і чоловіки. Вони переконані, що жінки можуть практикувати реалізм, заснований на принципах автономії, суверенітету, анархії, територіальної цілісності, військової могутності і т. д. на рівні з чоловіками. Відповідно, ліберальні феміністи відкидають критику маскулінної версії теорії реалізму. На практиці, багато феміністів спираються на обидві версії: теорію феміністичної позиції і ліберальний фемінізм у різних пропорціях.

Здебільшого ліберальні феміністи зосереджені на широкій інтеграції жінок у зовнішньополітичну і військову сфери. У більшості держав посади у цих сферах на 90% зайняті чоловіками. Наприклад, у 1995 році дипломатичні делегації при Генеральній Асамблеї ООН на 80% склалися з чоловіків, а на 97% очолювалися теж представниками «сильної статі». Посади керівників представництв держав вищого рівня при Міжнародному валютному фонді теж

на 92% належать чоловікам, незважаючи на те, що станом на сьогодні головою є жінка Крістін Лагард (Франція). Американська військова сфера з найбільшим показником присутності жінок у світі, досі на 80% чоловіча [197].

На думку ліберальних феміністів, гендерний дисбаланс у сфері міжнародних відносинах спричинився до дискримінації та заниження статусу жінок. Більше того, ліберальні феміністи вважають, що жінки наділені на рівні з чоловіками тими ж можливостями, тому їхнє долучення до традиційної чоловічої професійної сфери (від державних лідерів до рядових військових) поглибить їхні здібності і розвиток. Відповідно, гендерна рівність збагатить національний потенціал держави, завдяки потоку різнопланових спеціалістів: дипломатів, військових генералів, політиків тощо.

На підтвердження аргументу про те, що жінки на рівні з чоловіками можуть очолювати провладні посади, феміністи наводять низку прикладів, де жінки обіймали подібні посади. Не існує чіткої феміністичної риси у жіночій поведінці, яка б вирізняла жінку-лідера від чоловіка-керівника. Звичайно, у цій гіпотезі є слабкі сторони, зокрема, щодо того, коли жінки наслідують чоловічу поведінку, згідно чого відібрані проходять відбір на відповідну посаду. Відповідно, помилковим вважатиметься припущення щодо оцінки індивіда за груповою характеристикою.

Жінки у ролі державних лідерів не є налаштовані на миротворчість чи на порушення територіального суверенітету більше чи менше за чоловіків. Більше того, деякі феміністи вважають, що жінки при владі більш схильні до наслідування маскулінного політичного курсу. Це твердження не сприймається однозначно ліберальними феміністами, спричиняючи чергову дискусію. Проте, воно має фактичне підтвердження на прикладі низки політичних лідерів, зокрема на прикладі видатної жінки XX століття державного лідера Великої Британії 1980-х років Маргарет Тетчер. У 1982 році вона оголосила війну Аргентині за Фолклендські острови (ціною питання були їхній суверенітет і територіальна цілісність). До числа подібних жінок-лідерів також слід віднести Індіру Ганді, яка у 1971 році розпочала війну проти Пакистану. У 1973 році

прем'єр-міністр Ізраїлю Голда Меїр оголосила війну Єгипту і Сирії. Натомість державні очільники Беназір Бхутто (Пакистан) та Корасон Акіно (Філіппіни) наприкінці 1980-х років боролися за контроль над власними військовими силами (за правління К. Акіно відбулося 7 спроб державного перевороту). В другій половині 1990-х років, будучи водночас міністром закордонних справ і віце-прем'єром Туреччини Тансу Чіллер вела жорстоку війну проти курдських повстанців, співпрацюючи з антидемократичною мережею організованої злочинності «Глибинна держава». Натомість президент Нікарагуа Віолетта Чаморро (1990-1997 рр.) досягнула національного примирення в країні, де точилася громадянська війна (протистояння між воюючими угрупованнями), а також скасувала обов'язкову військову службу. Водночас, президент Шрі Ланки Чандріка Кумаратунге (1994-2005 рр.) та її мати прем'єр-міністр Сірівамо Бандарнаїке (тричі обіймала цей пост: 1960-1965, 1970-1977, 1994-2000 рр.) відстоювали мир в країні, намагаючись домовитися з повстанцями-сепаратистами «Тиграми визволення Таміл-Іламу», проте безуспішно. Також історії відомі приклади, коли інші держави очолювалися жінками в мирний час. Зокрема йдеться про Норвегію за часів премєрства Гру Гарлем Брунтланд (1981 та р. та 1986-1989 р. р., 1990-1996 рр.) та Ісландію за часів президентства Вігдіс Фіннбогадоттір (1980-1996 рр.). Назагал, практика показала, що жінки на посаді державних очільників на рівні з чоловіками здатні керувати державою за будь-яких обставин і в мирний і в воєнний час [200].

Згідно із традиційною точкою зору щодо виконання соціальних ролей, більш пристосованими до дипломатії вважаються представники «сильної статі» (наявність прагматизму, витривалість, стриманість емоцій), натомість жінок-дипломатів вважають більш емоційними, інтелектуально чи психологічно невитривалими [13, с. 13]. Схожі стереотипні переконання невдовзі були відкинуті та спростовані. Зокрема, американське зовнішньополітичне відомство, неодноразово очолюване жінками, відзначилося різними тенденціями від м'якої до твердої політики. Наприклад, Мадлен Олбрайт (1997-2001 рр.), перша жінка держсекретар США в адміністрації Б. Клінтона, вражала

своєю надзвичайною компетентністю, нестандартним мисленням, контрастною поведінкою на переговорах (від м'якого впливу до жорсткого тиску) твердістю та винахідливістю у відстоюванні своєї позиції, що зумовили міжнародний авторитет її агресивного дипломатичного стилю. Так, американські мас-медіа неодноразово відзначали, що «у М. Олбрайт «заліза» більше, ніж у М. Тетчер», підкреслюючи безкомпромісність жінки-дипломата, здатної говорити неприємні речі, якщо йдеться про захист національних інтересів США [51]. Схожу аналогію можна провести з Джин Кіркпатрік – послом США в ООН (1981-1985 рр.) в адміністрації Р. Рейгана. Також американський торгівельний представник Карла Хіллс (1989-1993) (в адміністрації Дж. Г. В. Буша) була однією з прагматичних перемовників, яка укладала складні торгівельні угоди з іншими державами. Натомість Ненсі Кассебаум американський політик-республіканець (1978-1997 рр.) – відома як голос милосердя в Сенаті, чийми зусиллями впродовж 1990-х років була збільшена гуманітарна допомога державам Африканського континенту. Ще одним лідером світової політики було визнано першу афроамериканку у якості секретаря Державного департаменту США К. Райс (2005-2008), яку характеризують як автора блискучих міжнародних рішень, стратега, аналітика, у особі якої поєдналися системне планетарне мислення, природній розум, наполегливість і працездатність [51].

Аналізуючи діяльність чоловіків та жінок у громадсько-політичній і, зокрема, у зовнішньополітичній, сфері часто вдаються до порівняння результатів цієї діяльності. Водночас, важко порівняти, наприклад, чоловічі і жіночі голоси в американському Конгресі під час голосування з питань зовнішньої політики, тому що там присутньо небагато жінок. Сенат США до 1992 року був на 98%-99% чоловічим органом, згодом це співвідношення зменшилося до 93%. Жінки ніколи не очолювали палату в Сенаті, хоча Патріція Шродер була другим за рангом членом Комісії палати представників зі справ збройних сил США впродовж 1993-1994 років та відіграла важливу роль в Конгресі з питань військової політики.

Також, у військовій сфері жінки розвіяли гендерні стереотипи. На думку ліберальних феміністів, жінки-військові, так само як і жінки-політики, наділені не меншими талантами та навичками, аніж чоловіки. Залучення жінок до військової служби, сприятиме покращенню та вдосконаленню військової сфери [130].

У 1990-х роках на військовій службі США перебувало 200 000 жінок-військових (10% від загальної кількості військовослужбовців) та нараховувалося більше 1 мільйона жінок-ветеранів. Згідно досліджень проведених Пентагоном, жінки у порівнянні з чоловіками здатні виконувати набагато більше військових ролей: від логістики та медичної допомоги до вишколу та командування. Жінки з інших країн досягнули схожих з американськими жінками результатів у військовій сфері.

Станом на сьогодні, американські жінки-військовослужбовці повністю зрівняні у правах з чоловіками. Вони задіяні у всіх родах збройних сил, крім частин спеціалізованого призначення. З 2014 року вони також можуть перебувати на лінії фронту. Також, існує хибне припущення про те, що в Ізраїлі жінки, перебуваючи на військовій службі безпосередньо залучені у військових діях [20]. У деяких країнах функції жінок-військових зводяться до традиційних фемінних ролей – медсестри та секретарки. Водночас у деяких країнах жінок допускають до нетрадиційних постів в якості механіків чи пілотів (як, до прикладу, у США), проте, здебільшого, у цій сфері жінки виконують традиційні ролі. Також існує перелік професій за межами доступу для жінок, зокрема, вони не можуть нести службу на підводних човнах. Втім, досить складно проаналізувати чи відслідкувати ефективність роботи жінок у військовій сфері.

Ці дослідження можуть охопити окремі кейси, приклади з історії окремих жінок, які служили у збройних силах. Історикам відомі факти, що у XV столітті Джоан фон Арк піднімала моральний дух французьких солдатів у війні проти Англії, що згодом вилилася у Столітню війну (англійці схопили і спалили її на вогнищі як відьму). Одним з перших прикладів військових операцій у яких американські жінки-військовослужбовці приймали безпосередню участь у

бойових діях була операція з втручання на Панамському півострові у 1989 році. Також жінки-пілоти військових гвинтокрилів були задіяні у військових діях у Перській затоці у 1991, де, водночас несли службу десять тисяч американських жінок, тринадцять з яких загинули, а двоє були захоплені в полон. Наприкінці 1990-х років жінки почали нести службу на деяких американських військових суднах та літаках. Також відомі приклади, коли жінки приймали участь у партизанській війні на стороні повстанців у В'єтнамі, Нікарагуа, СРСР.

Іноді наводяться аргументи про те, що жінки у випадку потрапляння в полон більш вразливі (у зв'язку з нездатністю протистояти зґвалтуванню чи фізичним знущанням). Проте ліберальні феміністи не погоджуються з цим твердженням: усі полонені вразливі, адже чоловіки, як і жінки, можуть ставати жертвами зґвалтувань і тортур. Під час війни у Перській затоці 2-є полонених американок поряд з 19-ма чоловіками-заручниками були зґвалтовані. Проте, переважно чоловіки-полонені зазнають жорстоких катувань електричним струмом, побиттями та іншими фізичними розправами.

Головна причина, через яку жінки довгий час не приймали безпосередню участь у бойових діях, полягала у непередбачуваності їхнього впливу на військових-чоловіків, які звикли покладатися на своїх бойових побратимів та концентруватися на виконання службових обов'язків. Противники ідеї залучення жінок до військової професії наводять докази справ, пов'язаних із статевою дискримінацією, домаганнями, адюльтерами та випадками зґвалтувань у середині 1990-х років в армії США. На їхню думку, присутність жінок на військових посадах могла призвести до послаблення дисципліни та морального духу військових. Ліберальні феміністи спростовують цей аргумент, стверджуючи, що групові зв'язки не пов'язані з гендерним розподілом (таким підґрунтям може виступити політика расової сегрегації поширена у американських збройних силах до 1948 років чи ексклюзія за гомосексуалізм та лесбійство впродовж 1980-х – 1990-х років). Тим не менше, є очевидним, що для маскулінних традицій збройних сил процес «звикання» до жінок-військових є болісним. Пентагонський звіт за 1992 рік засвідчив те, що одна

третина жінок-військових зазнають вербального чи фізичного домагання або приниження. Втім, ці цифри не підтверджують, що у інших сферах діяльності показники статевого домагання істотно нижчі. Найбільш гарячі публічні дискусії з обговорення жіночої професійної зайнятості у військовій сфері точилися у 1990-х роках.

Аналогічно, у той самий час (у 1990-х роках) вчені почали вивчати вплив війни на цивільних жінок. Напади на жінок здійснені під час бойових дій у Алжирі, Руанді, Боснії та Афганістані підтвердили тенденцію військової тактики обирати жінок і дітей в якості військових мішеней. Поширення випадків систематичного зґвалтування цивільного населення як одного з методів терористичної діяльності також мали місце під час Другої світової війни. Досить тривалий час випадки зґвалтування скоєні під час бойових дій вважалися типовими наслідками військової агресії.

Ліберальні феміністи успішно імплементували свої програми на практиці. Зокрема вони досягли успіху у публічному представленні аргументів на користь залучення жінок у політику, вдаючись до пропагандистсько-агітаційної політики з внесення гендерної проблематики у порядок денний наукових досліджень. «Гендерний мейнстрім» постав як концепція ООН, що пропагує жіночі права, у Резолюції 1325 «Жінки, мир- безпека» Ради Безпеки (2000), зокрема, підкреслюється важливість зміни бачення жінок, яких слід сприймати не лише у ролі жертв конфліктів, а і як потенційних миротворців. У Резолюції 1820 (2008) злочини організовані як масові зґвалтування визнаються військовою зброєю. Колишній держсекретар США Гіларі Клінтон, яка належить до числа ліберальних феміністів, також активно сприяє залученню жінок у політику, а уряд Великобританії визначив запобігання сексуальному насильству під час військових дій одною з цілей свого зовнішньополітичного курсу.

Незважаючи на ці досягнення, ліберальні феміністи піддаються критиці через «спрошене» ставлення до проблеми розширення прав та можливостей для жінок, яке вони самі охарактеризували фразою «долучити жінок та розчинити»

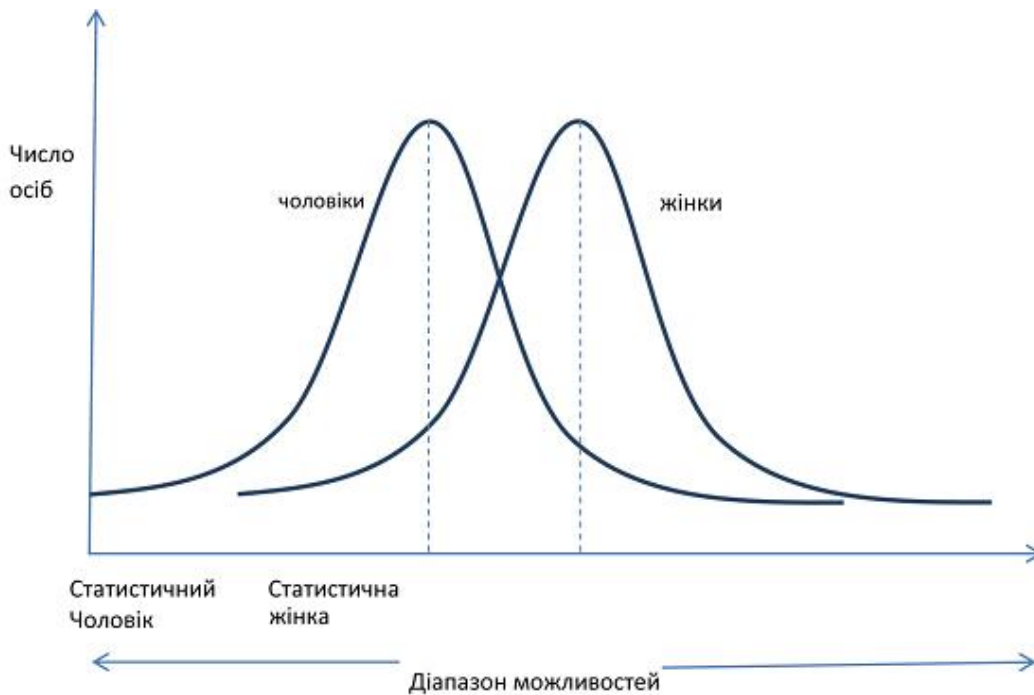
(“add women and stir”) в інститутах урядування, військовій сфері чи бізнесі, не змінюючи ієрархію останніх [202, с. 161]. Також їх розкритикували за «імперіалістичні» погляди, зокрема у контексті війни в Іраку та Афганістані. З приводу цього деякі феміністи стверджували, що хоч пропагандисти і зображали ці війни як, зокрема, боротьбу за розширення прав жінок, насправді їхньою метою і наслідком стало утвердження політичного панування та гарантування прозахідних економічних інтересів на Близькому Сході.

Підсумовуючи вищенаведене зазначимо, що ліберальні феміністи відхиляють аргумент про те, що жінки можуть привнести у зовнішньополітичну та військову сфери унікальні фемінні здібності та зобов'язання. Вони не критикують реалізм за його «маскулінну сутність», проте засуджують державні практики з відсторонення жінок від участі у міжнародній політиці та військовій сфері.

Як бачимо, аргументи представників теорії феміністичної позиції та ліберальних феміністів, виглядають цілком неузгодженими та суперечливими. Послідовники теорії феміністичної позиції стверджують, що теорія реалізму відображає маскулінне сприйняття соціальних відносин. На думку ліберальних феміністів, долучення жінок до зовнішньополітичної та військової сфер підсилить державний потенціал, проте представники теорії феміністичної позиції вважають, що жіночі унікальні здібності краще застосувати для перебудови (фемінізація) усієї системи міжнародних відносин, аніж намагатися грати у «чоловічі ігри».

Наведені докази на користь обох позицій можна узгодити до певної міри, враховуючи той факт, що характер і потенціал індивіда не є однаковими. Радше, якості індивіда прямують по кривій Гауса (Рис.1.), де середні значення показника є найбільш поширеними, а екстремальні найменш.

Рис.1.

Графік збіжних кривих Гауса

Джерело:[136]

Криві Гауса експонують відмінності між індивідами у, наприклад, фізичній силі, чи здатності до миротворчої діяльності. Незважаючи на те, що гендер у середньому різниться для більшості індивідів, проте якраз у площині, де криві накладаються одна на одну ці показники не враховуються більшістю теоретиків. Натомість, ліберальні феміністи найбільше акцентують увагу саме на цьому місці збігу.

Гендерні розбіжності, згідно із теорією феміністичної позиції, розглядаються як заміна однієї кривої іншою, хоча обидві можуть трохи накладатися одна на одну. Наприклад, коли декілька жінок є набагато фізично розвиненіші ніж більшість чоловіків, а декілька чоловіків значно менш розвинуті від більшості жінок. Проте, середньостатистичний чоловік є більш фізично розвинутий за середньостатистичну жінку. Якщо розглядати криву по горизонталі, згідно діапазону можливостей, жіноча крива лягає поверх чоловічої, проте обидві накладаються одна на одну.

Аргументи наведені ліберальними феміністами найбільше наголошують на місці, де криві накладаються одна на одну. На їхню думку, окремі жінки, або *більшість* жінок перебувають майже на усіх відповідних ділянках, відображених і на чоловічій кривій, а отже можуть демонструвати рівні з чоловіками результати. Насправді, жінки, виконуючи нетрадиційні гендерні ролі, можуть демонструвати кращі результати, ніж їхні партнери чоловіки, тому що жінки, які свідомо обирають ці ролі для себе (вступають на військову службу), перебувають на кінці кривої, водночас чоловіки, які обирають для себе військову службу, є ближчими до середини чоловічої кривої.

Отже, жінки, які очолюють держави є, очевидно, кращими фахівцями з питань зовнішньої політики ніж більшість жінок (чи чоловіків). Так це, чи ні, зовнішньополітичний процес таким як ми його розумієм (згідно із реалістською версією) більше відповідає мисленню пересічного чоловіка ніж жінки. Можливо, згідно із логікою політичних процесів слід відбирати жінок, які перебувають на вершині кривої, адже вони здатні діяти відповідно до реалістських принципів.

Послідовники теорії феміністичної позиції більше зацікавлені у вивченні мінливості кривих ніж їхнього накладання. З цієї точки зору, жінки розглядають міжнародні відносини по-іншому, аніж чоловіки. Хоча індивіди, яких відібрали для участі у військовій та зовнішньо-політичній сферах можуть не відрізнятися від своїх партнерів- чоловіків по роботі, проте жінки як група вирізняються від них.

Згідно з цією логікою, суттєві відмінності у сфері міжнародних відносин відбудуться за умов, коли більше число жінок буде задіяне у зовнішньополітичній сфері. Тобто декілька жінок-політиків чи військових не змінять маскулінні основи міжнародних відносин. На сьогодні, жінки-керівники зовнішньополітичної сфери все ж є оточені зі всіх сторін чоловіками (радниками, військовими офіцерами, політичними лідерами та закордонними державними очільниками).

Отже, світ, де більшість політиків чи військових будуть жінками стане цілком іншою версією історії людства. Натомість жінкам, яких відбиратимуть згідно з їхнім потенціалом. для участі у світі «чоловічих ігор», необхідно змінити ці правила гри для того щоб підтвердити факт про здатність кожної «пересічної» жінки стати головним актором та виконувати традиційні ролі у міжнародних відносинах. Звичайно, що гіпотеза висунена представниками теорії феміністичної позиції ніколи не спростовувалася, тому що жінки у великій кількості не досягали вершин зовнішньополітичної сфери будь-якої країни, не кажучи про міжнародну систему в цілому.

Загалом, критика з боку теорії феміністичної позиції щодо реалізму викликає зацікавлення, проте її важко втілити на емпіричному рівні. Згідно з цією критикою, реалізм та неолібералізм однаково роблять сильний наголос на аспектах міжнародних відносинах, що вписуються у маскулінне світобачення, зокрема, щодо принципів автономії, суверенітету та анархії. Відповідно, обидві теорії оминають багато важливих аспектів, що сприятимуть більш повній та точній експланації певних явищ та процесів у міжнародній сфері. Також складно верифікувати феміністичні теорії, протиставляючи їх теоріям реалізму та неолібералізму, тому що емпірична реальність – арена міжнародної політики заповнена здебільшого чоловіками (це досить обмежений експериментальний майданчик для перевірки гендерного впливу). Проте можна перенести увагу на різні жіночі ролі у міжнародних відносинах, які, на жаль, не мають жодного стосунку до політики для того щоб намітити певні результати, висунути гіпотези щодо них.

Аналітичний фемінізм у версії Ж. Труа розглядає теоретичні основи міжнародних відносин, розкриваючи дискримінацію за статевою ознакою, яка на думку феміністів цього напрямку охоплює основні ключові концепції теорії міжнародних відносин і перешкоджає точному та всесторонньому сприйняттю цієї наукової сфери. Розроблена представниками цього напрямку гендерна концепція посиляється на асиметричність маскулінності і фемінності у соціальному компоненті, які протистоять природності «біологічних» чоловічих

і жіночих відмінностей. Провідний образ маскулінності зазвичай асоціюється з автономією, суверенітетом, об'єктивністю та універсальністю, в той час як фемінність асоціюється з відсутністю чи браком цих характеристик. Тому, більшість ключових концепцій міжнародних відносин походять з відповідного суспільно-політичного контексту, у якому інституціалізувалася маскулінна гегемонія. Феміністичні послідовники вважають, що поняття влади, суверенітету, автономії, анархії, безпеки та типологія рівнів аналізу у теорії міжнародних відносин існують нерозривно з гендерним розподілом на суспільну та приватну сфери. Проте, це твердження не сприйняли представники традиційних шкіл, оскільки дискурсивний розподіл на внутрішню і зовнішню політики не полягає у апіорному визнанні приватної сфери у державі такою що асоціюється з фемінністю, емоціями, суб'єктивністю, репродуктивними функціями жіночого організму і т. д. На думку феміністичних аналітиків незалежність внутрішньої політики від зовнішньої та розподіл на суспільну і приватну сфери не можуть слугувати основою дисциплінарних рамок, оскільки зовнішня анархія підтримує гендерну ієрархію всередині і на зовні. Як зауважила С. Енлоу : «Формування і розвиток державою рівних відносин на суспільному та міжнародному рівнях залежать від особливостей будови приватної сфери» [123, с. 131]. Таким чином, сформувавши гендерно-чутливу теорію світової політики, вчені-феміністи ретельно дослідили рівні дисципліни, піддавши сумніву усі попередньо сформовані традиційними школами визначення понять людини, держави, міжнародної системи і т. д., продемонструвавши обумовленість кожного рівня образом раціонального чоловіка, який витіснив з цих понять усе, що стосується жінки і фемінності.

Феміністичні теоретики розглядають державу як централізований органайзер гендерної влади, що іноді вдається до маніпуляцій суспільною і приватною сферами задля власної внутрішньої консолідації і зовнішньої легітимації. Також феміністичні теоретики запропонували альтернативний погляд на людину, який враховує репродуктивні функції, тобто природню взаємозалежність, уникаючи універсальних абстракцій «людина/держава», а

вимагаючи, натомість, зовнішню культурно-історичну контекстуалізацію для того, щоб адекватніше відобразити складність і невизначеність моделі людського посередництва і суспільної формації чи структури.

Щодо тлумачення понять влади і безпеки, феміністичні теоретики переконані у тому, що внутрішні і зовнішні соціальні відносини не лише підтримують зовнішню політику держав, але й зокрема, доповнюють державу як територіальний орган влади, який володіє монополією на застосування насильства. Згідно із феміністичним аналізом питань безпеки, держави під приводом захисту населення беруть на себе роль «захисників-протекторів», які своїми діями наражають населення на загрози ззовні і тому, самі визначають ціну небезпеки, яку вони несуть своєму «захищеному населенню». Таким чином, гендерний аналіз демонструє, що чоловіки забезпечують неповну безпеку, консолідувавши свою владу над суспільством і державою, зокрема над жінками і територією від якої вони залежать через джерела ресурсів та соціокультурну і біологічну репродукцію владних відносин. Отже, аналітичний фемінізм поєднав у собі основні напрями фемінізму, зосереджених на гендерній проблематиці.

Феміністичний постмодернізм теж пов'язаний з гендерною концепцією. Послідовники цього підходу поділяють певну невпевненість щодо «себе, гендеру, науки, соціальних відносин, монокультури, а також телеологічних, ієрархічних, цілісних чи бінарних шляхів мислення та буття» [128]. Тобто вони постають у ролі скептиків і вбачають небезпеку у несприйнятті жіночої поведінки, яка не слугує прикладом правдивої історії про жіночу сутність, коли йдеється про маскулінну поведінку жінок у суспільній сфері.

На думку С. Хардінг: «нам слід очікувати розбіжностей у когнітивних стилях пізнання та світосприйнятті людей, які залучені у різнопланову суспільну діяльність» [141, с. 189]. Наприклад, в Африці жінки заклопотані лише тим як нагодувати сім'ю, а у США переважна більшість жінок надмірно витрачає свої кошти. З іншого боку, існує чимало прикладів жінок-голів держав, економістів, які працюють у міжнародних організаціях, таких як МВФ

або ж жительки Карибських островів, задіяні у секс-індустрії. У «західному» суспільстві існує чимало громадських організацій на кшталт «Матері за підтримку миру» і в той же час в Південній Африці, де безперервно тривають військові конфлікти жінка-вчитель навчає дітей грамоти. Чи є щось спільного між цими жінками? Чи матимуть вони спільну позицію? С. Хардінг вважає це неможливим. Проте, на її переконання: «спільна феміністична позиція можлива за умов її витоків з політичної боротьби «опозиційних свідомостей», коли йдеться про опозиційні сили, які прагнуть до створення «історії, побудованої на реальних подіях» та «до унітарності з культурного погляду» [141, с. 247]. Продовжувати досліджувати цікаві, суперечливі, одночасні реалії жіночого досвіду- це головне завдання феміністичного постмодернізму.

Дж. Б. Ельштайн у своїй праці під назвою «Жінки і війна» (1987 р.) дотримується постмодерністського підходу. Її метод полягає у дослідженні політичних заяв та суспільних ідентичностей, які були документально зафіксовані шляхом інтерв'ю та розповідей про війну. Автор усвідомлювала, що цей підхід трактуватиметься як нетрадиційний, проте вважала, що це необхідно для того, щоб «залишити відкритим предмет дослідження та збагнути його напрямок і не нав'язувати стандартної формули [розуміння] різнопланового та парадоксального матеріалу». На цій підставі, вона критично ставиться до традиційного дискурсу в теорії міжнародних відносин як до «найбільш сумнівного, що робить заяви, які маскують та легітимізують владні ігри» [122, с. 91].

Також, Дж. Б. Ельштайн критично ставиться до загальноприйнятої позиції, яка полягає у тому, що «справжні жінки» не мають жаги до війни. На її думку: «війна руйнує і водночас формує з чоловіка та жінки особливі ідентичності» [122, с. 166]. Згідно з теорією міжнародних відносин, війна є витвором чоловіків, жіноча ж причетність до війни зводиться до ролі другого плану. Гуманістична позиція Дж. Б. Ельштайн щодо розкриття ролі чоловіка і жінки під час війни може виглядати дещо проблематичною [205], проте її позиція штовхає до креативного та більш точного переосмислення так званих

«історичних ампутацій», які мають відношення до жіночої діяльності, пам'ять про яку була вилучена з поля зору класичної школи міжнародних відносин та закріпила чоловічу діяльність «за центральною частиною сцени».

Теорія феміністичного постмодернізму закликає до переосмислення різнопланової реальності прихованої у кожній правдивій життєвій історії, а також шляхів просування репресивної підпорядкованості. Слід наголосити, що послідовників цього теоретичного напрямку часто звинувачують у нормативній нерозбірливості, зокрема, через їхнє заперечення суб'єкта, який діє цілісно і самостійно. Йдеться, навіть, про заперечення самої категорії «жінка».

Постмодерністський фемінізм наголошує на необхідності врахування статевої приналежності суб'єкта пізнання та його ціннісної орієнтації. Представники постмодерністського фемінізму в теорії міжнародних відносин, зокрема Кр. Сільвестер займаються дослідженням впливу лінгвістики та суспільних норм на створення і реконструкцію гендерних ієрархій. Зокрема, зосередженість на гендерній природі наукового мовного стилю дала змогу по-новому підійти до розуміння таких традиційних дихотомій як: об'єктивність/суб'єктивність, культура/природа, суспільне/приватне чи національне/міжнародне та по-новому переосмислити такі концепції як держава, влада, безпека [202, с. 57]. Феміністи цього напрямку відхиляють будь-які твердження про те, що окрема теорія є спроможною розкрити усю повноту людського досвіду. На їхню думку не існує єдиного автентичного жіночого досвіду чи позиції, які можна би було застосувати в якості шаблону для пояснення світової політики.

Також, завдяки своїм літературним корінням, постмодерністи звертають особливу увагу на *тексти* та *дискурси*, на те як люди спілкуються та пишуть про свій предмет дослідження [192]. Центральна ідея постмодернізму полягає у тому, що не існує єдиної об'єктивної реальності, а є, натомість, різномаїття досвідів та перспектив, що відкидають ідею розподілу на категорії.

З позиції теорії постмодернізму, реалізм не в змозі обґрунтувати свої твердження, зокрема, що держави є центральними фігурами в міжнародних

відносинах і те, що вони діють як унітарні одиниці з узгодженим набором об'єктивних інтересів (які вони переслідують у зовнішньополітичній сфері). Постмодерністська критика реалізму не вважає ці інтереси об'єктивними, універсальними, чи унітарними (оскільки один набір цінностей та інтересів не можна застосовувати до усіх держав).

Більш фундаментально, постмодерністи піддають сумніву саме поняття держави в якості актора. Держави не є матеріальною реальністю, а радше «фікція», яку створила людина (теоретики чи громадяни) для того щоб пояснити дії великої кількості індивідів. Тому що для постмодерністів, розповіді про державну діяльність та політику сприймаються як форми дискурсу, які не є об'єктивною реальністю [198, с. 11-22].

Реалістські твердження про унітарність акторів-держав постмодерністи трактують як множинну реальність та досвіди, що приховуються на поверхні вигаданої сутності, що її створили реалісти. Наприклад, Радянський Союз сприймався представниками теорії реалізму як одне ціле – єдиний актор зі своїм набором об'єктивних інтересів. Це був другий у світі за важливістю актор міжнародних відносин. Реалісти почувалися розгубленими, коли СРСР розпався на 15 складових, кожна з яких мала свої групи та елементи. Стало очевидним, що «унітарна держава» під назвою Радянський Союз «носила маску», яка дала змогу реалістам ігнорувати різні досвіди, етнічні групи, індивідів та республіки, що входили до його складу.

Постмодерністи шукають способи теоретичної деконструкції таких категорій як держава, міжнародна система та усіх наведених теоретичних припущень і аргументів, завдяки яким реалісти інтерпретують сутність міжнародних відносин. Одним із методів постмодерністського фемінізму є деконструкція текстів. Деконструкція *текстів* – термін запозичений з літературного критицизму – означає аналіз одного з елементів слова для того щоб відкрити приховані значення, віднайти те, що було упущено в тексті, чи включено в прихованій формі. Прихованні значення не завжди відображені у

відкритій формі часто називають *субтекстом* або *підтекстом* (те, що «написано між рядків») [107].

Отже, з точки зору постмодерністського фемінізму, наголос реалістів на державі нехтує ролями індивідів, внутрішньою політикою, економічними реформами, ТНК та іншими недержавними акторами. Зосереджуючись на величних державах, теорія реалізму нехтує ролями різних невійськових, неполітичних важелів впливу.

Таке вузьке зосередження пов'язане із зведенням міжнародних відносин до простої послідовної моделі: об'єктивної, універсальної, точної. Для постмодерністів реалістська модель держави не відповідає жодним заявленим вище критеріям. Постмодерністи прагнуть зруйнувати цю модель, поряд з багатьма іншими моделями включаючи неоліберальну модель, згідно якою міжнародні відносини сприймаються через прості об'єктивні категорії [222].

Постмодерністський підхід пов'язаний з пошуком шляхів деконструкції теорії реалізму для того щоб розкрити його прихований домінуючий гендерний вплив на теорію міжнародних відносин. Постмодерністи погоджуються із послідовниками теорії феміністичної позиції, щодо прихованих значень гендерних ролей в теорії реалізму та заперечення існування будь якого внутрішнього визначення щодо маскулінного чи фемінного. Постмодерністи прагнуть розглянути гендерний взаємозв'язок з владою у більш відкритий спосіб. Постмодерністські теоретики критикують ліберальних феміністів за намагання лише інтегрувати жінок у традиційну військову та зовнішньополітичну сфери. Також вони критикують послідовників теорії феміністичної позиції за постулювання феміністичної моралі.

Досліджуючи війну, постмодерністи кинули виклик полярним конструкціям: маскулінному образу «справедливого воїна» і фемінному образу – «прекрасної душі». На їхню думку, жінки не є лише пасивними споглядачами чи жертвами війни, а є активними учасниками бойових дій, які виконують ролі не лише мед працівників чи журналістів, а також ролі матерів, дружин, дівчат присутніх «на домашньому фронті».

Постмодерністи відкидають не лише теорію реалізму, а також деякі альтернативні підходи, зокрема, доктрину справедливої війни, у якій наголошується на захисті жінок та інших цивільних осіб. Ця доктрина вважається надто абстрактною – набір концепцій та правил, що не призведуть до справедливості та збагачення будь-якого історичного контексту чи виконання різних ролей чоловіками і жінками [193].

Також, постмодерністи намагалися деконструювати мовну стилістику теорії реалізму, зокрема, у тому, що стосується впливу гендеру і статі. Наприклад, перші атомні бомби мали маскулінний гендер (їх назвали «Товстун» та «Малюк»). Закодована телеграма, що надійшла у Вашингтонський округ про те, що перша воднева бомба спрацювала містила рядки наступного змісту: «Це хлопчик!». У випадку провалу операції у повідомленні згадали б про «дівчинку». Натомість літак, що скинув атомну бомбу на Хіросіму називався жіночим іменем «Веселунка Енола» (*The Enola Gay*), названий на честь матері пілота. Схожою була ситуація з французькими атомними бомбами, які випробовували на півдні Тихого океану, яким теж були дані жіночі імена. Пілоти наклеювали фото гарненьких оголених дівчат на бомби. В усіх цих випадках зображення жіночого образу на транспортних засобах, мішенях чи декораціях підкреслювало маскулінність самої зброї [130, с. 99-229].

Постмодерністи намагаються віднайти гендерний підтекст у теорії реалізму. Наприклад, термін *влада* та *могутність/сила* пов'язується із могутністю держави та із маскуліним статевим потенціалом. Військові сили, зокрема, пов'язані з фалічним предметом – зброєю, спроектованою щоб випускати кулі, цілитися по мішенях та вибухати. Під час тренувань на службі в США чоловіки проговорюють приблизно такий вислів: «Це моя гвинтівка (тримаючи її вгору), це моя зброя (вказуючи на пахову ділянку) одна для вбивства інша для задоволення!» [173]. Вочевидь використання жіночих назв для різних моделей зброї використовують як маркетинговий хід для підвищення продаж танків, гвинтокрилів, реактивних снарядів та інших видів

зброї на міжнародних військових ярмарках. Фалічний образ зброї використовується з давніх часів – від списа до вогнепальної зброї та до реактивних снарядів. Ядерна зброя теж має прихований статевий підтекст, можливо пов'язний з її «потужністю».

Приклади впливу прихованих статевих підтекстів на зовнішньополітичну сферу наведені активістом руху за мир Г. Колдікотт (Helen Caldicott) у її праці «Ракетний ворог» (*Missile Envy*) [106]. Автор розповідає про те, як високопосадовці з Пентагону приймали участь у слуханнях у Конгресі з питань збільшення бюджетних витрат на військову сферу під час Холодної війни. Вони представили макети ракетних моделей, де червоним кольором позначалися ракети Радянського Союзу, а синім ракети військово-повітряних сил США. Хоча радянські ракети виглядали більшими та мали важчий бомбовий груз, американські ракети виглядали меншими, проте більш охайнішими. Підтекст цієї презентації ракетних моделей можна зрозуміти наступним чином: «Погляньте! Червоні ракети більші за наші сині!» Представникам теорії реалізму та неоідеалізму навіть не спаде на думку розглянути цей підтекст як можливий чинник впливу на процеси з прийняття зовнішньополітичних рішень членами комісії конгресу.

Теорії реалізму та лібералізму відкидають статеві аспекти озброєння, обмежуючи себе виключно питаннями вибухової потужності зброї, її діапазоном ураження та іншими технічними характеристиками. Проте, коли статевий підтекст буде враховуватися у прийнятті рішень, щодо того, як і коли використовувати бомбу чи іншу військову зброю, тоді послідовникам реалізму та ідеалізму складно буде адекватно розтлумачити ці рішення [163]. Таким чином, постмодернізм відкрив іншу реальність (сексуальне задоволення чоловіків-політиків та військових), яку слід протиставити теорії реалізму та неолібералізму, зосереджених на категорії національних інтересів. Радикальне зміщення самого фокусу у дослідженні теорії міжнародних відносин з боку постмодерністських підходів збагатить наше сприйняття міжнародних відносин в цілому, зокрема, наше уявлення про раціональність.

Підсумовуючи вищенаведені способи деконструкції, постмодерністи зумисне піддавали сумніву реалістську теорію. Вони прагнуть замінити впорядковане реалістами «зображення світоустрою», розмиваючи образ бездоганної раціональності і влади через наголос, зокрема, на гендерних нерівностях. Постмодерністи шукали способи кращого усвідомлення міжнародних відносин, прислухаючись до голосів приглушених владою: голоси жінок, пригнічених етнічних меншин тощо, чий інтереси і вчинки неоцінені належним чином на державному рівні, чи теоретиками, зосередженими виключно на державах. Водночас, теорія постмодерністського фемінізму сприймається досить контраверсійно теоретиками міжнародних відносин.

Нормативний фемінізм постає своєрідним підсумком гендерних теоретизувань. На думку К. Сільвестер усі форми феміністичного теоретизування є нормативними, оскільки допомагають поставити під сумнів деякі значення та інтерпретації теорії міжнародних відносин [210, с. 248]. Феміністичні теоретики цілком свідомо увійшли у сферу міжнародних відносин, розглядаючи соціально-політичний контекст і власний суб'єктивний підхід як частину теоретичного пояснення явищ та процесів. Послідовники порушують питання визначення дихотомій сфери міжнародних відносин, увага нормативного фемінізму до яких підсилюється через урахування маскулінно-фемінних відмінностей. Йдеться, наприклад, про асоціації жінки з миром, співпрацею, суб'єктивністю і «м'якою» внутрішньою політикою, а чоловіка, відповідно, з війною, змаганнями, об'єктивністю і «високою» міжнародною політикою. З позиції теорії нормативного фемінізму, гендерні розбіжності не лише стосуються маскулінно-фемінних відносин, а постають як пізнавальний механізм. Отже, гендер слід трактувати як аналітичний інструмент, який живиться своєю винятковістю і так само як традиційні теорії міжнародних відносин має бути вивчений належним чином [34].

У 1990-х роках у наукових колах мала місце певна полеміка щодо застосування концепту гендеру в теорії міжнародних відносин і загалом у феміністичних дослідженнях. Зокрема, один з напрямів критики стосувався

того, що використання гендеру як аналітичної категорії приховує інші форми утиску, широко поширені у світовій політиці. Тобто, гендерні дослідження теорії міжнародних відносин представлялися упередженими «ідеями», які складно застосувати у глобальному контексті, оскільки культурно та історично сформовані гендерні відносини не можуть бути однаковими усюди. Зрозуміло, що соціокультурні практики, які наповнюють гендерні відносини сьогодні є напрочуд глобальними, проте вони є змінені на місцевому рівні через вплив специфічних історичних і дискурсивних контекстів. Отже, впровадження гендерної концепції має бути спершу обґрунтоване на локальному, внутрішньонаціональному рівні. Представники нормативного фемінізму визнають, що феміністичний напрям в теорії міжнародних відносин досі ще не досягнув розквіту і, як вважає К. Сільвестер, «фемінізм є дослідницьким принципом, здатним «перебувати у різних місцях», висвітлюючи важливі аспекти ... міжнародних відносин, трактуючи їх на свій лад ... Існує багато видів і змінних форм фемінізму ... це досить складне явище з багатьма внутрішніми протиріччями» [210, с. 269].

Феміністична ідентичність і солідарність є, до певної міри, проблематичними у площині досягнення нормативної цілі – позбутися «гендерних шаблонів» у суспільно-політичних відносинах, які залежать від політично сформованої «гендерної природи чоловіка/жінки». Отже, ознайомлення з жіночим досвідом у різних країнах, прикладом свідчить на користь теорії нормативного фемінізму, який підтверджує існування безлічі підходів у дослідженні світової політики, кожен з яких розкриває різні аспекти політичної реальності.²¹

²¹ Ближче ознайомитися з порівняльною характеристикою феміністичних підходів у сучасній теорії міжнародних відносин можна в додатку дисертації.

У питанні наукової зрілості феміністичного теоретичного напрямку варто проаналізувати його динаміку для того щоб збагнути, на якій стадії розвитку він перебувають. Наприклад, американський учений Т. Кун у праці «Структура наукових революцій» (1962 р.) запропонував свою версію моделі розвитку науки, де основною одиницею вимірювання цього процесу є «парадигма»²². Згідно з концепцією автора, наука у своєму розвитку охоплює низку стадій, серед яких: *початкова допарадигмальна стадія розвитку науки; створення єдиної парадигми; «нормальний» розвиток науки; наукова революція та утвердження нової парадигми.* [45].

Якщо аналізувати феміністичну теорію за схемою розвитку науки Т. Куна, то стає очевидним, що даний теоретичний напрям перебуває на завершальній *допарадигмальній* стадії і впритул наблизився до другої стадії створення *парадигми*, адже поки, що в межах наукової спільноти феміністичних теоретиків не досягнуто згоди, а існує низка концепцій, з різним сприйняттям і таких базових понять та категорій як «жінка», «стать», «гендер» і безпосередньо самого процесу приросту наукового знання.

Внесок феміністичного вчення в теорію міжнародних відносин оцінити доволі складно. Це пов'язано, в першу чергу з тим, що цей теоретичний напрям не є цілісним. Це, радше, теоретичний дискурс, що складається з багатьох конкурентних підходів та теорій, які спираються на різні епістемології. Незважаючи на цей недолік, більшість феміністичних дослідників теорії міжнародних відносин позитивно сприймають одночасне співіснування різних течій, задіяні у спробах створення феміністичної метатеорії міжнародних відносин через співпрацю у навчальних програмах, конференціях, наукових виданнях та активістських організаціях. Різні акценти та експланативні пошуки роблять чималий вклад у безперервне дослідження та дебати між феміністами. Таким чином, феміністичні підходи є певним джерелом живлення довготривалих дискусій і розбіжностей в теорії міжнародних відносин.

²² Парадигма – концептуальна схема, яка протягом певного часу визначається науковим співтовариством як основа практичної діяльності. Вона означає сукупність переконань, цінностей і технічних засобів, прийнятих науковим співтовариством, що забезпечують існування наукової традиції.

Натомість важливим об'єднуючим чинником є те, що усі феміністи, які доклалися до теоретизацій у галузі теорії міжнародних відносин підтримують гендерну концепцію. З іншого боку, застосування ними етнографічного підходу дало змогу підкреслити важливість індивідуального досвіду та соціальних відносин на відміну від державно-політичного виміру. Таким чином, феміністи вийшли за межі традиційної сфери міжнародних відносин, зосередившись на індивідах та громадській діяльності [35, с. 304]. Проаналізовані різновиди фемінізму мають важливе значення для теорії і практики міжнародних відносин, адже визнання тісного зв'язку між гендером, теоретичними ідеями, ідентичностями, нормами й вимірами міжнародної політики та економіки дозволяє вченим поглянути на світову політику з нових перспектив.

Висновки до розділу 3

Феміністична методологія вирізняється своєю унікальністю у дослідженні нетрадиційних аспектів міжнародних відносин, які не вивчалися раніше. Зосереджуючись на дослідженні соціальних питань, зокрема маргінальних чинників світової політики, феміністичні теоретики розвинули певні інноваційні принципи та порушили нові етичні і політичні дилеми, розширивши у такий спосіб існуючі методологічні стандарти. У підрозділі 3.1. проаналізовано методологічні принципи за Дж. Е. Тікнер: 1) постановка та відбір дослідницьких питань з жіночої або чоловічої перспективи; 2) застосування жіночого досвіду у дослідженні; 3) рефлексивність (коли саморефлексії піддається і дослідник і досліджуване); 4) емансипація науки. Також розглянуто методологічні принципи у феміністичній епістемології сформульовані вітчизняним теоретиком В. Гайденко: гендеровимірність (врахування впливу гендерного чинника у процесі конструювання знання), рефлексивність (як критичний аналіз у вивченні дослідницького процесу), етизація науки (зміщення акценту з «погляду згори» на «погляд знизу» у взаємодії «дослідник-досліджуване») та орієнтація дослідницького процесу на дію (трансформація патріархальних соціальних інституцій).

Феміністичні теоретики застосовують як кількісні так і якісні методи дослідження, зокрема метод усної історії, збір та обробку даних, ситуаційний аналіз, дискурс-аналіз, наративний підхід, напівструктуроване інтерв'ю, поглиблене інтерв'ю, біографічний метод дослідження, метод взаємопов'язаних включених спостережень тощо. У цьому підрозділі розглянуто дискусію між феміністичними теоретиками щодо об'єктивності кількісних методів, які на думку окремих вчених (М. Ворінг, М. Майес) формують досить спрощене, поверхнєве розуміння дослідницької проблеми. Зокрема це несприйняття стосується результатів статистичних даних, які можуть формуватися на «замовлення» певної політичної еліти. Проте запровадженні ООН показники гендерної рівності (Індекс розвитку людського потенціалу за гендерною ознакою чи Показник ступення реалізації прав жінок) сприяють відображенню картини з гендерної рівності у світі. Натомість перевага якісних методів полягає у їхньому сприянні діалогу між дослідником та досліджуваним (Л. Бенеріа).

Дослідивши феміністичну методологію, можна ствердити, що оригінальність феміністичного дослідження полягає у зміні суб'єкта, об'єкта, змісту та критеріїв знання, а також вибору нових методів і технік. Слід наголосити на тому, що не існує «особливого» методу розробленого феміністами, натомість існують чіткі принципи феміністичної методології, що сформувалися на основі глибокого скептицизму до традиційної науки, створеної чоловіками. Радше йдеться про феміністичну перспективу наукового дослідження та її успішне впровадження у галузь наукового знання. Також, слід вказати на міждисциплінарний характер феміністичної методології, побудованої на межі природничих та соціальних наук і так званий емпірично-рефлексійний спосіб побудови вчення, адже на думку феміністів наукові методи мають бути випробувані на практиці для того щоб застосувати їх у вирішенні конкретних соціальних проблем.

Звертаючись до питання класифікації феміністичних підходів слід наголосити на їхній аналітичній неузгодженості щодо сприйняття жінки, статі,

гендеру як і самого процесу розробки знання чи політичної програми з досягнення гендерної рівності. Це спричинило їхню диверсифікацію на різні теоретичні течії та підходи найбільш поширеними серед яких є: *феміністичний емпіризм* (центральні теми: розкриття андроцентричного змісту класичної школи міжнародних відносин; позиціонування жінки в якості суб'єктів й об'єктів дослідження), *феміністична позиція* (центральні теми: жіночий досвід як важлива точка опори у дослідженні світової політики; на основі психоаналітичного методу подається обґрунтування моральної вищості жінки, здатної співпереживати, співчувати, опікати, взаємодіяти через досвід материнства; перегляд ключових концепцій теорії реалізму з феміністичної перспективи), *феміністичний постмодернізм* (центральні теми: заперечення існування єдиної спільної феміністичної позиції; наголос на відмінностях між жінками та їхнім досвідом) (С. Хардінг); *постмодерністський фемінізм* (центральні теми: наголос на статевій приналежності суб'єкта пізнання та його ціннісній орієнтації; заперечення існування єдиної об'єктивної реальності, а також єдиного спільного жіночого досвіду та позиції; зосередження на теоретичній деконструкції ключових понять та текстів в дисципліні; пошук прихованих припущень та значень щодо нехтування жінкою і гендером) (Кр. Сільвестер); *ліберальний фемінізм* (центральні теми: відкидання традиційних ролей та стереотипів закріплених за жінками у приватній сфері; здобуття рівного доступу до процесів з прийняття рішень через широку інтеграцію жінок у інститути урядування, бізнес чи військову сферу); *емпіричний фемінізм* (Ж. Труа) (центральні теми: висвітлення гендерних аспектів міжнародних відносин на емпіричному рівні: дослідження жіночої діяльності у суспільних, політичних, міжнародних організаціях; відкидання нав'язування чоловічого досвіду жінкам), *аналітичний фемінізм* (центральні теми: критика класичної школи міжнародних відносин за маскулінний характер та дискримінаційне забарвлення; наголос на розвитку гендерно-чутливої теорії світової політики), *нормативний фемінізм* (центральні теми: об'єднує усі форми феміністичного

теоретизування, сприйняття гендеру в якості аналітичного інструменту у дослідженні міжнародних відносин; обов'язкове обґрунтування гендерної концепції на локальному, внутрішньонаціональному рівні; відмова від «гендерних шаблонів» у суспільно-політичних відносинах; ознайомлення з жіночим досвідом з різних країн).

Доведено, що феміністичний теоретичний дискурс пройшов значний шлях конституювання: від постановки проблеми, генерації ідей, формулювання принципу розуміння об'єкта дослідження, висунення та верифікації гіпотез, формулювання концепцій до створення узагальнюючих теорій. В межах цього теоретичного напрямку виявлено епістемологічні розходження між представниками низки течій щодо розуміння базових категорій «жінка», «стать», «гендер», процесу теоретизування та перспективи досягнення гендерної рівності. Цей недолік засвідчує відносну молодість та незрілість феміністичного теоретичного дискурсу, який ще продовжує формуватися, наповнюючись свіжими аналітичними аспектами та емпіричними дослідженнями щодо нових реалій світової політики з метою досягнення консенсусу в середині своєї наукової спільноті.

Складність порівняння феміністичних підходів з іншими теоріями міжнародних відносин полягає у дослідженні їхніми послідовниками різних аспектів світової політики. Жодний теоретичний підхід не в змозі передати усю складність та багатовимірність міжнародної політики. Тому, на відміну від однієї концепції, наявність конкуруючих теорій сприяє кращому розумінню та пізнанню нових процесів та явищ, що наповнюють міжнародні відносини.

РОЗДІЛ 4.

ЕМПІРИЧНИЙ ВИМІР МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У СУЧАСНИХ ФЕМІНІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

4.1. Предметні сфери феміністичного дискурсу в міжнародних відносинах: міжнародна безпека, політична економія та екологія

Проблеми безпеки вивчаються представниками різних теоретичних напрямів і дисциплін. Водночас ці дослідження традиційно викликають асоціацію з чоловічою сферою діяльності. Будучи військовими чи дипломатами, чоловіки постають в образі захисників Вітчизни, натомість жінки залишаються на другому плані, надаючи «сильній статі» свою підтримку в ролі матерів-годувальниць, медпрацівників, дружин дипломатів тощо. Отже, роль жінки у питанні національної безпеки є двоякою: вона є тією особою, що не в змозі відповідати за власну безпеку, а отже потребує захисту з боку представників «сильної статі». Традиційне визначення безпеки в теорії міжнародних відносин зводиться до стабільної ситуації, забезпеченої з боку мілітаристських держав, чиє нарощення ядерних та інших озброєнь лицемірно представляється як механізм запобігання тотальній війні, або обмеження бойових дій. Тобто, безпека розглядається лише у контексті відсутності чи наявності війни.

На думку В. С. Петерсон національна безпека – це так званий «суверенний контракт» укладений між державами, згідно якого застосування сили є необхідним злом для того щоб запобігти зовнішнім розбіжностям, ірраціональності, анархії і потенційному конфлікту - захоплення сусідніми державами [176, с. 1-21].

Такий стан речей в науці про міжнародні відносини спонукав жінок-науковців до переосмислення поняття національної безпеки з власної перспективи, незважаючи на часту критику в упередженості з боку теоретиків-чоловіків. Наприклад, розглянемо засідання міжнародного жіночого конгресу в

Гаазі (квітень 1915 р.) під час Першої світової війни, де з промовою виступила американська активістка Джейн Аддамс²³, запропонувавши нову модель інтернаціоналізму, як альтернативу деструктивному націоналізму, що призвів до Першої світової війни. Резолюції прийняті наприкінці цього конгресу порушили питання безпеки громадян під час війни. У підсумку, учасники конференції дійшли згоди у тому, що забезпечення безпеки військовими засобами не є ефективним способом, оскільки неминуче призводить до війни, тому роззброєння є одним з шляхів досягнення безпеки [98, с. 150]. Слід відзначити, що визначальними чинниками у формуванні жіночого патріотизму та пацифізму стали вищенаведений конгрес, а також міжнародний конгрес жінок-соціалісток (1915 р.) під егідою К. Цеткін. Зокрема, у підсумку гаазького конгресу була створена Міжнародна жіноча ліга за мир і свободу, яка існує й сьогодні [92].

У 1985 році в Галіфаксі (Канада), відбулась Міжнародна жіноча конференція з питань миру. Учасники цього заходу обговорювали питання визначення безпеки та можливі загрози безпеці, дійшовши згоди у тому, що безпека – це понад усе безпечні умови праці та відсутність загрози війни, безробіття, а також економічного тиску спричиненого зовнішнім боргом. Обговорення поняття безпеки призвело до дискусій у феміністичному середовищі між представниками західного середнього класу, стурбованими питаннями загрози ядерної війни, та жінками з країн «третього світу», які розглядають небезпеку у більш ширшому контексті, охоплюючи структурну нерівність, пов'язану з політикою імперіалізму, мілітаризму, расизму та сексизму. Натомість усі учасники погодилися у тому, що безпека не може бути досягнута ціною небезпеки інших індивідів [194].

Заключний документ Світової конференції з розгляду та оцінки досягнень програми ООН «Десятиріччя під егідою жінки» прийнятий в Найробі у 1985 році містить багатогранне визначення безпеки. У вступній частині цього

²³ Аддамс Джейн – американський соціолог і філософ, феміністка основний напрям - пацифізм, суфражизм, соціалізм; Лауреат Нобелівської премії миру (1931 р.); Президент Міжнародної жіночої ліги за мир і свободу (1919 – 1929 рр.) [19].

документу мир визначається як: «не лише відсутність війни, жорстокості та військових дій на національному та міжнародному рівнях, а також як досягнення економічної та соціальної справедливості» [180, с. 46-47].

Проаналізувавши маскулінну геополітичну інтерпретацію концепції національної безпеки, феміністичний теоретик Дж. Е. Тікнер сформулювала власну позицію щодо даної тематики. На її думку, світ, віддаляючись від системи сповненої політичними конфліктами між державами, рухається у напрямку до більш загрозливого внутрішнього та зовнішнього безладу. Попередні дефініції національної безпеки хоч і ставали більш вичерпними, проте були дисфункціональними, підвищуючи невпевненість індивідів у самих себе та у зовнішнє середовище. Натомість, Дж. Е. Тікнер наголошувала на економічній справедливості та захисті екології, як на невід'ємних складових ідеї гендерної рівності. Вибудовуючи нову концепцію національної безпеки, Дж. Е. Тікнер висловила практичні пропозиції, пропагуючи зміни у ієрархії влади, де здійснюється політика [212, с. 613-627].

Також, феміністична критика реалістського визначення понять *анархії* та *порядку* припускає, що внутрішня політика не впливає на державну поведінку на міжнародній арені. Водночас, стверджуючи, що мілітаризм, сексизм та расизм є між собою взаємопов'язані, більшість феміністів погоджується з тим, що поведінка індивіда та внутрішня політика держави не повинні відокремлюватися від державної поведінки на міжнародній арені [187]. Зокрема, феміністичні теоретики намагаються привернути увагу до проблем захищеності цивільних громадян, які дедалі частіше стають жертвами збройних конфліктів. Якщо, під час Першої світової війни цивільні становили 5% загиблих, то протягом Другої світової війни ця цифра зросла до 48%. За даними ООН станом на сьогодні 90% убитих у конфліктах складають цивільні, більшість з яких – це жінки, діти та літні особи [26]. Окрім убивства жінки найчастіше потерпають від інших форм насильства, зокрема сексуального. Загальновідомо, що сексуальне насильство часто є «непомітною проблемою війни». Точного визначення цього терміну у міжнародно-правовій системі

немає. На підставі ст. 7 Римського статуту міжнародного кримінального суду (17.07.1998 р.) можна зробити висновок, що сексуальне насильство – це зґвалтування, сексуальне рабство, примус до проституції, примусова вагітність, стерилізація або будь-які інші форми сексуального насильства відповідної тяжкості [67]. Загальновідомо, що практика сексуального насильства використовуються як засіб контролю над захопленими територіями, для залякування населення, з метою проведення «етнічної чистки», а також щоб знизити бойовий дух противника. Особливою жорстокістю відрізняються злочини, здійснені на ґрунті релігійних або ідеологічних розбіжностей (це мало місце, зокрема, на Балканах в Хорватії, Косово, Боснії, а також у африканських конфліктах – в Руанді та у інших конфліктах). За оцінками українського правозахисника та президента Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда – Україна» К. Левченко з 1990 по 2010 роки на міжнародному рівні було укладено майже 600 різноманітних мирних договорів і лише у близько 100 із них були згадані жінки, як потерпілі від конфлікту чи ті, хто на собі відчув наслідки цього конфлікту. Тобто увагу на цю проблему звертає лише близько 15% відповідних документів. Ще менше з них зважило на питання насильства щодо жінок, в тому числі сексуального в умовах військового конфлікту [18]. Ці події спонукали світове співтовариство в особі Ради Безпеки ООН до ухвалення 31 жовтня 2000 року Резолюції 1325 щодо жінок, миру і безпеки. У ній міститься заклик до держав та міжнародних організацій активно захищати жінок і дітей від насильства під час збройних конфліктів, переслідувати у судовому порядку скоєння воєнних злочинів сексуального характеру, ставити гендерний аспект у центр уваги під час проведення миротворчих операцій, поліпшувати спеціалізоване навчання та підтримувати мирні ініціативи жінок на місцевому рівні [5]. Отже, вищезгадана Резолюція містить заклик до країн-членів забезпечувати ширше залучення жінок до усіх заходів, спрямованих на підтримання й зміцнення миру, збільшення ролі жінок на всіх рівнях під час прийняття рішень у національних, регіональних та міжнародних інституціях, а також висунення більшого числа кандидатур жінок на посади спеціальних

представників та посланців ООН. Також з ініціативи ООН створено Офіс спеціального представника Генерального секретаря з питань запобігання сексуальному насильству в умовах конфлікту для проведення моніторингу, збору та аналізу даних про випадки сексуального насильства; розробки політики щодо запобігання та протидії сексуальному насильству в зоні конфлікту та надання допомоги жертвам. Згодом були прийняті ще кілька релевантних за змістом резолюцій. Зокрема, у Резолюції 1820 (2008 р.) йдеться про необхідність превенції насильства, яке ґрунтується на гендерній ознаці. В тому числі, запобігати випадкам насильства там, де працюють місії з підтримки порядку та надання звітної інформації для представлення щорічної доповіді про імплементацію Резолюції 1325 Генеральним секретарем ООН.

Одним із шляхів вирішення проблеми сексуального насильства під час збройних конфліктів є проведення роз'яснювальної роботи з боку держав, неурядових організацій, волонтерів з учасниками збройного конфлікту щодо норм міжнародного гуманітарного права, де потрібно згадувати, що частина подібних злочинів призводить до зниження довіри місцевого населення, а також підриває репутацію держави на міжнародній арені. На думку Д. Туркманович важливо починати з просвітницької діяльності, поширюючи відповідні інформаційні листівки, висвітлюючи дану проблематику у мас-медійному просторі. Зокрема, в угодах про припинення вогню обов'язково має бути передбачений пункт про заборону сексуального насильства, що має трактуватися як окремий воєнний злочин [77].

Нещодавно, на Саміті з оборони ООН (8 вересня 2016 р.) за участю майже 70 країн обговорювалися питання щодо підвищення ефективності миротворчих операцій ООН. Головним меседжем даного заходу було залучення якомога більшого числа жінок до миротворчих місій ООН, щоб допомогти відновити довіру до військ, репутація яких заплямована звинуваченнями у сексуальному насильстві, а також захистити жінок під час конфлікту. Зокрема, Міністр оборони Великобританії М. Феллон та інші спікери закликали членів ООН збільшити до 2020 року удвічі кількість жінок-миротворців після того, як дані

програми «ООН Жінки» підтвердили, що у складі 16 місій по всьому світу жінки становлять лише 4% миротворців [58].

Також, жінки найбільше потерпають від домашнього насильства. За даними наведеними Всесвітньою організацією охорони здоров'я, кожна шоста жінка зазнала насильства в сім'ї. Відповідно до цих же даних, ця проблема є більш гострою для економічно слаборозвинутих, чи мілітаризованих країн, де жінки із більшою ймовірністю визнають таке насильство над собою виправданим. Так, відсоток жінок, що повідомили про те, що вони хоч раз у житті зазнавали насильства з боку членів своєї сім'ї, варіюється від 15% у Японії до 71% в Ефіопії. За іншими даними, рівень насильства над жінками в сім'ї становить близько 23% у Швеції, 4% у Японії та Сербії, 30-54% у Бангладеші, Ефіопії, Перу і Танзанії [78, с. 68].

У США кожні 18 хвилин трапляється випадок застосування насильства проти жінок. За статистикою 62% убивств жінок були вчинені їхніми чоловіками. У Перу 70% усіх зареєстрованих злочинів становить фізичне насильство в сім'ї. Значного поширення набуло сексуальне насильство – у Канаді, Новій Зеландії, США та Великобританії кожна шоста жінка впродовж життя зазнала сексуального насильства [40, с. 202].

Загалом, під *насильством* розуміють навмисне застосування фізичної сили або влади, що реалізоване проти себе, проти іншої особи, групи осіб або громади результатом якого можуть бути тілесні ушкодження, смерть, психологічна травма, відхилення у розвитку тощо [76, с. 17]. Домашнє насильство має характер соціокультурно вкоріненого пригнічення, що засноване на міжстатевому, економічному або фізичному домінуванні у сімейних відносинах. Таке насильство вчиняється з протиправним наміром завдати прямого чи непрямого впливу на поведінку залежного члена сім'ї та пов'язане із завданням фізичної чи моральної шкоди.

В міжнародно-правових актах можна знайти наступне визначення цього терміну. Так, згідно зі ст. 1 Декларації ООН (20.12.1993 р.) про викорінення насильства щодо жінок, *насильство стосовно жінок* визначається як: «будь-

який акт насильства, здійснений за ознакою статі, який завдає або може завдати фізичної, статевої чи психологічної шкоди або страждання жінкам, а також загрози здійснення таких актів, примус чи свавільне позбавлення волі як в суспільному, так і в приватному житті» [15]. *Домашнє насильство* належить до названих вище видів насильства, але воно відбувається в сім'ї, сімейному колі або між нинішніми чи колишніми партнерами, що перебували колись або зараз перебувають в шлюбі. Це охоплює і брутальне поводження з дітьми та літніми людьми так само, як і насильство над сексуальним партнером. Також *насильство стосовно жінок за гендерною ознакою* визначається як насильство, спрямоване проти жінки через те, що вона жінка (таке, як примусовий аборт, ушкодження жіночих статевих органів), або те, якого жінки зазнають частіше за чоловіків (таке як сексуальне насильство, зґвалтування, переслідування, сексуальне домагання, домашнє насильство, примусовий шлюб, примусова стерилізація) [43, с. 17]. Незважаючи на те, що у публічному просторі найчастіше насильство здійснюється одними чоловіками над іншими, проте жінки частіше наражаються на небезпеку у публічних місцях [115, с. 129]. Зокрема, на думку Дж. Редфорд, нестабільна атмосфера на вулицях перешкоджає жінкам вчасно потрапити на своє робоче місце чи пошукам роботи взагалі [184, с. 33]. Також, феміністичні дослідження виявили, що під час воєнного конфлікту зростає загроза поширення побутового насильства над жінками, оскільки держава, надаючи перевагу військовим витратам потрапляє у боргову залежність, тому відбувається скорочення об'ємів фінансування решти державних програм, а це відображається на матеріальному добробуті індивідів.

Зосереджуючись на переосмисленні підходів у визначенні анархії та порядку, феміністичні теоретики зауважили, що теоретичний розподіл на суспільну та приватну сфери, який підтримується правовими нормами не завжди спрацьовує на практиці. Так, у внутрішніх законодавствах більшості держав домашнє насильство не розглядається як злочин, зокрема співробітники правоохоронних органів не бажають займатися цими правопорушеннями. Скоєне фізичне насильство над жінками в побуті не оцінюється як кримінальне

порушення у законодавствах більшості держав світу, що гальмує кримінальне переслідування порушників. У деяких країнах відповідальність настає за вчинення лише окремих форм насильства [39, с. 82-83]. За статистичними даними – зґвалтування в шлюбі визнається злочином лише у 51 країні світу; лише у 16 країнах чинне законодавство окремо класифікує злочини пов'язані з сексуальною агресією, і лише в трьох (Бангладеш, Швеція і США) насильство по відношенню до жінок виділяється в окрему категорію злочинів; у Болівії, Камеруні, Коста-Ріці, Ефіопії, Лівані, Перу, Румунії, Уругваї та Венесуелі гвалтівник може уникнути покарання якщо запропонує жертві одружитися та отримає її згоду [9, с. 15]. На думку М. Майес поширення побутового насильства над жінками, зокрема, в країнах «третього світу» спричинене, насамперед, процесами модернізації, призвело до загострення класового конфлікту, знецінення традиційних соціальних цінностей та суспільної дезорієнтації. Також, М. Майес вважає, що розподіл на суспільну та приватну сфери відмежував державне регулювання насильства та порядок правил, згідно з якими юридично санкціонується покарання [167, с. 147]. Отже, чоловіче насильство над жінками – так зване верховенство сили у частині суспільств не розглядається як порушення правових норм. Привертаючи в такий спосіб увагу до насильства у «непомітній» приватній сфері, де не працюють покарання законом, феміністи прагнуть наголосити на його взаємозв'язку з насильством, скоєним на національному чи міжнародному рівнях. Тому, насильство у сім'ї слід розглядати у більш ширшому контексті владних відносин, як явище що виникає у гендерному суспільстві, де чоловічий вплив переважає на усіх рівнях.

Звертаючись до міжнародного досвіду попередження та протидії домашньому насильству необхідно згадати сприяння Ради Європи, яка у 1990-х роках почала активно працювати у цьому напрямку та привертати увагу до згаданих порушень. Відповідно, у 2005 році був прийнятий План дій, який став поштовхом до початку європейської кампанії щодо протидії домашньому насильству. Так, дослідження Ради Європи показали, що національне законодавство в країнах-членах часто має низку прогалин і не виконується, а

кількість служб та консультаційних центрів допомоги не відповідають потребам постраждалих. Результатом клопіткої праці стало затвердження тексту Конвенції, яку підписали в Стамбулі 11 травня 2011 року. Стамбульська Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами пропонує комплексний підхід протидії домашньому та гендернообумовленому насильству. Відповідальними за її реалізацію визначаються не лише державні органи, а також громадянське суспільство, недержавні установи та медіа. Згідно Стамбульської конвенції, обов'язком кожної демократичної європейської держави є викорінювати насильство в усіх його формах, а також створити систему запобігання насильству над жінками та належного покарання винних [82].

Отже, традиційне сприйняття чоловіків в ролі захисників жінок від інших чоловіків підштовхнуло феміністів до багатогранного визначення безпеки, що охоплює подолання усіх форм насильства, зокрема спричиненого гендерними відносинами домінації та субординації. Йдеться про те, що традиційні реалістські підходи у визначенні національної безпеки носять маскулінний характер та є лише частковою, а не загальною науковою позицією. Феміністичні теоретики не погоджуються з необґрунтованим розподілом в дисципліні на внутрішньонаціональну та міжнародну сфери і планують зосереджуватися на індивідах [208, с. 267-268]. На їхню думку, жіночий досвід спростовує аргумент на користь держави як надійного гаранта у забезпеченні безпеки своїх індивідів. Радше її мілітарна міць спричиняє більше загроз внутрішній безпеці своїх громадян, наражаючи їхнє життя на економічні, соціальні чи екологічні загрози [124, с. 254-259]. Нерівність, що існує у гендерних відносинах підтримує вразливе та експлуатоване становище жінки, залежної від чоловіка та держави для того щоб гарантувати її безпеку та добробут. Таким чином, феміністичний дискурс посприяв розширенню визначення концепції безпеки. Жінки-науковці пов'язують особисту безпеку індивідів на внутрішньому рівні з відсутністю військової, економічної,

соціальної та екологічної загроз на міжнародному рівні, а також зменшення усіх форм фізичного і структурного насильства. Отже, приховані за ширмою безособового наукового дискурсу ієрархічні суспільні відносини, що охоплюють гендерні аспекти, пролили світло на можливість розвитку різноманітних підходів у визначенні безпеки, як з чоловічої так із жіночої перспективи.

Також, феміністичні теоретики доволі активно займаються дослідженням гендерних аспектів міжнародної політекономії, які підтвердили вплив жіночої праці на національну економіку. Незважаючи на те, що жіноча праця є суттєво девальвована, все ж вона має суттєве значення для міжнародної економічної системи. Зосередивши свій критичний погляд на аналізі складових компонентів ліберальної, протекціоністської та марксистської моделей міжнародної політекономії, феміністи виявили маскулінний характер цих понять. На думку феміністів, усі засновки цих моделей полягають у забезпеченні зростання економічного добробуту та безпеки на благо більшою мірою чоловіків, аніж жінок. У зв'язку із цим, вчені-феміністи поставили собі ціль розробити відповідну міжнародну політико-економічну концепцію, де буде враховуватися питання економічної безпеки жінок.

Феміністичні теоретики з'ясували, що ліберальна та протекціоністська моделі побудовані на безособовому визначенні раціональності, що полягає у прирівнюванні «рацію» індивіда і держави до поведінки, спрямованої на задоволення особистої матеріальної зацікавленості. Ці підходи передбачають, що раціональна дія може визначатися об'єктивно, не зважаючи на час і місце. Оскільки раціональність у капіталістичних суспільствах асоціюється зі зростанням прибутків, то стає очевидним, що загальноприйняте визначення раціональності не охоплює діяльності, пов'язаної з розподілом на суспільну сферу виробництва та на приватну сферу домашнього господарства. На думку феміністів, закріплена за чоловіками суспільна сфера виробництва сприяла утвердженню маскулінного уявлення про раціональність. Натомість, більшість жінок, життєвий досвід, яких безпосередньо пов'язаний з приватною сферою,

вихованням та доглядом за дітьми, тлумачать раціональність як дещо контекстуальне та особисте, а не абстрактне. Опікунська роль жінки спонукає її до діяльності, пов'язаної зі служінням іншим, тобто раціональної поведінки з позиції репродуктивної, а не виробничої діяльності. Таким чином, феміністичне визначення раціональності охоплює поняття опікунської етики і відповідальності. Таке визначення поєднується з поведінкою властивою жіночому досвіду, що дає змогу вважати раціональну поведінку заглибленою у суспільну діяльність та не обов'язково пов'язаною зі збільшенням доходів. Також воно може поширюватися за межі приватної сфери, охоплюючи відповідальність за планету та її ресурси, що є досить раціональною турботою з огляду на виживання і безпеку майбутніх поколінь [36, с. 82].

Ліберальна, протекціоністська та марксистська моделі зосередженні на аналізі системного рівня, тобто міжнародній системі держав чи світовій капіталістичній економіці. Натомість феміністична концепція міжнародної політекономії побудована знизу догори, з позиції тих, хто перебуває на периферії світової економіки чи міжнародної системи. Феміністичні теоретики розглядають індивіда як складову частину аналізу, проте цей індивід не співвідноситься з традиційним визначенням раціональної економічної людини у вищезгаданих моделях. Феміністи припускають існування індивіда, чия поведінка охоплює діяльність пов'язану, водночас, як з репродуктивною так і з виробничою діяльністю. Відповідно для того щоб підтримувати ці види діяльності мають бути усунуті штучні бар'єри між світом дієвої раціональної економічної діяльності чоловіка - представника суспільної сфери та суспільно-раціональною діяльністю, яку здійснює жінка за межами економічної сфери виробництва як матір та опікун. Це дозволить зменшити характерні розбіжності закріплені за «раціональною» чи «ефективною» сферою виробництва та репродуктивною приватною сферою.

Феміністичне визначення раціональності дозволяє нам припустити, що економічна поведінка індивідів охоплює відносини, які виходять за межі ринкової економіки. Так, М. Майес стверджує, що народження дітей має

тракуватися як праця, а не як підсвідома природна діяльність. Трудова діяльність має охоплювати репродуктивну функцію та натуральне господарство. На її думку, потрібно істотно посилити соціально-економічний статус репродуктивної функції, яка сьогодні нехтується і не винагороджується економічною системою [167, с. 147]. Також, М. Ворінг висловлює занепокоєння відсутністю інформації про жінок у базі про національні облікові дані. Оскільки щоденна праця жінки в якості домогосподарки не враховується у щорічних доповідях Міжнародного валютного фонду, Світового банку чи агенцій з питань розвитку підприємницької діяльності, тому усі проекти реалізуються без урахування цих аспектів жіночої діяльності. Самі ж економісти заявляють про складність визначення вартості немонетарної праці. М. Ворінг пропонує свій варіант вирішення даної проблеми, зокрема, ведення статистики про різнопланову щоденну роботу жінки в сім'ї, з урахуванням затрачених на цей вид діяльності годин [220, с. 11].

Оскільки основна частка жіночої праці у виробничій та репродуктивній сферах перебуває на периферії світової економіки, це спонукало феміністичних теоретиків до пошуку шляхів відновлення економічної справедливості для більшості жінок у цьому особливому контексті. Погоджуючись з тим, що домашня праця жінок має визнаватися повноцінною, феміністичне занепокоєння цим питанням полягає у тому, що жінкам-домогосподаркам не гарантується економічна безпека у сім'ї. Незважаючи на те, що сім'я належить до приватної сфери традиційно закріпленої за жінками, концепція чоловіка в якості глави сім'ї забезпечила чоловічий контроль над цією сферою. На думку Р. Еббі, сім'ї не зводяться лише до жінок чи дітей, тому якщо жінки продовжуватимуть забезпечувати непропорційно більшу частку у вихованні дітей, то матимуть нижчі доходи ніж чоловіки і нести головну відповідальність за опіку над сім'єю після розлучення. Отже, сім'я стане тоді справедливим інститутом та основою справедливого суспільства, коли оплачувана та неоплачувана праця виробничої та репродуктивної сфер розподілятимуться порівну між чоловіком і жінкою [95, с. 22-42].

На думку феміністів стратегія спрямована на задоволення основних потреб в межах внутрішньонаціональної економіки може стати тією спробою, що покращить добробут жінок. Задоволення основних потреб на локальному рівні вимагає більшої уваги до натурального господарства чи продовольчих товарів вітчизняного виробництва. Адже економіка, що функціонує за принципом покладання на власні сили є менш чутливою до рішень іноземних інвесторів, чия політика з забезпечення зайнятості може виявити свій експлуатаційний підхід щодо жінок [211]. Стратегії з задоволення основних потреб мають відповідати опікунським цінностям із догляду за нащадками. Ці стратегії дадуть можливість жінкам особисто розпоряджатися власним життям та створювати умови для забезпечення власної безпеки.

На думку А. М. Готц, жінки цілковито відсторонені від процесу визначення пріоритетів з національного розвитку. Для того щоб здолати перешкоди пов'язанні з покращенням матеріального добробуту жінок, жінки мають бути відповідно представлені на всіх рівнях економічного планування, де враховуватимуться їхні знання та досвід [135, с. 478].

Також феміністичні теоретики займаються дослідженням проблем гендерного рівноправ'я на ринку зайнятості. Нещодавно дослідники Глобального інституту американської консалтингової компанії McKinsey довели пряму залежність росту економіки від гендерної рівноправності, стверджуючи, що рівноправ'я на ринку праці може додати 26% до світового ВВП у 2025 році і становитиме 28 трильйонів доларів США, а це дорівнює сьогоднішнім ВВП Сполучених Штатів і Китаю разом взятих. Звісно це призведе до покращення економіки і росту рівня якості життя людства. Жінки становлять половину населення нашої планети, проте внесок жіноцтва до світового ВВП становить лише 37%. До того ж, у різних регіонах нашої планети економічна активність жінок не є однаковою. Якщо в Європі, Північній Америці та Центральній Азії частка жіночої праці у ВВП сягає 40-41%, то у Південній Азії – 24%, на Близькому Сході – 18%, а в Індії ще менше – 17%. Отже, дослідження McKinsey доводить: якщо б усі країни наздогнали країну-

лідерку з гендерної рівності у своєму регіоні – це додало б 12 трильйонів доларів США або ж 11% до світового ВВП у 2025 році [83]. Одним з проявів гендерної дискримінації на ринку праці є майже неприхована сегрегація. Номінально сегрегація – політика примусового поділу (диференціації) певної групи населення за расовою, етнічною чи іншою (наприклад статевою) ознаками. Вертикальна сегрегація проявляється через низьку доступність для жінок престижних професій і посад, пов'язаних з відповідальністю і прийняттям управлінських рішень, можливостями професійного і кар'єрного зростання. Натомість горизонтальна сегрегація – це нерівномірність (нерівноправність) у розподілі між чоловіками та жінками, що проявляється за окремими галузями чи професіями [7, с. 71]. Проблема статевої сегрегації на ринку праці залишається надзвичайно актуальною та соціально болісною. Отже урядам та приватному бізнесу слід у найближчому часі вирішити цю проблему. Адже чимало жіноцтва продовжує займатися домашнім господарством безкоштовно, не приймаючи безпосередньої участі у виробництві товарів та послуг, яке зараховується до офіційного ВВП.

У 40 з 95 досліджуваних країн експерти McKinsey виявили високу, а іноді й навіть загрозливу гендерну нерівність, проаналізувавши такі показники, як рівноправ'я на роботі, законодавчу захищеність, політичну активність, тощо. Дослідження також показало, що в тих країнах, де гендерна рівність у суспільстві є високою, немає проблем з рівними можливостями на ринку праці. І навпаки: якщо суспільство схильне до тримання жінки «вдома» – це значно обмежує її кар'єрні перспективи. Варто наголосити, що гендерна нерівність на роботі є віддзеркалення суспільних стереотипів. Адже в середньому жінки віддають втричі більше часу неоплачуваній роботі з хатніх обов'язків, порівняно з чоловіками [83].

Проте істотно покращити ситуацію можна, змінивши суспільні уявлення про роль жінки. Експерти McKinsey вважають, що досягнути значного поступу у рівноправ'ї на ринку праці можна завдяки шести інструментам, впроваджувати які повинні як держава, так і бізнес:

- *Фінансові стимули*: наприклад, субсидії для догляду за дитиною, стипендії для дітей шкільного віку;
- *Технології та інфраструктура*: курси з комп'ютерної грамоти у сільській місцевості, спеціальні місця паркінгу для вагітних, інше;
- *Створення економічних можливостей*: наприклад, фірма Vodafone запровадила декретну відпустку на 16 оплачуваних тижнів, а опісля жінки можуть працювати за гнучким графіком 30 годин на тиждень протягом півроку, отримуючи при цьому повну зарплатню;
- *Розвиток лідерства*: залучення більшої кількості дівчат та жінок до різноманітних тренінгів, семінарів, програм, які націлені на розвиток лідерських якостей, оволодіння новими навичками, тощо;
- *Формування якісно нової ментальної культури суспільства*: організація медіа службами та неурядовими організаціями кампаній, які змінюватимуть стереотипи щодо традиційного поділу ролей. Наприклад, компанія Procter & Gamble (виробник побутової хімії та засобів гігієни) запустила телевізійну кампанію, яка доносила до громадськості меседж про те, що: «прання білизни не повинно вважатися суто жіночою працею»;
- *Законодавство*: ухвалення урядами антидискримінаційних законів, забезпечення захисту жінки у випадку домашнього насильства, доступ до політичної сфери для жінок (законодавчим забезпеченням квот місць у парламентах тощо);
- *Моніторинг*: налагодження мережевої системи постійного гендерного моніторингу проблем нерівноправності на ринку праці через гендерні центри [83].

Отже рівноправ'я на ринку праці сприятиме економічному зростанню, зміні суспільних стереотипів та відкриттю багатьох перспективних професій для жінок.

В той час, коли сучасні політичні та економічні інститути не в змозі вирішити більшість глобальних проблем людства, феміністичні концепції, що виходять за рамки дослідження ринкових відносин, державної поведінки та

капіталістичної системи, допомагають нам об'єктивно оцінити вплив світової економіки на тих, хто перебуває на периферії ринкових відносин, сприяючи побудові більш безпечного світу, де гендерна нерівність чи інші форми дискримінації будуть подолані. Адже розгляд світової економіки з позиції маргінала сприяє побудові моделі, більш зосередженої на репродуктивній сфері ніж на виробництві товарів та послуг.

Ще донедавна питання, пов'язані з екологічною безпекою, були поза увагою теоретиків міжнародних відносин. Адже піклування довкіллям не розглядалося як першочергова ціль політичного курсу будь-якої держави. Термін *екологія* базується на грецькому понятті про дім, середовище існування; його сучасне значення – це взаємозв'язок між живими організмами та їхнім довкіллям [174, с. 4]. Ці визначення пробуджують образ домашнього простору традиційно закріпленого за жінками та дітьми. Очевидно, що екологічний акцент побудований на принципі цілісності, репродуктивності та більше стосується жіночого життєвого досвіду ніж чоловічого. Тому, на думку представників теорії *екофемінізму*, проблеми довкілля слід розглядати з урахуванням гендерного чинника.

У XVII столітті більшість європейських держав нехтувала довкіллям; природні ресурси та географічні простори розглядалися як засоби збагачення та підсилення могутності держав. Природа розглядалася як жива екосистема, в якій люди стали невід'ємною складовою частиною. Проте людство, очоливши царство природи, потрактувало її як машину, яку слід експлуатувати задля власного збагачення. Це сприйняття співпало з потребами міжнародної системи, розділеної на антагоністичні політичні частинки, кожна з яких шукала власних шляхів посилення своєї могутності через збільшення доступу до природних ресурсів чи географічну експансію.

Дослідження історії походження сучасної науки відомими феміністичними теоретиками Е. Ф. Келлер, К. Мерчант та С. Хардінг підтвердили наведений В. Ляйссом аргумент щодо головної ідеї сучасної науки, який полягав у домінації чоловіка над природою. Застосувавши до цього аргументу

гендерний аналіз, феміністи пішли далі, запевняючи, що гендерні метафори відіграють важливу роль у пізнанні маскулінної сторони західної науки. Адже відокремлення розуму від природи та дослідника від предмету його дослідження вважалися головними цілями на шляху досягнення об'єктивності в науці. Оскільки розум існував окремо від почуттів, а об'єктивність окремо від суб'єктивності, наука стала відштовхувати усе, що мало стосунок до фемінності. Така модель знання відповідає концепції панування, контролю та домінації над природою [152, с. 63-64]. Тому, на думку феміністів, саме ці гендерні метафори були фундаментальними у формуванні моделей сприйняття довкілля та жінки, сприяючи поширенню експансії та домінації у міжнародній системі.

Отже, у XVII столітті вчені співвідносили природу та тіло до атрибутів фемінності, а розум і думку до маскулінних надбань. Західна культура історично та символічно була пов'язана з чоловічою елітою, чия літературна, музична та художня спадщина сприймалися як канон західної цивілізації. Згідно з К. Мерчант, ця дихотомія природа/культура використовувалася для підтвердження другорядного становища жінки. Е. Ф. Келлер та К. Мерчант документально підтвердили, що доба Просвітництва не була сприятливою для жінок, адже їхнє суспільне становище було жалюгідним. Жінки прирівнювалися до нескореної природи, «займалися ідолопоклонством та збором трав», за що їх часто звинувачували у відьомстві [166, с. 168]. Водночас, система раннього індустріального капіталізму спричинили розподіл праці на домашню і трудову, розпочавши процес обмеження доступу жінок до економічної, політичної та соціальної сфер [152, с. 61].

Таким чином, перехід до капіталістичної ринкової економіки вимагав значної експлуатації природних ресурсів. Науковці цієї доби виправдовували свої «господарські» та «управлінські» цілі на благо людського прогресу та матеріального збагачення. Вимоги ринкової економіки та ефективності виробництва вимагали споживання ресурсів невідновлюваної енергії такої як лісоматеріали та вугілля. Поширення образу «мертвої та інертної природи»

використовувалося для виправдання пов'язаного з нищівною експлуатацією природних ресурсів, оскільки видобуток металів і пального був необхідним для індустріальної революції, що наближалася.

Зародження ринкової економіки з її потребами у розширенні ресурсної бази разом з науково-технічним прогресом були важливими мотивуючими стимулами для сучасної державної системи, що почала виходити за межі існуючих європейських кордонів. Європейці почали здійснювати ризиковані заокеанські експедиції у пошуках додаткових багатств та природних ресурсів. Екологічна криза, спричинена розвитком європейської кораблебудівельної індустрії, вважалася вирішальною у досягненні національної могутності держав. Кораблебудівельна галузь, що залежала від зрілих дубів необхідних для виготовлення щогли та корпусів, спричинила масову вирубку лісів в багатьох країнах Європи, пришвидшуючи видобуток кам'яного вугілля як альтернативного джерела енергії [166, с. 65-66]. Відколи європейці почали плавати під вітрилами уздовж своїх берегів, експлуатація природних ресурсів задля досягнення прогресу людства набула більш масштабнішого розмаху. Цей процес досягнув своєї кульмінації у XX сторіччі адже зростаюча залежність людства від природних ресурсів переросла у політичні змагання та військові конфлікти. Екологічна криза почала набувати глобальних масштабів, а людське ставлення до завоювання природи вийшло за межі планети та поширилося у космос. Науковці прагнули дослідити інші планети на предмет наявності корисних копалин.

Соціальний еколог В. Ляйсс чітко пов'язує чоловічу домінацію над природою з домінацією над людством. Відстоюючи первинні цілі наукової революції як спробу звільнити людство від природних обмежень та підвищити їхній матеріальний добробут, В. Ляйсс вважає, що раціоналістський підхід сучасної науки заплутався у павутинні суспільних протирічч. За допомогою відповідних інструментів людство перетворило природні ресурси у засоби задоволення своїх матеріальних потреб, тому досить часто ці природні блага поставали об'єктами політичного конфлікту внутрішнього та зовнішнього

масштабу [159, с. 480]. Згідно класового аналізу В. Ляйсса, справжнім об'єктом домінації постало людство, а не природа: завдяки підвищенню технологічного потенціалу окремі люди привласнили природні ресурси і, тому здобули панівне становище над рештою людства. З раціональної точки зору наука мала б сприяти гармонійному співіснуванню світу з довкіллям, проте, боротьба за домінацію поряд з владною диспропорцією у групах та націях віддалила нас від реалізації цієї мети.

Соціальний еколог М. Букчін є одним з тих фахівців, хто порушив питання гендерних відносин, вказуючи на ієрархічну будову сучасного світу, що уособлює чоловічу домінацію над рештою чоловіків, жінок та природним середовищем. Дослідник вважає, що ці моделі домінації сформовані історично, а тому схильні до трансцендентності. Він наголошує на емансипаційному потенціалі екології, адже феміністичне вчення не визнає жодної ієрархії і, тому є противником будь якої моделі експлуатуючої домінації на усіх рівнях [86]. Також, на думку М. Букчін, прозахідне ієрархічне мислення, що пропагує чоловічу домінацію, применшує роль жінки, прирівнюючи її до підпорядкованого образу матінки-природи. Існуючий есенціалістський зв'язок між жінкою і природою, який часто наводять екологи та деякі феміністи, спонукає багатьох інших байдужих до цього питання науковців по-іншому поглянути на це питання та підтримати нову концепцію. Ідея внутрішнього зв'язку жінки з природою, пов'язана з її біологічними функціями, зазнавала частої критики з боку деяких феміністів за дискредитацію жіночої статі та сприяння вилученню жінок з чоловічої культурно-трансцендентної сфери. Автори нових праць з феміністичної культурної антропології стверджують, що цей зв'язок є природним та історично обумовленим адже він сягає своїм корінням культурних традицій західної цивілізації та був запозичений іншими культурами як частинка прозахідного проекту чоловічої домінації [161].

Антропологи та екофеміністи вважають, що західна цивілізація сприяла підсиленню підпорядкованого становища жінки через твердження про близькість жіноцтва з природою, тому цей природно-культурний дуалізм слід

переосмислити. На думку науковців, історично зумовлений зв'язок «жінка - природа» слід перенести за межі ієрархічного дуалізму у такий спосіб, що сприятиме перспективі визволення жінки та природи. Оскільки екологи є теж зацікавленими у цій концепції, тому, на думку Й. Кінг, їм слід об'єднатися з феміністами за для співпраці у цьому напрямку.

Більшість екологів на чолі з Ляйссом пов'язують експлуатацію природи з класовою домінацією, натомість екофеміністи конструктивістської течії чіткіше окреслюють взаємопов'язану модель домінуючих відносин, що також охоплює сексизм, расизм, а також класовість, які, на їхню думку, історично зумовили природню домінацію. Дж. Гріском вважає, що наведений концептуальний зв'язок між усіма цими формами пригнічення сприятиме розвитку фемінних аспектів екології [138, с. 271-281]. Згідно з Й. Кінг, феміністичне вчення сприяє переосмисленню чоловічих культурних цінностей, адже співпраця з екологами повторно нагадає про природне походження чоловіків і жінок. Й. Кінг вважає, що пошуки подолання ієрархічного дуалізму дадуть нам поштовх у напрямку до більш гармонійних відносин з довкіллям [155, с. 1-28].

Оскільки прирівнювання жінки з природою, призвело до підсилення її другорядності внаслідок цього ієрархічного дуалізму, тому саме вона найбільше потерпає від екологічної деградації. Наприклад, в Болівії, в регіоні Алтіплано, жінки ведуть сільське господарство на гірському плато, на висоті 3500 м над рівнем моря. І коли виникають проблеми, спричинені змінами клімату, наприклад, нові види бур'янів, засуха тощо, вирішувати їх мусять жінки, адже саме вони займаються городництвом та опікуються скотарством. Також, якщо згадати найбільш руйнівний ураган в історії США – Катріна (2005 р.), то саме жінки, котрі були вдома з дітьми, виконуючи свою хатню роботу, не були вчасно евакуйовані з місця урагану. Тому вони отримали значно більше стресу, травм і багато з них загинули у цій катастрофі, на відміну від чоловіків, котрі в цей час були на роботі і їх вчасно евакуювали [52]. Сприйняття жінки у дискурсі з питань екологічної безпеки не має зводитися лише до ролі жертви, а також до ролі потенційного посередника, який на рівних правах може приймати

участь у вирішенні цих проблем. Жінки, все ж, є недостатньо представлені у природоохоронних інституціях на національному та міжнародному рівнях, тому їхній внесок у розвиток екологічної безпеки залишається на рівні громадських організацій. Наприклад, громадський соціально-екологічний рух Chipko в індійському окрузі Чамолі штату Уттар-Прадеш в 1973 році реалізував акції, під час яких активістки прив'язували себе до дерев, що підлягали вирубці і зупиняли нищення лісів у такий спосіб. Під час цієї кампанії з'явився слоган «екологія – це постійна економія», що й досі залишається актуальним. В результаті цих заходів індійський прем'єр-міністр Індіра Ганді наклала заборону на 15 років на вирубку деревини в комерційних цілях у цьому штаті. Тут доречно згадати видатну активістку з захисту навколишнього середовища, екофеміністку, яка приймала безпосередню участь у русі Chipko Вадану Шиву. Вона, фактично, стала засновником глобального Екофеміністичного руху. В 1991 році вона заснувала рух «Навдан'я» (Navdanya), що закликає захищати біорізноманіття та багатство живих ресурсів. На думку В. Шиви, головну загрозу природі і людям сьогодні спричиняє централізація та монополізація влади в руках чоловіків, тому необхідно залучати якомога більше жінок до органів управління. Також слід згадати кампанію, яку організувала Вангарі Маатаї, найвідоміша в Східній Африці активістка, що бореться з вирубкою лісів, лауреат Нобелівської премії миру 2004 року. В 1977 році професор В. Маатаї заснувала на базі Національної ради жінок в Кенії «Рух зеленого поясу» за відновлення лісів. Майже 900 000 жінок учасники цього руху працюють по селах над відновленням лісів і саджають дерева, в тому числі і з метою збереження біорізноманіття. «Зелений пояс» забезпечив посадку 30 мільйонів дерев в усій Африці, сприяючи таким чином вирішенню проблем ерозії ґрунтів, доступу до чистої питної води, нових врожаїв, а також боротьби зі зміною клімату. Головною метою руху є успішне поєднання екологічного відновлення і економічного зростання [117]. Також однією з видатних жінок-екологів є американська активістка Джуді Барі, яка підтримувала ідею біоцентризму, що полягає у трактуванні Землі не лише як постачальника ресурсів для споживчих

потреб людини, а також вихованні у людей звички співіснувати у гармонії з природою. Її важлива робота почалася в 1988 році в організації під назвою «Перш за все Земля!» (Earth First!). Ця організація була покликана вирішувати екологічні питання прямим протестом, але не вдаючись до насильницьких методів. Найвідомішою кампанією став протест проти вирубки старовинних лісів червоного дерева в Північній Каліфорнії у 80-х і 90-х роках. Одним із досягнень Д. Барі також вважається організація діалогу працівників деревообробних галузей і екологів у співпраці з організацією «Індустріальні працівники світу» [69]. Як бачимо, жінки займають активну позицію у вирішенні проблем зміни клімату, збереженні енергоносіїв, зменшенні споживання тощо. Адже упродовж свого життя вони весь час дбають про інші групи людей, котрі є ще більш вразливими до зміни клімату – дітей, літніх людей та хворих. Так, видатний американський еколог та вчений К. Тирадо у своїй статті «Гендерно-чутливі стратегії з подолання змін клімату та їхній вплив на здоров'я населення та продовольчу безпеку» пропонує підхід, який популяризує принципи гендерної рівності при розробці стратегічних програм з питань зміни клімату та здоров'я населення. Центральним елементом цього підходу є зокрема, розширення жіночого лідерства [65]. Також під час проведення в Ріо-де-Жанейро міжнародної Конференції під егідою ООН зі збалансованого розвитку: «Ріо+20» (20-22 червня 2012 р.) «Жіноча група» сформулювала власні принципи в рамках підготовки фінального документа «Майбутнє, якого ми прагнемо». Серед цих принципів відзначимо наступні:

- Сприяння соціальній справедливості, гендерній рівності та рівноправності поколінь;
- Забезпечення демократичності, прозорості та справедливості;
- Повага до природи, духовності та культури, турбота та колективність;
- Глобальна відповідальність за глобальні блага;
- Екологічна сталість [229].

Отже, взаємозв'язок між гендером та довкіллям є доволі тісним. Проте у сфері охорони довкілля продовжують мати місце певні невідповідності:

- Жінки відіграють чималу роль в управлінні ресурсами, разом з цим мало залучені до процесів планування та прийняття рішень;
- Відсутність права власності на землю²⁴;
- Велика різниця у виконанні продуктивних і репродуктивних ролей;
- Обмежений доступ до фінансів домогосподарства;
- Велика чутливість та залежність від природних катастроф [47].

Таким чином, жінки привносять у екологічні рухи та міжнародні екологічні проекти своє знання, набуте через досвід виробника та годувальника сім'ї і постають рушійною силою змін, відіграючи ключову роль у питаннях охорони здоров'я та довкілля. Проте, більшість науковців не розглядають таке знання як наукове, тому воно не завжди сприймається серйозно екологами чи політиками. Як бачимо, екологічна проблематика не є достатньо висвітлена в теорії міжнародних відносин, оскільки вчені звикли покладатися на механістичне сприйняття природи, на основі якого вони сформулювали свої припущення про поведінку держав у міжнародній системі. Натомість феміністичні підходи у дослідженні питань екологічної безпеки розкрили не лише ієрархічну модель відносин між людьми та природою, що походить з загальної картини світосприйняття, а також і нерівність у відносинах між самими людьми, де існують різні форми домінації і субординації. Різні види ієрархічних дуалізмів: культура/природа, цивілізований/дикий, Північ/Південь, бідний/багатий, суспільний/приватний та зовнішній/внутрішній засвідчують наш спосіб сприйняття світової політики та втручання з боку економіки у природу. На думку феміністів пропагування відповідної системи цінностей з гаслами поваги до природи, жінки та різних культур, сприятимуть в майбутньому досягненню екологічної безпеки та консолідують людство задля мирного співіснування з довкіллям [37, с. 88].

²⁴ Право власності на землю (від 5% в Малі до 30% Кабо-Верде). Жінки-фермери можуть збільшити врожайність на 20-30% та відповідно національні доходи на 2,4-4%, знизити рівень безробіття [229].

4.2. Проблеми і перспективи феміністичних концепцій в українському та світовому контекстах

Українські політологи значно пізніше, аніж їхні західні колеги, зайнялися проблематикою фемінізму та гендеру, а їхнє надбання базуються здебільшого на досвіді іноземних учених. Ці дослідження проводяться як на рівні науководослідної роботи у вищих навчальних закладах та спеціалізованих інститутах чи центрах так і на рівні дисертаційних досліджень науковців-початківців. До числа провідних українських фемінологів та гендерологів належать: В. Архіпов, М. Головатий, Г. Дідух, І. Добржанська, С. Жерьобкін, І. Жерьобкіна, О. Іващенко, О. Катан, О. Кісь, І. Лебединська, Т. Мельник, М. Пірен, М. Скорик, Н. Чухим, О. Ярош та інші. Багато з них присвячують свої праці гендерним стереотипам. Так, М. Пірен зазначає, що гендерні стереотипи — це сприйняття, оцінка людиною статі та поширення на неї характеристик статевої групи шляхом застосування загальних характеристик щодо чоловіків і щодо жінок без достатнього врахування можливих відмінностей між ними. Подолання гендерних стереотипів є однією з умов гендерної нерівності [62]. Інша проблема, що привертає увагу українських дослідників — жінки в економічній сфері, на ринку праці та у підприємницькій діяльності. Так, Т. Марценюк наголошує, що без економічної незалежності жінка не може реалізувати повною мірою свою особистість і бути по-справжньому вільною ні в суспільстві, ні в сім'ї. Тому одним із головних методологічних підходів до вирішення багатогранних проблем жінок є їхнє залучення в сферу трудової зайнятості згідно з урахуванням дітородної функції та ергономічних вимог до умов праці [55, с. 16-19]. Багато праць також присвячено проблемам жіночого руху та іміджу жінки в політиці. Так, дослідниця О. Кісь визначає такі типи образів жінки в українській публічній сфері як: «Берегиня», «Барбі», «Ділова жінка» та «Феміністка». Вчена зазначає, що українським жінкам насаджується та всіляко культивується образ Матері-Берегині, що вже не є коректним стосовно сучасної українки. Цим викликається гендерний конфлікт. Водночас альтернативні до них та модерніші моделі є

недостатньо сформованими і артикульованими в публічному дискурсі, що зумовлює складність ідентифікації з ними і відповідно незначну популярність серед жінок. Також дослідниця зазначає, що не тільки серед пересічних громадян, а й серед інтелектуальної еліти суспільства спостерігається упереджене розуміння поняття «фемінізм», що призводить до невдалого функціонування жіночих рухів та організацій, спричиняє їхню низьку популярність та немасовість [31]. Чимало дослідників Г. Дідух, Г. Слабчук, Л. Пиляєва та Л. Трофименко акцентують свою увагу на феномені жіночого політичного лідерства та його еволюції в контексті демократизації українського суспільства. О. Катан розглядає основні напрями здійснюваної в Україні політики щодо гендерної проблематики, перешкоди на шляху встановлення гендерної рівності. Дослідниця встановила рівень гендерної чутливості політичних партій, органів влади та місцевого самоврядування, а також розглянула представленість у них жінок та їхню залученість до процесу з прийняття рішень [28].

Українська політолог О. Ярош аналізує розвиток жіночих об'єднань України та їхній внесок у державотворення. Зокрема, авторкою визначено умови становлення їхньої суб'єктності, а також встановлено класифікацію жіночих об'єднань за змістом та напрямками діяльності. О. Ярош довела, що прояв суб'єктності жіночих об'єднань України тісно пов'язаний з конкретними соціально-економічними та духовними можливостями суспільства. Також цікавими є думки української дослідниці з приводу аналізу маскулінних та фемінних держав. Посилаючись на дослідження Дж. Хофстеде О. Ярош зазначає, що маскулінні країни ближчі до розвитку правової держави, а фемінність — сприяє встановленню соціально орієнтованої економіки. Прикладом соціальної держави є Швеція, де соціальний захист кожної особи є пріоритетним, високим, і саме цю сферу розвиває й забезпечує держава. Прикладом правової держави є США. Спрощену сутність цього підходу можна розглянути через податкову систему. В США є фіксований податок, який не змінюється незалежно від доходів, і тому в цьому суспільстві є й

мультимільйонери й найбідніші, між доходами яких дуже великий розрив. У соціальній державі податок збільшується залежно від доходів (це, так зване, прогресивне оподаткування), і в такій країні немає настільки істотного розриву в доходах громадян. О. Ярош акцентує увагу на тому, що в Україні декларується розвиток соціального й правового водночас, що створює суперечності. При цьому зазначається, що утверджувати гендерну рівність неможливо в недемократичній країні, а влада є недемократичною, якщо не враховує гендерну складову розвитку суспільства [94]. Інша вчена, І. Добржанська, стверджує, що українське суспільство в делегуванні владних повноважень орієнтується на чоловіків-лідерів. На думку дослідниці, перешкодою до обрання жінки на високі політичні посади є самі чоловіки, чие небажання співпраці з жінками-політиками інколи мотивується стереотипним сприйняттям жінки як політика, який ніколи не матиме високого політичного статусу. Тільки громадська та політична активність жінок, їхня робота у Верховній Раді, у розв'язанні соціальних проблем, подоланні бідності, збільшенні бюджетних місць в університетах та доступності вищої освіти можуть поліпшити становище жінок в Україні, й стан держави загалом [16]. І. Лебединська розглядає гендер у культурологічному контексті, а також через діяльність жіночого руху. Т. Мельник характеризує міжнародну та українську законодавчу базу, що регламентує рівні права та можливості. І. Грабовська, аналізуючи правові документи в історичній ретроспективі, зазначає, що українське суспільство традиційно має досвід становлення гендерної рівності. Український учений В. Архіпов, розглядаючи гендерні відносини в управлінських і владних структурах, акцентує увагу на гендерній дискримінації в правоохоронних органах як однієї з основних проблем гендерної асиметрії. Також В. Архіпов розглядає проблеми дотримання прав людини, зокрема рівні права та можливості жінок і чоловіків як складову успішної трансформації політичної системи України [4]. Дослідниця І. Цікул здійснила комплексне політологічне дослідження гендерних аспектів процесу та перспектив формування паритетної демократії в Україні. Авторка довела, що забезпечення

рівноправної участі жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності а, зокрема, в державотворенні та політиці вимагає розробки стратегічних підходів для досягнення більшого представництва жінок у структурах влади. Основою цих підходів мають стати механізми із забезпечення формування гендерного паритету в електоральних орієнтаціях громадян [87].

На думку О. Шестопа, російська політологія також розглядає феміністичну складову політичної теорії, посиляючись на праці західноєвропейських та американських феміністок. Сама дослідниця є фахівцем з питань жіночого лідерства, гендерних аспектів виборчого процесу, іміджу жінки-політика [91]. Інші російські вчені розглядають різноманітні аспекти гендерної проблеми в політиці. Так, С. Айвазова пропонує для створення гендерного балансу в першу чергу аналізувати та виправляти нормативно-правову базу й вдосконалювати закони [2]. Є. Здравомислова, Є. Кочкіна, А. Тьомкіна та інші розглядають роль жінок у політичному процесі та зазначають, що в більшості випадків жінки-політики є маргіналізованими та не представляють інтересів жінок. Вони також визначають характерні риси жінок-політиків, у порівнянні з політиками-чоловіками: по-перше, для них характерна більш гармонійна комунікація; по-друге, більша відповідальність за свої дії, позиціонування себе як жінки-матері, а суспільства — як сім'ї; більша працездатність тощо. В той же час, зазначають дослідниці, жінка-політик намагається бути схожою на чоловіка та з часом набуває відповідних якостей [25].

Варто відзначити, що чимала частка наукових досліджень з перспективи фемінізму та гендерології в українській політології припадає на дисертаційні роботи. Із метою з'ясування ступеня інтегрованості феміністичних концепцій до українського політологічного дискурсу ми здійснили контент-аналіз авторефератів дисертацій політологічних спеціальностей, захищених українськими авторами у період з 1992 до 2017 року. За цей період зафіксовано 27 відповідних дисертаційних досліджень українських політологів.

Таблиця 4.2. Дані контент аналізу авторефератів захищених дисертацій політологічних спеціальностей з проблематики гендеру та фемінізму в Україні у період 1992 – 2017 рр.

Спеціальності	На здобуття наукового ступеня...	Кількість захищених робіт
Теорія та історія політичної науки 23.00.01	Кандидата наук	3
	Доктора наук	0
Політичні інститути та процеси 23.00.02	Кандидата наук	19
	Доктора наук	1
Політична культура та ідеологія 23.00.03	Кандидата наук	1
	Доктора наук	0
Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку 23.00.04	Кандидата	3
	Доктора	0

Поряд з цим, у вищих навчальних закладах починають запроваджувати спеціальні курси під назвою «Основи гендерної політики», «Гендерна політологія» або «Гендерна політика в міжнародних відносинах» тощо. Значна частка гендерних та феміністичних досліджень, що здійснюються провідними фахівцями зосереджена у науково-дослідних центрах, що діють як громадські організації (Харківський Центр Гендерних Досліджень, Одеський науковий центр Жіночих досліджень, Всеукраїнський жіночий центр інформації та соціально-економічної адаптації, Київський дослідницький та консультативний гендерний центр, Київський інститут гендерних досліджень, Львівський науково-дослідний центр «Жінка і Суспільство», Гендерний центр ім. Н.Кобринської, Таврійський центр гендерних досліджень, Житомирський обласний гендерний ресурсний центр). Перелічені центри не завжди є постійно активними, часто залежать від грантової діяльності чи активності окремих дослідників. Жоден із центрів не проводить фахових соціологічних досліджень у сфері гендерних відносин. На думку експертів, складність із гендерними дослідженнями зумовлена трьома основними причинами: домінуванням

патріархальних традицій, новизною тематики в пострадянській академічній науці та необхідністю концептуального і практичного самовизначення гендерних досліджень у сучасних умовах. І. Жерьобкіна звертає увагу на залежність соціально-політичної активності жіночого руху на пострадянських теренах від західного фінансування. Водночас О. Плахотнік вказує на особливість української ситуації щодо регулювання та дослідження гендерних відносин – це розрив між теоретиками і практиками [63, с. 2-5]. Такий розрив зумовлює неефективність процесу регулювання і дослідження гендерних відносин. Таким чином, дослідницька складова інституційного механізму дослідження і регулювання гендерних відносин в Україні є досить слабкою. Внаслідок чого ми отримуємо фрагментарні знання як результат поодиноких публікацій та конференцій, які залучають вузьке коло активістів та дослідників. Відповідно, наявний і розрив результатів досліджень з рівнем прийняття рішень [23].

У питанні публікації оригінальних авторських розвідок та перекладів класичних праць з феміністики та гендерології в Україні теж доволі складна ситуація. За винятком «Гендерных исследований» (російськомовного видання Харківського Центру Гендерних Досліджень) в Україні відчутна нестача у фахових виданнях, що могли б претендувати на роль наукових журналів з гендерних чи жіночих студій. Тематичне число журналу “Ї” покликане частково заповнити цю прогалину та запропонувати зацікавленому читачеві широкий спектр студій, що репрезентують різні етапи та напрямки феміністичної думки – ідеології, теорії та методології дослідження. Серед інтернет ресурсів, варто відзначити: журнал соціальної критики «Спільне. Commons», який містить тематичну гендерну рубрику; інтернет портал «Повага», який розміщує матеріали спрямовані проти сексизму у політиці та ЗМІ; електронне видання журналу «Я», що видається Харківським гендерним інформаційно-аналітичним центром «Крона».

Таким чином, гендерні й політичні питання мають багато схожих аспектів, оскільки торкаються таких фундаментальних проблем, як рівність прав і

можливостей, перерозподіл ресурсів, владні повноваження тощо. Аналіз особливостей дослідження гендерної проблематики в політичній науці показує, що перші наукові здобутки з цього питання належать американським і західноєвропейським дослідникам. Вони характеризують гендерний підхід як такий, що аналізує та пояснює політико-статеві відмінності та їхній вплив на політичну дійсність. Українська політична наука констатує, що гендерний підхід в українській політології ще не сформувався остаточно й потребує активних наукових розробок. Особливостями гендерних досліджень в українській політичній науці є орієнтованість на політико-правовий аспект дослідження (аналіз реальних прав жінок і чоловіків), зацікавленість гендерними образами й стереотипами в політиці, із фокусуванням на гендерному вимірі політичних інститутів та ідеології жіночого руху України. Втім, поза увагою українських політологів залишається гендерний вимір міжнародних відносин, висвітлення динаміки міжнародних процесів та явищ з позицій фемінізму.

Повертаючись до питання подальшої перспективи розвитку феміністичних досліджень в теорії міжнародних відносин у американському та західноєвропейському контекстах, варто розглянути дискусії, що точаться між феміністами та їхніми опонентами (представниками класичної школи). Першою такою спробою «з'ясування стосунків» була стаття американського політолога, спеціаліста з проблем міжнародних відносин, а також представника школи ліберального інституціоналізму і транснаціоналізму Р. Кеогейна «Теорія міжнародних відносин: внесок теорії феміністичної позиції» опублікована у 1989 році журналом «Міленіум». У своїй публікації дослідник відзначив феміністичну теорію позиції за вагомий внесок у розвиток теорії міжнародних відносин через переосмислення її послідовниками таких фундаментальних концепцій як *влада*, *суверенітет* та *принцип взаємності*. На думку вченого, представники теорії феміністичного емпіризму успішно перейняли соціологічний підхід, для дослідження гендерного впливу на сучасну міжнародну систему. Також, послідовники цього підходу вдало наголосили на

ролі жінки у патріархальній державній системі та їхній цілковитій непомітності у сфері міжнародної політики. Р. Кеогейн вважає, що: «на описовому рівні, важливий внесок феміністичних емпіристів полягає у документації ступеня залежності міжнародної системи від малооплачуваної праці жінок, чи від гендерної побудови суспільства, де жінки перебувають у другорядному по відношенню до чоловіків становищі» [153, с. 248-249]. Проте, він не зміг визначитися з вибором об'єктів дослідження, шляхами подолання нестабільності та контекстуальної відносності концепцій.

Розгортаючи критику довкола постмодерністського фемінізму, Р. Кеогейн вважає цей підхід досить складним і різнобічним, оскільки його послідовники заперечують можливість існування єдиного вчення, навіть з певними варіаціями. На думку вченого шлях, який обрали постмодерністи, заведе їх у глухий кут. Його позиція пов'язана з критикою соціологічних методів та сумнівами щодо наукового потенціалу знання цього підходу. «Звичайно, суспільні науки спираються на оціночні судження, а об'єктивність тут постає радше як ціль, ніж результат» [153, с. 249]. Також науковець не підтримує існування протилежних епістемологій, стверджуючи: «що ця теоретична множинність підходів відштовхує від дослідження зовнішньої політики і призводить до нігілізму». Р. Кеогейн наполягає на досягненні узгодженого епістемологічного порозуміння між феміністами, що дозволяє людям різних поглядів та позицій спілкуватися між собою та прийти до певної згоди [153, с. 249]. Відстоюючи свою позицію вчений вважає, що: «Головна ціль будь-якої науки полягає у забезпеченні дослідника відповідним набором епістемологічних інструментів для з'ясування особливостей та змісту реальності щоб перевірити теорію на адекватність. Це не означає, що будь-яка теорія є досконало «об'єктивна», зрозуміло, що наші цінності, життєвий досвід та суспільна позиція мають стосунок до гендеру, класу, культури, раси, що формують наше розуміння. Проте наука має здатність зменшувати прогалини у нашому мисленні, запроваджуючи загальні стандарти щодо перевірки суб'єктивних оцінок, дисциплінуючи наш розум та, захищаючи від

упереджень». Далі він продовжує: «складність у формуванні соціального знання полягає у тому, що воно є радше аргументом, який потрібно плекати а не відкидати з метою створення уніфікованої епістемології» [153, с. 250]. Ця пропозиція є досить повчальною, адже надає більшого значення дисциплінарній узгодженості, аніж точності чи фундаментальності. Тобто, Р. Кеогейн наполягає на узгодженому епістемологічному порозумінні між феміністами, що дозволить вченим, які дотримуються різних поглядів та позицій спілкуватися між собою та прийти до певної згоди.

Врешті решт, Р. Кеогейн пропонує неоліберальним інституціоналістам та послідовникам теорії феміністичної позиції об'єднатися: «Представникам теорії феміністичної позиції слід віднайти спільні точки дотику з послідовниками неоліберального інституціоналізму у дослідженнях сфери міжнародних відносин, оскільки перші визначають владу як можливість діяти узгоджено, поширюючи принципи взаємності та роль ієрархії. Феміністичним теоретикам слід надати своїм підходам більшого наповнення гендерним аналізом, а також критика гендерних упереджень має увійти у концепцію *комплексної взаємозалежності* інституцій створених чоловіками» [153, с. 250]. У 1994 році С. Вебер відхилила його пропозицію у своїй статті «Добрі дівчата, малі дівчата, погані дівчата» («Good Girls, Little Girls, Bad Girls» (1994)), стверджуючи, що Р. Кеогейн намагався відновити кордони довкола феміністичних підходів, висуваючи теорію феміністичної позиції за межі загального контексту феміністичної теорії. Вона стверджувала, що феміністи в цілому підтримують усі свої теоретичні напрацювання (мається на увазі різні теоретичні підходи) з дослідження міжнародних відносин [221, с. 339]. Феміністи часто піддають сумніву ідею «теорії» як такої, тому що вона спричиняє створення умовних кордонів, що спонукають дисципліну ігнорувати ті питання, які не входять до так званої «загальної картини світу», яку створила теорія [209, с. 271]. Тому, на думку С. Вебер, Р. Кеогейн вдається до так званого «запозичення» феміністичних концепцій, відхиляючи частину деяких напрацювань, які йому не імпонують та, відбираючи ті ідеї, які доповнюють його теорію, поставивши

таким чином феміністів на одну лінію з традиційними підходами у теорії міжнародних відносин [221, с. 347]. Отже, так звана теоретична дуель Р. Кеогейна з феміністами підкреслила їхній чітко виражений страх бути поглинутими, опираючись «умовній інтеграції» у більші теоретичні підгалузі дисципліни [212, с. 620].

Як бачимо, Р. Кеогейн трактує феміністичні концепції в теорії міжнародних відносин, як предмет дослідження, а не спосіб дослідження міжнародних відносин. Р. Кеогейн намагається *дивитися крізь* феміністичні лінзи *на* міжнародні відносини. Він розмежовує те, що бачить у цих підходах, на те, що відповідає його уявленням і на те, що підриває його віру у суспільні науки. Р. Кеогейн не сприймає найменші відхилення від його уявлення про співвідношення феміністичних концепцій із теоріями міжнародних відносин. Хоча «багато феміністів не сприймають свої погляди як універсальні чи природні, як зазначає з цього приводу Дж. Е. Тікнер [212, с. 619].

Також Р. Кеогейн демонструє загальне несприйняття постмодерністських підходів, зокрема, наголошуючи на тому, що зростаючий вплив цих підходів матиме політичні наслідки «релятивістської відставки» [154, с. 193-197]. На противагу цій позиції, підходи сповнені традиціями європейської філософії чи постколоніального мислення напряду пов'язані з політичними аспектами. Їхні послідовники докладають багато зусиль для того щоби довести, що наука нероздільно пов'язана з політикою. Вони наполягають на тому, що питання зі сфери онтології, епістемології та методології завжди є політичними. Феміністи у ролі виконавців соціальних, символічних, політичних наказів глибоко пронизаних гендерними, расовими, класовими та культурними ієрархіями, змушені щоденно докладати багато зусиль для того щоб долати усі ці форми домінації [141, с. 242].

Другою спробою продовжити феміністичну дискусію в академічному середовищі була стаття американського філософа Ф. Фукуями під заголовком «Жінки та еволюція світової політики» (*«Women and the Evolution of World Politics»*) опублікована у 1998 році часописом *«Foreign Affairs»*, де автор

дозволив собі аналіз феміністичної теорії без попереднього ознайомлення з її змістом. Найбільш проблематичним моментом у його статті виявилось запозичення простих бінарних протилежностей: агресивний чоловік і миролюбна жінка, підсилюючи таким чином гендерні розбіжності. Свою наукову позицію автор прив'язує до біології, звинувачуючи феміністів у намаганні змінити людську сутність, ігноруючи, по суті, фундаментальну феміністичну ідею: гендерні ролі перебувають під впливом різних чинників та змінюються в залежності від історичного та культурного контексту [132]. На думку Дж. Е. Тікнер: «так званий феміністичний світ Ф. Фукуями є начебто узгоджений. Проте його меседж є надто консервативним: пропонуючи ще один повтор добре обґрунтованого аргументу, про «реалістське» уявлення світової політики, що вимагає присутність «справжнього чоловіка» біля владного керма» [213].

Подальший діалог був ще більш інтригуючим та цікавішим і отримав своє продовження у спеціалізованому часописі «*Review of International Studies*» (Офіційний вісник Британської асоціації з міжнародних досліджень) у провокативній статті А. Джонса, опублікованій під заголовком «Чи гендер керує світом?» («*Does Gender Make the World Go Round*» 1996 р.). Автор намагався висвітлити певні питання, предмети та моделі, які були упущенні у феміністичному аналізі, зазначаючи, що їхні дослідження є конструктивними, але перебувають поки що на початковій фазі. Така позиція відображає переконання А. Джонса у тому, що гендерна мінливість та інклюзивність є потужним експланативним інструментом, який «все ж таки керує світом». На його думку, феміністичні дослідження заклали фундамент для подальшого аналізу мінливих чинників гендерної концепції. Незважаючи на те, що феміністична критика не є змістовною, проте їхнє теоретизування та обговорення гендерних аспектів міжнародної політики залишатиметься актуальною темою в подальшому майбутньому [150, с. 429]. Цю дискусію продовжила у 1997 році Дж. Е. Тікнер в журналі «*International Studies Quarterly*» у статті «Вам не збагнути: складні взаємовідносини між феміністами

та традиційними теоретиками» (*«You Just Don't Understand: Troubled Engagements Between Feminists and IR Theorists»*), де привертає увагу до трьох видів непорозумінь між феміністичними теоретиками і представниками мейнстріму: по-перше, це неузгодженість позиції науковців з визначенням категорії *гендер*, по-друге, різні онтологічні розбіжності при дослідженні міжнародної політики, по-третє, епістемологічний поділ, що лежить в основі запитань, чи феміністи «взагалі займаються розробкою того, що слід вважати теорією?» [212, с. 613-627].

Перше непорозуміння базується на різному тлумаченні категорії *гендер* та відсутності узгодженої позиції щодо нової концепції. На думку Дж. Е. Тікнер, більшість феміністів трактують «гендер» у конструктивістському значенні, як сукупність соціально обумовлених особливостей, які визначають чоловічі і жіночі ролі. Тобто, це поняття стосується соціальної інституціоналізації статевих розбіжностей та є концепцією, яку застосовують для того щоб підкреслити статеву диференціацію (як соціальний конструкт) у приватній та суспільній сферах. Прихильники цього підходу відштовхуються від ідеї гендерних ролей у суспільстві, які, на їхню думку, є нерівноправними. Отже, гендерний підхід слугує певним подразником, що моніторить гендерні відносини, фіксує гендерну ієрархію, зокрема, у системі влади. Складність гендерної концепції полягає у тому, що між самими феміністами, котрі володіють «монополією» на гендерний підхід, немає консенсусу щодо сутностей та особливостей гендерних ідентичностей, способу їхнього формування, чи модифікації. Також, на думку критиків гендерного підходу, широке використання гендеру як аналітичної категорії приховує інші форми утиску у світовій політиці, зокрема, расові, класові тощо. На думку Дж. Е. Тікнер феміністичним теоретикам необхідно прагнути до подолання гендерних рамок. Зокрема, у своїй праці «Гендерний вимір світової політики: питання та підходи у період завершення Холодної війни» (*«Gendering World Politics: Issues and Approaches in the Post-Cold War World»* 2001 р.) автор визнає, що перманентний наголос на питаннях підпорядкованого становища жінок, чи

їхній ролі жертви є занадто «роздмуханий» феміністами, аніж насправді змістовно досліджений. Також, на її думку мало відомо про стримуючий вплив гендерного чинника на життєвий потенціал представників чоловічої статі у різному контексті. Наприклад, усталене переконання про всеохоплюючу опікунську роль жінки є гендерною конструкцією, яку слід деконструювати, переставивши наголос на «батьківство» в цілому (а не «материнство»). Чи до прикладу, автор згадує про «жанрове кліше», у якому йдеться про те, що у воєнних конфліктах з загального числа жертв вісімдесят відсотків населення становить цивільне населення. Феміністичний дискурс певною мірою ставить знак рівності поміж цивільним населенням та жінками, в той час як насправді це не так. Особливо ж, у контексті воєнних дій слід визнати, що серед цивільного населення найчастіше зазнають насильства та гинуть саме особи чоловічої статі. Також проблема насильства у сім'ї, що традиційно трактується як насильство скоєне над жінками і дітьми, завуальовує інші проблеми, зокрема, жорстоке поводження з дітьми самими матерями-опікунами. Окрім того, Дж. Е. Тікнер вважає, що феміністи досить мляво рухаються у напрямку вирішення питання оплачуваної домашньої праці жінок, оскільки, зазвичай ті ж самі жінки виступають у ролі працедавців, експлуатуючи інших жінок [214, с. 63-114]. Отже, виносячи на порядок денний своєї дослідницької програми питання з просування інтересів усіх жінок, феміністи зіштовхнулися з труднощами на емпіричному та теоретичному рівнях, коли результати досліджень з гендерної проблематики почали конфліктувати з їхньою нормативною програмою.

Також популяризація феміністичних концепцій спричинила критичне ставлення до мовної стилістики, ролей та правил академічної практики. На думку Дж. Е. Тікнер, мовна стилістика є інструментом академічних дебатів з чітко вираженими маскулініними ознаками. Феміністична критика маскулінного мовного стилю виявила використання бінарних протилежностей чи дихотомічних пар, де чоловік є по суті нормою, а жінка чимось *іншим*. Зв'язок між статтю і гендерною ідентичністю, сформований у мовній стилістиці,

відіграє ключову роль у збереженні цих дуалізмів: асоціації чоловіка з раціональністю, а жінки з ірраціональністю.

Застосування «чоловічої норми» при визначенні раціональності тлумачить насильство як раціональну відповідь на погрози та є підтвердженням нав'язування відповідних характеристик до статі. Отже, мова, що використовується у патріархальній риторичі, слугує підсиленням раціональності та нормуванням гендерних відмінностей у владних відносинах на рівні державної системи [199].

Окрім цього, слід виділити ще деякі труднощі пов'язанні з застосуванням гендерного підходу. Перша, з них стосується диспропорції між чоловічими та жіночими науковими доробками, а також ступеня «гендерності» центральних концепцій теорії міжнародних відносин. Феміністи досі не вирішили, чи необхідно повністю реконструювати теорію міжнародних відносин, та чи зможе «гендер» посісти чільне місце в дисципліні у такий спосіб, щоб не втратити усі попередні напрацювання інших напрямків. Друга проблема стосується побоювань феміністів з приводу «широкого включення гендерного підходу» в теорію міжнародних відносин, що може призвести до несподіваного витіснення чоловіків-дослідників зі сфери, де раніше переважала їхня точка зору, та до монополізації дисципліни вченими-жінками. Звісно, це може бути тимчасовою проблемою, оскільки чим більше чоловіків усвідомить важливість гендерного підходу в науці та у світі в цілому, тим більше чоловіків-дослідників приєднається до нової генерації феміністів, яка зламає усталене уявлення про традиційні підходи в теорії міжнародних відносин та збудує нову дисципліну [38, с. 493].

Більшість феміністів зацікавлені в успішному закріпленні гендерного підходу на теоретичному та емпіричному рівнях дисципліни, визначенні дослідницьких принципів і пріоритетів з власної перспективи та розширенні предметної сфери дослідження. Все ж, феміністичні теоретики витрачають надто багато часу на критику домінуючих теорій замість того, щоб зосередитися на обґрунтуванні власного вчення.

Третє джерело непорозуміння полягає в упередженому ставленні представників «мейнстріму» до гендерного підходу та прагненні зберегти так званий «status quo» в теорії. Звісно, що занурення у інтелектуальні традиції епохи Просвітництва вважається базовим підходом у дослідженні традиційної сфери міжнародних відносин на Заході. На думку Дж. Е. Тікнер, ця традиція сама по собі є гендерним продуктом (з характерними маскулінними ознаками), що схвалює користь дихотомічного мислення у тлумаченні соціального світоустрою. Згідно феміністичних принципів ці дихотомічні форми: раціональний/ірраціональний, факт/оцінка, універсальний/специфічний та суспільний/приватний стали фундаментом, на основі якого будувалося вчення доби Західного Просвітництва.... Відокремлення розуму (раціонального) від тіла (природи), які в кінцевому підсумку спричинили послаблення суспільного статусу жінок [212, р. 621].

Обираючи аргументи на користь гендерного підходу, деякі представники традиційних підходів активно запозичують та частково компелюють його у свої дослідження, натомість інша група вчених застосовує гендерну концепцію без посилань на феміністів. Також існує третя група вчених, які повністю відкидають цю концепцію та не розглядають можливості її долучення до свого вчення і в подальшому.

Онтологічні та епістемологічні розбіжності також назріли між представниками (нефеміністичних) критичних підходів та мейнстріму. Зокрема, це виявилось під час зустрічі на симпозіумі з питань війни і гендеру під егідою журналу *«Політичні перспективи»* (*«Perspectives on Politics»* (2000)) при Американській асоціації політичної науки. На цей захід відреагував Дж. Голдштайн, продовжуючи традицію дебатів у своїй праці *«Війна і гендер»* (2001) (*«War and Gender»*), у якій здійснив ретельне дослідження ролі гендеру під час війни. У 2003 році його книга стала окремою темою обговорення на конференції у Портленді при Американській асоціації з міжнародних досліджень [136]. Також один з оглядачів, М. Евангеліста, опираючись на дослідження Дж. Голдштайна, дійшов висновку про те, що «фемінізація

політики» є деструктивною ідеєю і вважає, що «у жорстокому світі міжнародної політики проявляти спокій і бездіяльність теж саме, що вдаватися до ядерного розброєння» [125, с. 331].

Також, на думку М. Евангеліста, Дж. Голдштайн має серйозніше віднестися до надання гендеру центральної ролі у військовій сфері, оскільки він не достатньо широко розкрив цю концепцію в межах свого підходу. Ще один теоретик, Е. Прюгл, зазначила, що у праці Дж. Голдштайна гендер розглядається як соціальний, а не біологічний конструкт, а також допускається його сприйняття як політичної категорії. На її думку ця праця продемонструвала сильні та слабкі сторони теорії емпіричного фемінізму, обґрунтовуючи важливість гендерного підходу у дослідженні міжнародної політики, проте він непереконливо відображає взаємозв'язок між гендером і війною, а також роль гендерного підходу у якості впорядкованого вчення, необхідного для імплементації у інститутах з дослідження питань безпеки чи соціальних дисциплінах [183, с. 337].

Як бачимо, дебати щодо гендерного підходу в теорії міжнародних відносин є досить насиченими та інтенсивними і точаться як у самому таборі феміністів так і між феміністами і прихильниками мейнстріму. В межах цих дискусій піднімаються теми різного рівня філософської трансценденції – від онтологічної та епістемологічної проблематики до тем, пов'язаних із методами досліджень та їхніми практичними проєкціями в громадсько-політичну сферу. Не дивлячись на це, помітно зміни у сприйнятті феміністичних підходів, що стали предметом дискусій, адже все більше теоретиків посилаються на їхні підходи у своїх працях. Водночас неналежно оціненим є інструменталізація гендерного підходу в якості прикладного інструменту соціального конструювання. Зрідка визнається наукова новизна феміністичних методів. Здебільшого феміністичні підходи не визнаються більшістю представників мейнстріму.

Отже, які елементи феміністичної теорії слід перейняти теоретикам з міжнародних відносин? Перш за все, феміністичні концепції є практичними

підходами, розвинутими на основі жіночого життєвого досвіду, тому їхні послідовники уникають чіткого розрізнення між теорією і практикою. Сприймати послідовно і відповідально гасло феміністів «усе особисте є політичним» означає «що уся жіноча суб'єктивність і повсякденний досвід стають підґрунтям для переосмислення та протистояння патріархальним значенням і цінностям» [223, с. 5-6]. Це стало підставою для формування нових теоретичних концепцій та основою критики традиційної школи міжнародних відносин.

Феміністична «еволюція крізь практику» наповнила традиційну епістемологію життєвим досвідом. На думку В. С. Петерсон: «більшість з нас, постійно несвідомо відтворює гендерні, класові, расові та інші форми відносин домінації, позиціонуючи себе та предмет дослідження в якості пріоритетних» [177, с. 38]. Також, Дж. Холл пише: «Як жінки ми маємо викорінити засвоєні форми пригнічення, якщо ми бажаємо змін. Потрібно визнати відмінності між самими жінками, які є нам рівні і розподілити наші обов'язки для боротьби і досягнення поставлених цілей [140, с. 146]». Це також тягне за собою денатуралізацію прийнятих раніше категорій та форм.

Окрім дисциплінарної практики (як наприклад, наголос на перевірці гіпотез) перешкоджати феміністичним дослідженням, у більшості країн світу доступ до наукових інститутів залишається обмеженим на користь чоловіків. Тому, окрім дослідження наукової сутності, слід також звернути увагу на тих, хто отримує доступ до знання, хто його поширює і на те, як ці практики стали продуктом та підсилювачем патріархальних структур.

Незважаючи на ці перешкоди, феміністичні теоретики напрацювали інноваційні методи для відтворення, генерування та поширення альтернативного знання. Феміністи «зайшли» в дисципліну, критикуючи її основні постулати. Долучення феміністичних науковців до процесу розробки «методів і категорій як специфічного завдання, за необхідності за допомогою інших категорій, відхиляючи метафізичний комфорт єдиного феміністичного методу чи епістемології» [131].

К. Сільвестер вважає, що для того щоб «бути сприйнятим та почутим» слід застосувати емпатичну співпрацю (англ. – *empathetic cooperation*), як феміністичний метод подолання сучасних бінарних структур у теорії та міжнародно-політичній практиці. Теоретик вважає, що «емпатія дозволяє проникнути у чийсь пережиті відчуття та оцінити їх належним чином, відкидаючи при цьому суб'єктивні моменти». Тобто, це означає врахувати чинись боротьбу, шляхом «вислуховування», тобто шляхом співчутливого ознайомлення з аргументами, досвідом, мотиваціями певної сторони. Це також спроможність і готовність досліджувати «жіноче питання» у відкритий спосіб через розповіді, ідентичності та місця, які були проігноровані теорією міжнародних відносин. На думку К. Сільвестер, в процесі слухання наші суб'єктивні думки протікають у напрямку до нових наголосів, розширюючи рамки значень та спонукаючи до співпраці. Емпатичний підхід дозволяє відкрити нові значення та діяльність так званих «безхатченків» старих канонів, які «просочилися» крізь емпатичні читання, форми слухання та способи спостереження. Разом емпатія і співпраця уможливають поєднання «різних світоглядів різних індивідів», коли ми залучені до складного політичного переговорного процесу щодо теоретичних рамок, досвіду, розбіжностей і суб'єктивностей [206, с. 315-318]. Цей, більше герменевтичний підхід, став рушієм методологічної поляризації в дисципліні через радикальні розходження у поглядах на те, що ж було проігноровано раніше.

На думку К. Сільвестер, це так зване чуттєве слухання проникає «у саме серце справи», розкриваючи феміністичне вчення, там де традиційна наука заперечує їхнє існування [206, с. 319-320]. Таким чином, застосовуючи метод емпатії, ми прислуховуємося до різних наукових точок зору в теорії міжнародних відносин, адже будь-яка ідентичність є більш вразливою ніж ми думаємо. Коли ми уважно вислуховуємо, це сприяє формуванню нових дисциплінарних комплексних ідентичностей, які у традиційній науці вважалися маргінальними. Цей досвід підштовхнув до колективної співпраці у перемовинах щодо розвитку теоретичного знання.

Прислухатися важливо і з точки зору Дж. Б. Ельштайн, яка позначає цю форму наукової та буденної взаємодії терміном «добування перлин». Також, Г. Арендт наполягає на тому, «що важливо залишатися відкритими до того чи іншого предмету дослідження, для того щоби побачити заданий напрямок і слідувати ним, а не нав'язувати стандартні формули стосовно різних та парадоксальних матеріалів» [122, с. хі].

Інша застосована феміністами опція полягає у запозиченні та адаптації дослідницького інструментарію з інших дисциплін. Наприклад, А. Віббен застосовує у своїх дослідженнях наративний підхід (англ. – *narrative approach*), запозичений з літературознавчої теорії. Перевага цього підходу полягає у тому, що розповіді (наративи) мають здатність передавати емоції та інформацію без додаткової лінійної структури дослідження. До того ж розповіді «здатні передати багатосторонні культурні ідентичності, навіть коли це «з логічної точки зору» суперечить протиріччям, що стали узгодженими та взаємопов'язаними у власний спосіб» [227].

Феміністи можуть навчити теоретиків міжнародних відносин «толерувати та передавати амбівалентність і різнобічність так само як і виявляти наші потреби у показовому порядку і структуруванні, незважаючи на те, якими суб'єктивними чи обмежуючими ці потреби можуть бути» [128]. Ця потреба з'явилася завдяки феміністичній увазі до контекстів, з якими працює науковець. Нерівність постає у різних формах, крізь час і простір, іноді відтворюючи ту чи іншу форму примусового пригнічення, зокрема, коли одні індивіди є менш дієздатні ніж інші. Фактично досвід з вилучення та фізичного насильства, так само як їхня реалізація, відбувається в різний спосіб, тому це пояснює існування різних течій фемінізму. Деталі і суперечності є важливими для послідовників цих підходів, які мають різні погляди та позиції.

Ці переваги створюють передумови для реалізації феміністичного політичного проекту. Феміністична епістемологія націлена досліджувати сьогодення та майбутні довгострокові плани. І хоч це роздвоєння продовжують обговорювати навіть з усіма його парадоксальними наслідками та все ж воно є

результативним. Усвідомлення, що передовий рубіж наукових досліджень завжди буде сучасним та багатостороннім, схиляє феміністів до об'єднання спільних зусиль. Незважаючи на те, що зреалізувати цей проект буде досить складно, (зокрема, звільнення від особливого соціального символічного політичного порядку) проте феміністична теорія має потенціал трансформації теорії міжнародних відносин у бік врахування чутливих аспектів соціального досвіду пригнічених та маргіналізованих соціальних груп, а не лише жінок.

Прихильники феміністичних концепцій усвідомлюють можливість прориву у дослідженні міжнародних відносин за умови, коли буде кинутий виклик не лише змісту великих традиційних теорій, а й зміниться сама структура наукового пізнання. Іншими словами, недостатньо лише включити жіночу проблематику у предметне поле теорії міжнародних відносин, а важливо перебудувати спосіб творення, розповсюдження та відтворення знання в дисципліні. Феміністи-міжнародники кидають виклики дисципліні для розвитку динамічних підходів, які можна часто переглядати, пристосовувати до поточних подій та питань, щоби вловити усі тонкощі, які залишаються непоміченими у формалізованих теоретичних моделях. Це заважає, тому що заперечує можливості традиційного накопиченого знання та вимагає від теоретиків продовжувати запитувати та переглядати свої припущення, і як це називає С. Енлоу, «залишатися допитливими».

Висновки до розділу 4

Дослідивши феміністичні концепції міжнародної безпеки, важливо наголосити на їхній критиці реалістських підходів, які означаються фемінізмом як андроцентричні та однобічні. Феміністичні теоретики пов'язують небезпеку на внутрішньосуспільному рівні з небезпекою на міжнародному рівні, що зокрема має охоплювати усі прояви структурного та фізичного насильства, включаючи проблему домашнього насильства, зґвалтування цивільного населення під час воєнних конфліктів, а також нерівності економічного розвитку, бідність та ексклюзію, екологічну безпеку та ін.

Феміністичний аналіз ліберальної, протекціоністської та марксистської моделей міжнародної політекономії, виявив маскулінно-абстрактну сутність і обмеженість моделі раціонального індивіда як і самої держави і, водночас, виявив ігнорування репродуктивної сфери домогосподарств. Натомість феміністичні теоретики пропонують враховувати опікунську етику та відповідальність жінки у приватній сфері, що здатна поширюватися на суспільну сферу з метою забезпечення кращого майбутнього для нащадків. Важливою особливістю феміністичної моделі міжнародної політекономії є її будова, що починається знизу з пересічних індивідів, здатних поєднувати репродуктивну та виробничу діяльності у вищезгаданих моделях. Феміністичні теоретики наполягають на врахуванні та долученні до національних економік репродуктивної функції жінок, ведення домашніх справ, а також організації їхнього представництва на усіх рівнях політичної та економічної управлінської діяльності. Також з'ясовано, що досягнення рівності на ринку праці сприяє економічному зростанню, зміні суспільних стереотипів та доступу для жінок багатьох перспективних професій.

Дослідження питань екологічної безпеки з феміністичної перспективи підтвердили ієрархічну будову світу, що уособлює чоловічу домінацію над рештою чоловіків, жінок та природою. З'ясовано, що раціоналістський підхід сучасної науки зумовив нещадну експлуатацію природних ресурсів людиною та став причиною численних конфліктів. Феміністичні теоретики звертають увагу на чутливий зв'язок жінки з природою, акцентуючи на її репродуктивній функції та здатності до гармонійного співіснування з довкіллям через її досвід городництва та скотарства. Таким чином жінка може виступити потенційним посередником між людьми і природою через долучення до природоохоронних інституцій, соціально-екологічних рухів та міжнародних екологічних проектів свого знання, набутого через досвід виробника та годувальника сім'ї.

З'ясовано, що наукові здобутки української політології з проблематики фемінізму та гендеру базуються, здебільшого, на працях американських та західноєвропейських дослідників. Незважаючи на те, що ведеться чимала

робота у цьому напрямку (на рівні університетів, науково-дослідних центрів), досі існує відчутний розрив між теоретичними та емпіричними напрацюваннями. Це призводить до отримання фрагментарного знання з цієї тематики і розриву результатів досліджень з рівнем прийняття рішень. Також поза увагою українських учених залишається гендерний вимір міжнародних відносин та дослідження динаміки міжнародних процесів та явищ з позиції фемінізму.

Розглянута критика та дискусії довкола феміністичних підходів (А. Джонс, М. Евангеліста, Р. Кеогейн, Ф. Фукуяма) дозволяють розкрити їхні слабкі сторони та збагнути проблематику їхнього вчення (епістемологічна неузгодженість; побоювання щодо поглинання чи інтеграції у більші теоретичні підгалузі; нав'язування гендерних штампів; беззмістовність феміністичної критики; деструктивний зміст феміністичної політики). Найкраще цю проблематику проаналізувала феміністка Дж. Е. Тікнер, виділивши її у три блоки непорозумінь: по-перше, неузгодженість з визначенням категорії «гендер»; по-друге, різні онтологічні розбіжності при дослідженні світової політики; по-третє, невизнання феміністичного вчення в цілому (упереджене ставлення до гендерного підходу). Окрім цього, слід виділити ще деякі труднощі, пов'язанні з диспропорцією між чоловічими та жіночими науковими доробками, а також ступінь гендерної упередженості центральних теоретичних підходів в дисципліні; проблему дисбалансу та ймовірність витіснення з академічної сфери науковців-чоловіків. Дослідивши проблематику та перспективи феміністичних підходів в теорії міжнародних відносин слід підкреслити їхній контраверсійний характер. Можна ствердити, що в рамках дисципліни гендерна концепція лише частково сприйнята представниками мейнстріму. Зокрема, гендерна концепція сприймається як спроба розширити дослідження предметної сфери дисципліни, розвинувши водночас критичне ставлення до основних концепцій, мовної стилістики, ролей і правил академічної практики. Гендерні дослідження у цьому напрямку мають потенціал, проте послідовникам цієї стратегії слід напрацювати більш

інклюзивний аналіз, що передбачає включення до предметного поля теорії міжнародних відносин різних соціальних груп і точок зору, обмежуючи наголос на проблемі емансипації жінок, до того часу, коли наукова сфера дисципліни частково звільниться від своєї андроцентричної сутності.

ВИСНОВКИ

Здійснене у дисертаційній роботі дослідження феміністичних концепцій у сучасній теорії міжнародних відносин дає змогу зробити наступні висновки:

1. Проаналізовано процеси становлення феміністичного політологічного дискурсу й з'ясовано, що вони полягали у ревізії усіх попередніх теоретичних здобутків, формулюванні нових дослідницьких положень і завдань щодо місця, ролі, активності, волевиявлення і самореалізації жінок у політичних інститутах та започаткуванні гендерного підходу. Зокрема, розглянуто напрацьовані феміністичними теоретиками підходи щодо проблеми політичної участі жінок, зокрема *ліберальний підхід* як визначення додаткових перешкод для політичної участі жінок та їхнє усунення, а також принцип *квотування*, що полягає у створенні механізму та процедур для пропорційного призначення представників різних групових інтересів на політичних посадах; а також концепій щодо взаємодії жінок зі світом політики: *концепція інтеграції* (збільшення кількості жінок на політичних посадах; кінцева мета – досягнення гендерного балансу у політичних інститутах); *концепція маргальності* (труднощі у поєднанні жінками політичної діяльності і домашніх обов'язків, подвійний тягар, який стримує жінку на шляху реалізації політичної кар'єри).

Передумови формування та розвитку феміністичних досліджень «першої хвилі» в сучасній теорії міжнародних відносин завдяки проведенню трьох важливих конференцій: 1-ша за підтримки Британської асоціації з міжнародних досліджень та часопису «Міленіум» (1988) у Лондонській школі економіки; 2-га в Університеті південної Каліфорнії (1989); 3-я у жіночому коледжі Веллеслі (1990), з огляду на вихід ключових феміністичних праць («Жінки і війна» Дж. Б. Ельштайн (1987), «Банани, пляжі та військові бази» С. Енлоу (1989), «Гендер у міжнародних відносинах» Дж. Е. Тікнер (1992), «Феміністична теорія і міжнародні відносини у посмодерністську еру» К. Сільвестер (1994) і т. д.; а також заснуванню спеціалізованих феміністичних періодичних видань: «Міжнародний феміністичний політичний журнал»

(«*International Feminist Journal of Politics*»), «Міжнародний форум жіночих досліджень» («*Women's Studies International Forum*»), «Періодичне видання жіночих досліджень» («*Women's Studies Quarterly*»), «Феміністичний огляд» («*Feminist Review*»), «Знаки» («*Signs: Journal of Women in Culture and Society and Meridians: Feminism, Race, Transnationalism*»), «Жінки і політика» («*Women and Politics*») «Феміністичні дослідження» («*Feminist Studies*») і т. д. Ці події спричинилися до заснування у 1990 році при Американській та Британській асоціаціях з міжнародних досліджень спеціальних філій «Феміністична теорія» та «Гендерні студії», які постали певним дискусійним майданчиком та інституційною основою для нового вчення.

Доведено, що особливістю феміністичного дослідження є зосередження його представників на каузальних зв'язках влади у суспільній та приватній сферах, що відповідають за функціонування, легітимність і контроль над поняттями «фемінності» та «маскулінності» та сприяння формулюванню власного бачення проблематики влади.

Встановлено стратифікаційний зміст гендерного підходу, у якому присутня теза про нерівний розподіл ресурсів за ознакою приписаної статі. Гендерний підхід охоплює аналіз відносин панування, ексклюзії чи визнання осіб, яких суспільство відносить до різних статей, вибудовуючи гендерну ієрархію у системі влади, де чоловіки займають вищі позиції, порівняно з жінками.

2. З'ясовано, що представники «другої хвилі» феміністичних теоретиків позиціонують гендер у якості центральної аналітичної категорії на емпіричному рівні через дослідження конкретного історико-географічного контексту. Вони зосереджуються на вивченні зв'язку та взаємодії між мінливими гендерними ідентичностями і практиками мікрорівня та інституційними процесами і структурами макрорівня у контексті глобалізації. Проте, такий «глобальний» підхід може призвести до узагальнення жіночого досвіду, відкидання розбіжностей, протиріч, або нав'язування гендерних політичних інструментів.

Важливо наголосити на залученні феміністичними теоретиками нової формації до предметного поля гендерного підходу проблематики маскулінності у відповідь на критику щодо одновимірного сприйняття гендеру як явища релевантного лише до жінок. На відміну від феміністичних теоретиків «першої хвилі», представники «другої» більше зосереджені на тому *де і як* враховуються гендерні чинники й намагаються поєднати теоретичні напрацювання з емпіричними.

Виявлено епістемологічну неузгодженість феміністичних концепцій не лише щодо сприйняття жінки, статі, тендеру, але й з питань процесу розробки знання чи політичної програми з досягнення гендерної рівності. Це спричинило диверсифікацію феміністичних концепцій на різні течії та підходи, назви яких частково збігаються, проте несуть різні наповнення, зокрема: *феміністичний емпіризм* (розкриття андроцентричного змісту класичної школи міжнародних відносин; позиціонування жінки в якості суб'єкта й об'єкта дослідження), *феміністична позиція* (жіночий досвід як важлива точка опори у дослідженні світової політики; на основі психоаналітичного методу подається обґрунтування моральної вищості жінки, здатної співпереживати, співчувати, опікати, взаємодіяти через досвід материнства), *феміністичний постмодернізм* (заперечення існування єдиної спільної феміністичної позиції; наголос на відмінностях між жінками та їхнім досвідом) (С. Хардінг); *постмодерністський фемінізм* (наголос на статевій приналежності суб'єкта пізнання та його ціннісній орієнтації; заперечення існування єдиної об'єктивної реальності, а також єдиного спільного жіночого досвіду та позиції; зосередження на теоретичній деконструкції ключових понять та текстів в дисципліні; пошук прихованих припущень та значень щодо нехтування жінкою і гендером) (К. Сільвестер); *ліберальний фемінізм* (відкидання традиційних ролей та стереотипів закріплених за жінками у приватній сфері; досягнення рівності жінок та чоловіків через більший доступ жінок до процесів прийняття рішень, широку інтеграцію жінок у інститути урядування, бізнес чи військову сферу); *емпіричний фемінізм* (Ж. Труа) (висвітлення жінок

та гендерних співвідношень міжнародної сфери на емпіричному рівні: дослідження жіночої діяльності у суспільних, політичних, міжнародних організаціях; відкидання нав'язування чоловічого досвіду жінкам), *аналітичний фемінізм* (критика класичної школи міжнародних відносин за маскулінний характер та дискримінаційне забарвлення; наголос на розвитку гендерно-чутливої теорії світової політики), *нормативний фемінізм* (є підсумком феміністичного теоретизування, сприйняття гендеру в якості аналітичного інструмента у дослідженні теорії міжнародних відносин; обов'язкове обґрунтування гендерної концепції на локальному рівні внутрішньосупільного аналізу; відмова від «гендерних шаблонів» у суспільно-політичних відносинах; ознайомлення з жіночим досвідом з різних країн). Доведено, що важливим об'єднуючим чинником наведених підходів є те, що усі феміністи підтримують гендерну концепцію.

3. Доведено, що приєднання послідовників феміністичних концепцій в якості покоління теоретиків першої генерації до міжпарадигмальних дебатів в дисципліні сприяло формуванню власних дослідницьких принципів, зокрема: по-перше, відмови від звуження предметного поля лише до суспільної сфери; по-друге, усвідомленні важливості залучення феміністичних підходів як додаткої спроби пояснення політичної динаміки; по-третє, обов'язкового застосування гендерного підходу в дослідженні світової політики; по-четверте, сприйняття жінки одночасно в ролі суб'єкта й об'єкта дослідження.

Обґрунтовано, що основними методологічними принципами феміністичного пізнання у теорії міжнародних відносин є: по-перше, гендеровимірність (врахування впливу гендерного чинника на процес приросту знання: формулювання дослідницьких завдань з жіночої перспективи та врахування її досвіду); по-друге, рефлексивність, коли саморефлексії піддається дослідник і досліджуване; по-третє, етизація науки (відсутність дистанції між суб'єктом й об'єктом дослідження та покращення їхньої взаємодії, коли дослідник усвідомлює усю відповідальність за наслідки свого дослідницького проекту);

емпірична спрямованість дослідницького процесу (орієнтація дослідницького процесу на дію, що сприятиме перебудові гендерних ієрархій).

Методи феміністичних досліджень охоплюють як традиційні кількісні так і якісні, зокрема метод усної історії, ситуаційний аналіз, дискурс-аналіз, наративний підхід, збір та статистична обробка даних, біографічний метод, метод включених спостережень тощо. Поєднання методів дозволяє підкреслити важливість індивідуального досвіду, соціальних відносин, а також здійснювати моніторинг і аналіз статистичних показників з гендерної рівності по світу. Не існує «особливого» методу розробленого феміністами, натомість існують чіткі принципи феміністичної методології, що сформувалися на основі глибокого скептицизму до традиційної науки. Можна стверджувати, що оригінальність феміністичного дослідження полягає у зміні суб'єкта й об'єкта, змісту та критеріїв знання, а також у поєднанні методів і технік (тріангуляція). Важливо вказати на міждисциплінарний характер феміністичної методології і так званий емпірично-рефлексійний спосіб побудови вчення, адже на думку феміністів наукові методи мають бути випробувані на практиці для того щоб протиставити їх певним суспільним проблемам.

4. Вивчення особливостей феміністичної реінтерпретації традиційних напрямів теорії міжнародних відносин, дало змогу визначити основні аспекти їхньої критики: щодо сутності традиційного знання в дисципліні, зокрема його андроцентричного характеру, етатистської спрямованості та відсутності індивіда як повноцінного об'єкта дослідження; щодо свідомого надання дослідженню «політичного забарвлення» та спрямованості на забезпечення політичного впливу; щодо нерелексивного способу пізнання (відмова від перманентного самоаналізу та самокритики); щодо надто жорсткого розмежування окремих підходів у дисципліні.

З'ясовано, що феміністична інтерпретація «політичної території» зазнала розширення, порівняно з традиційними напрямками науки, за рахунок приєднання до суспільної сфери приватного життєвого простору та врахуванням особистих потреб індивіда (репродуктивні права, ведення

домашнього господарства, виховання дітей, проблеми домашнього насильства тощо). При цьому, термін «політика», трактується як владні взаємовідносини домінації та підпорядкування, або ширше – як усі дії у сфері сучасного соціального і культурного життя. Також уточнено розуміння концепції «влади» як *змога* розпоряджатися власним життям, приймаючи участь у громадській діяльності чи відповідних інститутах.

5. Доведено, що основними емпіричними сферами наукового зацікавлення феміністичних теоретиків у міжнародних відносинах є міжнародна безпека, політична економія та екологія. Встановлено, що переосмислення феміністичними теоретиками традиційних концепцій безпеки призвело до багатогранного визначення цього поняття, що охоплює подолання усіх форм насильства, зокрема спричинених гендерними відносинами домінації та субординації. З'ясовано, що жінки-науковці пов'язують особисту безпеку індивіда на внутрішньосуспільному рівні, з відсутністю проявів структурного та фізичного насильства (домашнє насильство), безробіття, екологічних катаклізмів чи військових загроз вцілому (жорстоке поводження з цивільним населенням під час збройних конфліктів) на міжнародному рівні.

У дослідженнях гендерних аспектів міжнародної політекономії, наголошено на маскулінному характері її традиційних моделей: ліберальної, протекціоністської та марксистської. Встановлено, що феміністична реінтерпретація концептів міжнародної політекономії полягає у особистісному визначенні рацію, необов'язково сконцентованого на збагаченні; у контекстуальному відображенні раціональної діяльності; у охопленні приватної сфери домашнього господарства та врахуванні опікунської етики і відповідальності як виявів раціональної поведінки жінки з позиції репродуктивної діяльності; у здійсненні аналізу знизу (а не згори) з рівня пересічних індивідів, які перебувають на периферії ринкових відносин і є найбільш вразливими до впливу світової економіки; в одночасному поєднанні індивідом репродуктивної і виробничої діяльності через усунення штучного

бар'єру між раціональною економічною діяльністю чоловіка (представника суспільної сфери) і суспільно-раціональною діяльністю жінки (представника репродуктивної приватної сфери). Визначено позицію феміністів, що полягає у відновленні економічної справедливості для жінок (вимога оплати та обліку у економічній статистиці домашньої праці). Встановлено особливості феміністичної стратегії із задоволення основних потреб, що полягає у розвитку внутрішньої економіки більше зосередженої на натуральному господарстві та вітчизняному виробництві продовольчих товарів, поширення опікунських цінностей, уникнення залежності від іноземних інвесторів (їхнього експлуатаційного підходу до жіночої праці), а також організації жіночого представництва на усіх рівнях економічного планування. Доведено позитивний вплив гендерної рівності на ринку праці, що сприяє економічному зростанню, зміні суспільних стереотипів та відкриттю багатьох перспективних професій для жінок.

Дослідження питань міжнародної екології з феміністичної перспективи розкрито взаємозв'язок ієрархічної моделі у відносинах між людьми (де існують різні форми домінації і субординації) і довкіллям. Доведено вплив цієї ієрархічної моделі на формування раціонально-механістичного підходу до науки та споживацького сприйняття природних ресурсів, що зумовило їхню нещадну експлуатацію та спричинило численні конфлікти. Феміністичні теоретики акцентують увагу на чутливому зв'язку жінки з природою, набутого через досвід виробника та годувальника сім'ї. Однак, більшість науковців не розглядають таке знання як наукове, покладаючись на механістичне сприйняття природи, на основі якого були сформульовані традиційні припущення про поведінку держав у міжнародній системі. Встановлено, що популяризація відповідної системи цінностей з гаслами поваги до природи, жінки та різних культур, сприятимуть в майбутньому досягненню екологічної безпеки та консолідують людство задля мирного співіснування з довкіллям.

6. Розгляд наукових здобутків вітчизняної політології з проблематики фемінізму та гендеру, засвідчує їхнє американське та західноєвропейське ідейне

походження, а також дає змогу стверджувати про розрив між теоретичними та емпіричними напрацюваннями. Встановлено, що поза увагою українських учених залишаються дослідження гендерного виміру міжнародних відносин чи аналіз динаміки міжнародних процесів та явищ з позицій фемінізму.

Визначено ключові проблемні аспекти феміністичних теоретизувань у дисципліні (на основі британо-американських досліджень), що полягають у відсутності консенсусу між самими феміністами щодо сутностей та особливостей гендерних ідентичностей, способу їхнього формування, чи трансформації. Окрім того, широке використання гендеру як аналітичної категорії приховує інші форми утисків у світовій політиці (за ознакою раси, класової, релігійної приналежності тощо), а нормативна мета феміністичних досліджень – захист інтересів усіх жінок, часто потрапляє у конфлікт з емпіричною реальністю (проблема жорстокого поводження матерів з власними дітьми, експлуатація багатими жінками бідніших жінок і т. д.).

Вивчення позитивних аспектів гендерного підх дало змогу з'ясувати, що окремі представники традиційних підходів активно запозичують та частково компелюють його у свої дослідження. Натомість існують групи вчених, які або застосовують гендерну концепцію без посилань на феміністів, або ж повністю відкидають її.

З огляду на частковий характер сприйняття гендерного підходу представниками ключових напрямів науки про міжнародні відносини, важливо відзначити запропоновану К. Сільвестер модель *емпатичної кооперації* (*empathetic cooperation*), як феміністичний метод подолання сучасних бінарних структур у теорії та міжнародно-політичній практиці. Він полягає у вмінні толерувати опонентів й дослухатися до різних точок зору. Відтак, його можна розглядати як один зі способів налагодження діалогу між представниками феміністичних концепцій та мейнстріму. Саме з перспективами напрацювання більш інклюзивного підходу слід пов'язувати зміцнення позицій фемінізму в сучасній теорії міжнародних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айвазова С. Русские женщины в лабиринте равноправия (Очерки политической теории истории: Документальные материалы). М.: ред.изд. Комплекс РУСАНОВА, 1998. – 407 с.
2. Айвазова С. Гендерное равенство в контексте прав человека : [пособие] [Электронный ресурс] / С. Айвазова. — М. : Издание Консорциума женских независимых объединений, 2001. — 348 с. — Режим доступа к кн. : <http://www.wcons.org.ru/about/about.shtml>
3. Англо-французько-німецько-український словник термінології Європейського Союзу. – К.: К.І.С.,2007. – С. 105.
4. Архіпов В. І. Проблеми дотримання прав людини в умовах трансформаційних процесів сучасної України / В. І. Архіпов //Політологічні записки : [збірник наукових праць] / [гол. ред. Г. П. Щедрова]. — Вип. 3. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. — С. 97—102.
5. Бабст С. Жінки в НАТО [Електронний ресурс] / С. Бабст // «І». - №60, 2010. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n60texts/bubst.htm>
6. Бурейчак Т. Чому «так» гендерним квотам? [Електронний ресурс] / Т. Бурейчак. – Режим доступу: <http://maidanua.org/2013/05/tetyana-bureichak-chomu-tak-hendernym-kvotam/>
7. Восьний К. Гендерні аспекти зайнятості українські реалії і світовий досвід / К. Восьний // Вісник ТНЕУ. - №1, 2009. – с. 71.
8. Гайденко В. О. Феміністська епістемологія як постнекласичний феномен: дис. канд. філософ. наук. – 09.00.02. / В. О. Гайденко.- Київський університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2001. – 165с.
9. Галай О.А., Галай В.О., Головка Л.О., Муранова В.В. та ін. Міжнародний досвід попередження та протидії домашньому насильству [Монографія] / О. А. Галай, В. О. Галай, Л. О. Головка, В. В. Муранова / За заг. ред. А.О. Галая. – К.:КНТ, 2014. – с. 15.

10. Гендерна політика Європейського Союзу: загальні принципи та найкращі практики. – Київ: МЦПД, 2015. – с. 13-16.
11. Гендерна педагогіка : хрестоматія / за ред. В. Гайденко; пер. з англ. В. Гайденко, А. Предборської. – Суми : Університетська книга, 2006. – с. 11-12.
12. Глосарій Гендерного інформаційно-аналітичного центру «Крона» [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://krona.org.ua/gender.html>
13. Гуменюк Б.І. Дипломатія доби глобалізації / Б.І. Гуменюк // Зовнішні справи. – 2008. – грудень. – С. 13.
14. Грушова А. ООН та торгівля жінками і дітьми /А. Грушова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: міжнародні відносини. - №33(34), 2006. – С.65.
15. Декларація про викорінювання насилля щодо жінок ООН; Декларація, міжнародний документ від 20.12.1993 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_506
16. Добржанська І. Гендерні проблеми політичних відносин в Україні [Електронний ресурс] / І. Добржанська. – Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської конференції. – Львів, 10-11 травня, 2007. – Режим доступу: <http://postua.info/dobrzanska.htm>
17. Добропас І. Постфемінізм у контексті постмодернізму / І. Добропас // Вісник Львівського Університету імені Івана Франка. Серія: філософські науки. – Вип. 5.- Львів, 2003. – С. 61.
18. Доброта В. Як захистити права жінок під час збройних конфліктів [Електронний ресурс] / В. Доброта // національний прес-клуб «Українська перспектива». – Режим доступу: <http://www.tusovka.kr.ua/news/2015/10/30/-jak-zahistiti-prava-zhinok-pid-chas-zbroinih-konfliktiv>
19. Электронная библиотека «Наука и Техника» [Електронний ресурс]. – N-T.ru Режим доступу: <http://www.n-t.ru/nl/mr/addams.htm>.

20. Жінки на військовій службі: зарубіжні та вітчизняні реалії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.slideshare.net/zoya79/ss-60238611. – Заголовок з екрану.
21. Жінку захищає ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zhinka-online.com.ua/novini-dlya-zhinki/politika/168-zhinku-zakhyshchaie-onn.html>. – Заголовок з екрану.
22. Збалансоване представництво жінок і чоловіків у політичному житті є основою демократичних процесів у країнах східного партнерства [Електронний ресурс] / Урядовий портал мінсоцполітики. – Режим доступу: http://www.msp.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249550068&cat_id=244277212
23. Збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Гендерні перетворення в Україні: осмислюючи стратегію і тактику» / Упорядн. О. Плахотнік, Л. Гусякова. — Х. : Райдер, 2009. — с. 14-151.
24. Здравомыслова Е., Темкина А. Феминистская критика эпистемологических оснований социологии: перспективы социологии гендерных отношений / Е. Здравомыслова, А. Темкина // Социологические исследования. - № 11, 2000.
25. Здравомыслова Е. Кризис маскулинности в позднесоветском дискурсе / Е. Здравомыслова, А. Тёмкина // О муже(N)ственности : сборник статей / [сост. С. Ушакин]. — М. : НЛЮ, 2002. — С. 432—351.
26. Інші жертви війни [Електронний ресурс] / ОНЛАЙН-БІБЛІОТЕКА Товариства «Вартова Вежа». – Режим доступу: <http://www.wol.jw.org/uk/wol/d/r15/lp-k/102000051>
27. Касьян О.О. Роль ООН у вирішенні гендерних проблем сучасності / О.О. Касьян // Актуальні проблем міжнародних відносин. – Випуск 96 (Частина II), 2011. – с. 157-161.
28. Катан О. І. Концептуальні й політико-практичні засади вирішення гендерної проблеми в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

- канд. політ. наук : спец. 23. 00. 02 «Політичні інститути та процеси» / О. І. Катан. — К., 2005. — 19 с.
29. Керролл С. Дж., Зерилли Л. М. Феминистские вызовы политической науке / С. Дж. Керролл, Л. М. Зерилли под ред. Н. М. Степанова и Е. В. Кочкина. — СПб.: Алтейя, 2004. — С. 878-879, 884.
 30. Кісь О. Дефініції фемінізму / О. Кісь // Незалежний культурологічний часопис «І». — № 17, 2000. — с. 14-21.
 31. Кісь О. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні [Електронний ресурс] / О. Кісь // Незалежний культурологічний часопис «І». Фемінність та маскуліність. — 2003. — № 27. — Режим доступу до ст. : <http://www.ji.lviv.ua/n27texts/kis.htm>
 32. Климчук І. Особливості феміністичних підходів у сучасній політичній думці / І. Климчук // Вісник Львівського Університету імені Івана Франка. Серія: міжнародні віносини. — Випуск 23. — Львів, 2007. — с. 50.
 33. Климчук І. Історія формування феміністського напрямку в теорії міжнародних відносин / І. Климчук // Грані. - №11 (103), 2013. — с. 127-129.
 34. Климчук І. Феміністська методологія в теорії міжнародних відносин / І. Климчук // Історико-політичні проблеми сучасного світу: збірник наукових статей. — Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. — Том 25-26. — с. 255.
 35. Климчук І.І. Формування і розвиток феміністських підходів у теорії міжнародних відносин / І.І. Климчук // Гілея: наук. вісник. — Випуск 109(№6), 2016. — с. 302, 304.
 36. Климчук І. Феміністські аспекти міжнародної політекономії / І. Климчук // «Пріоритети, напрями та сучасні чинники розвитку міжнародних відносин: економічні та політичні аспекти» : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 13-14 квітня 2013). — Ужгород: УНУ, 2013. — с 82.
 37. Климчук І. Гендерні аспекти екологічної безпеки / І. Климчук // «Пріоритети розвитку суспільних наук у ХХІ столітті» : Матеріали

- Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 7-8 червня 2013). – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2013. – с. 88.
38. Климчук І. Особливості гендерного підходу в теорії міжнародних відносин / І. Климчук // Молодий вчений. - № 7 (34), 2016. – с. 493.
 39. Ковальова О.В. Діяльність служби дільничних інспекторів міліції щодо попередження насильства в сім'ї: дис. канд. юрид. наук.: 12.00.07 – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право / Олена Володимирівна Ковальова. – Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2008. – с. 82-83.
 40. Коломоєць О.Д. Світовий досвід протидії насильству в сім'ї / О.Д. Коломоєць // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия «Юридические науки». – Том 24(63). - №1. – 2011. – С.202.
 41. Комплексный подход к проблеме гендерного равенства / Феминология. Словарь / Сост. Е. Левченко, О. Пищулин и Е. Юркевич. – Харьков: Б.В., 2001. – С.105.
 42. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 18 грудня 1979 р. ст. 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_207
 43. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція) Довідник членів парламенту. – Рада Європи, оновлена редакція, жовтень 2013 р. – С. 17.
 44. Костюк В. В. Феминистская методология: Национальная социологическая энциклопедия / В.В. Костюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.voluntary.ru/termin/feministskaja-metodologija.htm>.
 45. Кун Т. Історична динаміка наукових знань [Електронний ресурс]/ Т. Кун. – Режим доступу: <http://all-filosof.ru/filosofija-nauki/57/665-tomas-kun-istorichna-dinamika-naukovix-znan>

46. Купрієнко С. А. Словник соціології (літери А-Я) [Електронний ресурс] / С. А. Купрієнко. – Режим доступу: <http://www.kuprienko.info/kuprienko-s-a-slovník-sotsiologiyi-litera-a-ya/>
47. Курс «Основи сталого розвитку» Тема 12. Взаємозв'язок гендерної рівності та сталого розвитку суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ecoacademy.org.ua/sites/default/files/theme_files/tema_12._vzayemozvyazok_gendernoyi_rivnosti_ta_stalogo_rozvytku_suspilstva_rezhy_m_sovmestymosty.pdf
48. Курченко Л.М. До визначення поняття «гендерний дискурс» / Л.М. Курченко // Українське мовознавство: Міжвідомч. Наук. Зб. – Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2011. – Вип. 41/1. – С. 58.
49. Ліончук Р. Термін «гендер» у науковому дискурсі: вітчизняний та зарубіжний підходи / Р. Ліончук // Нова педагогічна думка, 2013. - № 2. – С. 69.
50. Лорбер Дж. Пол как социальная категория / Дж. Лорбер // THESIS. Женщина, мужчина, семья. – М., 1994. - №6. – С. 127-136.
51. Макаренко Є. А. Сучасна дипломатія в гендерному вимірі: асиметричний концепт [Електронний ресурс] / Є. А. Макаренко. – Режим доступу: www.nbuuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/slv/2012_14/st49.pdf/.
52. Маклюк Ю. COP RealTime: Клімат і гендер: чому жінки знову вимагають рівності [Електронний ресурс] / Ю. Маклюк. – Режим доступу: <http://www.climateinfo.org.ua/content/cop-realtime-klimat-i-gender-chomu-zhinki-znovu-vimagayut-rivnosti>
53. Малашонок С. Феминизм как философское и социологическое направление [Електронний ресурс] / С. Малашонок. – режим доступу: <http://www.geopolitica.ru/article/feminizm-v-mezhdunarodnych-otnosheniyah>
54. Мальський М. З., Мацях М. М. Теорія міжнародних відносин: Підручник. – 3-тє вид., перероб. і доп. / М. З. Мальський, М. М. Мацях. – Київ.: Знання, 2007. – С. 45-53, 297.

55. Марценюк Т. Гендерна дискримінація на ринку праці в Україні : соціологічний аналіз / Т. Марценюк // Праця і закон. — 2008. — № 02 (89). — С. 16—19.
56. Мельник Т. 50/50: Сучасне гендерне мислення: словник / Т. Мельник, Л. Кобелянська. — К.: К.І.С., 2005. — 280 с.
57. Мілет К. Сексуальна політика / К. Мілет. — український переклад Потятиник У., Таращук П. — К. : Основи, 1998. — С. 49-50.
58. ООН потребує більше жінок-миротворців [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.50vidsotkiv.org.ua/oon-potrebuye-bilshe-zhinok-mirotvortsiv>. - Заголовок з екрану.
59. Отдєленцев Є. Політологічні парадигми і методи: філософсько-категоріальні підходи до аналізу та систематизації / Є. Отдєленцев [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua/article/426>.
60. Пан Гі Мун хоче, щоб ООН очолила жінка // ВВС Україна [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.womeninpolitics.org.ua/Pan_G_Mun_xhoche_xhob_OON_ocholila_zhinka. — Заголовок з екрану.
61. Пастушенко Т.В. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні / Т.В. Пастушенко // Історія України. - №17-18 (657-658), 2010. — С. 10.
62. Пірен М.І., Грицяк Н.В., Василевська Т.Е., Іваницька О.М. Гендерні аспекти державної служби / М.І. Пірен, Н.В. Грицяк, Т.Е. Василевська, О.М. Іваницька. — Основи, 2002. — с. 235.
63. Плахотнік О. Гендерної рівності тернисті шляхи... // Информационно-просветительское издание «Я». — Харьковская женская организация «КРОНА». — 2006. — № 3 (15). — С. 2-5.
64. Політологічний енциклопедичний словник / уклад. : [Л. М. Генрасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.]; за ред.. М. П. Требіна. Х. :Право, 2015. — 816 с.

65. Принципы гендерного равенства при разработке стратегических программ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.stale.org.ua/sites/default/files/imu/organyzacyya_deyatelnosty_pry_podgotovke_vnedrennyu_ustoychyvyh_gosudarstvennyh_zakupok.pdf
66. Регресійний аналіз / Навчальні матеріали онлайн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pidruchniki.com/1780924/ekonomika/regresiyuiy_analiz
67. Римський статут міжнародного кримінального суду, Міжнародні суди, ООН; Статут, Міжнародний документ від 17.07.1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_588
68. Романюк Р. Й., Романюк Н. А. Особливості феміністських підходів у міжнародних відносинах. / Р. Й. Романюк, Н. А. Романюк // «Міжнародні відносини в умовах ХХІ ст. : сучасна теорія і практика» : Зб. Матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 17-18 листопада 2011). – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – С. 88.
69. Скічко В. Видатні жінки в історії екології [Електронний ресурс] / В. Скічко. – Режим доступу: <http://www.climateinfo.org.ua/content/vidatni-zhinki-v-istorij-ekologij>
70. Скорик М. М. Гендерний аналіз соціополітичних процесів / М. М. Скорик. – К. : Златограф, 2004. – 217 с.
71. Словарь гендерных терминов / под ред. А. А. Денисовой. – М. : Информация – ХХІ век, 2002. – 256 с.
72. Соціологія: короткий енциклопедичний словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.subject.com.ua/sociology/dict/80.html>
73. Степанова Н. М., Кочкина Е. В. Гендерная реконструкция политических систем / Н. М. Степанова, Е. В. Кочкина. – СПб.: Алтейя, 2004. – С. 877-878.
74. Тебо Ф. Жінки Європи у Першій світовій війні (1914-1918): конспект лекції / Ф. Тебо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uamoderna.com/event/tebaud-lecture-women-wwi-overview>

75. Теория и методология гендерных исследований под общ. ред. О. А. Ворониной. – М. : МЦГИ – МВШСЭН – МФФ, 2001. – 416 с.
76. Токарчук Р.Е. Насилие как составообразующий признак хищений: вопросы уголовной ответственности: дис. канд. юрид. наук. – 12.00.08 / Р.Е. Токарчук. – Омский гос. унив. – Омск, 2008. – с.17.
77. Туркманович Д. Сексуальне насильство під час збройних конфліктів [Електронний ресурс] / Д. Туркманович // Молодіжний інформаційно-аналітичний інтернет-журнал. – Режим доступу: <http://www.mskod/seksualne-nasilstvo-pid-chas-zbrojnih-konfliktiv>
78. Тучак М.О. До питання про вдосконалення правового регулювання попередження насильств в сім'ї / М.О. Тучак // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – №4, 2003. – С.68.
79. Участь жінок у політиці та процесі прийняття рішень в Україні. Стратегії впливу / Український жіночий фонд. – Київ, 2011. – С. 22-23.
80. Хавлін Т.В. Гендерна політика в рамках Європейського Союзу та український вибір / Т.В. Хавлін // Український соціум. - №2(25), 2008. – С. 114-115.
81. Хома Т. Чи був фемінізм в Україні? / Т. Хома // Незалежний культурологічний часопис «І». – № 17, 2000. – с. 21.
82. Хомей О. Зволікати не можна, ратифікувати! Стамбульська конвенція та протидія насильству щодо жінок» [Електронний ресурс] / О. Хомей. – Режим доступу: <http://www.povaha.org.ua/zvolikaty-ne-mozhna-ratyfikuvaty-stambulska-konventsia-ta-protydiya-nasylstvu-schodo-zhinok>
83. Хомей О. Рівноправ'я на ринку праці може додати 26% до світового ВВП у 2025 році [Електронний ресурс] / О. Хомей. – Режим доступу: <http://www.povaha.org.ua/rivnopravya-na-rynku-pratsi-dodast-28-tryljoniv-dolariv-ssha-abo-zh-26-do-svitovoho-vvp-u-2025-rotsi/>
84. Хоф Р. Возникновение и развитие гендерных исследований / Р. Хоф; под ред. Э. Шоре, К. Хайдер; пер. с нем. // Пол. Гендер. Культура. – М. : РГГУ, 1999.- С. 23-54.

85. Хрестоматия к курсу «Основы гендерных исследований» / отв. ред. О. А. Воронина. – М.: МЦГИ – МВШСЭН, 2000. – 396 с.
86. Христова Г., Кочемировська О. Позитивні дії в механізмі забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: міжнародний досвід та українські перспективи / Г. Христова, О. Кочемировська. – Харків: Райдер, 2010. – С. 109-110.
87. Цікул І. Гендерні аспекти формування паритетної демократії в Україні : автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / І. Цікул . – Чернівці : Б.В., 2009 . – 20 с.
88. Четвертая Всемирная конференция по положению женщин. Пекинская декларация. Платформа действий. Насилие в отношении женщин // Проблема насильств в сім'ї: правові та соціальні аспекти / Упоряд. Руднєва О.М. – Харків: Право, 1999.
89. Чикалова И. Женщины в политической теории [Электронный ресурс] / И. Чикалова // Grossvita. — № 4. — Режим доступа к ст. : <http://giacgender.narod.ru/n4t1.htm>
90. Чухим Н. Гендер та гендерні дослідження в ХХ ст. / Н. Чухим // Число Ї. - № 17, 2000. – с. 4.
91. Шестопап Е. Б. Политическая психология. Хрестоматия / Е. Б. Шестопап. — М. : Аспект Прес, 2011. — 448 с.
92. Яременко К. Історія жінок у Великій війні [Електронний ресурс] / К. Яременко. – Режим доступу: [http:// www.korydor.in.ua/ua/stories/women-in-war.html](http://www.korydor.in.ua/ua/stories/women-in-war.html)
93. Ярош О. Міжнародні жіночі рухи у політичному житті / О. Ярош // Вісник ЛНУ імені Івана Франка. Серія: міжнародні відносини, 2000. – Вип. 2. – С. 230-231.
94. Ярош О. Чи є Конституція України ресурсом розвитку паритетної демократії? / О. Ярош // Гендерна освіта — ресурс розвитку паритетної демократії : збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. / Ред. кол. : В. П.

- Кравець, Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. — К. : Друкарський світ, 2011. — С. 31—33.
95. Abbey R. The Return of Feminist Liberalism / B. Abbey. – Routledge, 2014. – pp. 22-42.
 96. Ackerly B. Political Theory and Feminist Social Criticism / B. Ackerly. – Cambridge: University Press, 2000. – P. 198.
 97. Ackerly B. and True J. Transnational justice: A Feminist Development of Critical International Relations Theory / B. Ackerly and J. True. Paper presented at the Justice and Globalization: Conversations Across IR Theoretical Divides Workshop. – Center for International Studies. – University of Southern California: Los Angeles, 21.03.2001.
 98. Addams J. Women at the Hague. The International Congress of Women and the Results / J. Addams. – University of Illinois Press Urbana and Chicago, 2003. – P. 150.
 99. Anzaldua G. Borderlands/ La Fronterra: The New Mestiza / G. Anzaldua . – San Francisco: Aunt Lute Books, 1999. – pp. 59-61.
 100. Ashley R. and Walker R. B. J. Speaking the Language of Exile: Dissident Thought in International Studies / R. Ashley and R. B. J. Walker // International Studies Quarterly, 1990. - № 34, pp. 259-268.
 101. Baines E. K. Gender Construction and the Protection Mandate of the UNHCR: Responses from Guatemalan Women / E. K. Baines in E. Prügl and M. K. Meyer eds., Gender politics in Global Governance. – Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 1999. – P. 251.
 102. Beneria L. Gender, Development, and Globalization: Economics as if All People Mattered / L. Beneria. – New York: Routledge, 2003. – P.19-20.
 103. Biersteker T. Critical Reflections on Post-Positivism in International Relations / T. Biersteker // International Studies Quarterly, 1989, no. 33, pp. 263-267.
 104. Bloom L. R. Under the Sign of Hope: Feminist Methodology and Narrative Interpretation / L. R. Bloom. – Albany: State University of New York Press, 1998.

105. Bookchin M. *Toward an Ecological Society* / M. Bookchin. – Monreal: Black Rose Books, 1996.
106. Caldicott H. *Nuclear Power Is Not The Answer* / H. Caldicott. – Melburne University Press, 2006.
107. Campbell D. with Shapiro M.J. *Moral Spaces: Rethinking Ethics and World Politics* / D. Campbell, M.J. Shapiro. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999.
108. Caprioly M. *Gendered Conflict* / M. Caprioly // *Journal of Peace Research*. – 2000. – № 37. – pp. 51-68.
109. Carver T. *Gender and International Relations* / T. Carver // *International Studies Rewiev*. - №5, 2003. – pp. 287-302.
110. Code L. *Encyclopedia of Feminist Theories* / L. Code. – Oxford University press, 2000.
111. Chin Chr. *In Service and Servitude: Foreign Female Domestic Workers and the Malaysian “Modernity” Project* / Chr. Chin. – New York: Columbia University Press, 1998.
112. Chodorow N. *The Reflections on the Reproduction of Mothering – Twenty Years Later*/ N. Chodorow // *Studies in Gender and Security*. – Volume 1(4), 2000. – pp. 337-348.
113. Cohn C. *Sex and Death in the Rational World of Defense Intellectuals* / C. Cohn / in *Women, Science, and Technology* ed. by M. Wayer, M. Barberchek, D. Geismam. – New York, 2001. – pp. 687- 718.
114. Coles A., Gray L. and Momsen J. *The Routledge Handbook of Gender and Development* / A. Coles, L. Gray and J. Momsen. – Routledge, 2015.
115. Connell R. W. *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics* / R. Connell. – John Wiley & Sons, 2014. – P. 129.
116. Cox R. W. “The Way Ahead: Toward a New Ontology of World Order” / R. W. Cox in *Critical Theory and World Politics*, ed. R. W. Jones. Boulder: Westview Press, 2001. – pp. 45-49.

117. Dankelman I. and Davidson J. Women and Environment in the Third World: Alliance for the Future / I. Dankelman and J. Davidson. – Earthscan Publications, 2009.
118. Definition of Feminism [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://en.oxforddictionaries.com/definition/feminism>
119. Doezema J. and Kempadoo K. Global sex workers: Rights, resistance, and redefinition / J. Doezema and K. Kempadoo. – New York: Routledge, 1998.
120. Dunne T., Kurki M., & Smith S. International Relations Theories: Discipline and Diversity / T. Dunne, M. Kurki & S. Smith. – Oxford: OUP, 2000/2010. – 204 p.
121. Elshtain J. B. And Tobias S. eds. Women, Militarism, and War: Essays in History, Politics, and Social Theory / J. B. Elshtain and S. Tobias. – Lanham, MD: University Press of America, 1989.
122. Elshtain J. B. Women and War [Text] / J. B. Elshtain. – University of Chicago Press Edition, 1995. – pp. 90-91, 166, xi.
123. Enloe C. Bananas, Beaches, and Bases: Making Feminist Sense of International Politics / C. Enloe. – University of California Press, 1990. – P. 131.
124. Enloe C. Masculinity as a Foreign Policy Issue / C. Enloe in S. Hawthorn and B. Winter (eds), Feminist Perspectives. – Melbourne: Spirifex, 2002. – pp. 254-259.
125. Evangelista M. Rough-and-Tumble World: Men writing about gender and war / M. Evangelista // Perspectives on Politics 1. – no.2, 2003. – P. 331.
126. Female Foreign Ministers – Worldwide Guide to Women Leadership. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.guide2womenleaders.com/foreign_ministers.htm.
127. Feminist Theory and Gender Studies Section (FTGS) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.isanet.org/ISA/Sections/FTGS>
128. Flax J. Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory [Text] / J. Flax. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.csun.edu/~snk1966/Postmodernism%20and%20Gender%20Relations%20in%20Feminist%20Theory%20Jane%20Flax.pdf>

129. Foucault M. Power/Knowledge: Selected Interviews and Other , 1972-1977 / M. Foucault. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://monoscop.org/images/5/5d/Foucault_Michel_Power_Knowledges_Selected_Interviews_and_Other_Writings_1972-1977.pdf
130. Francke L.B. Ground Zero: The Gender Wars in Military / L.B. Francke. – New York: Simon Schuster, 1997.
131. Fraser N. And Nicholson L.J. Social Criticism Without Philosophy: An Encounter Between Feminism and Postmodernism / N. Fraser and L.J. Nicholson. – New York: Routledge, 1990.
132. Fukuyama F. Women and the Evolution of World Politics / F. Fukuyama // Foreign Affairs 77. – no. 5, 1998.
133. Gibson K., Law L. and McKay D. Beyond Heroes and Victims: Filipina Contract Migrants, Economic Activism and Class Transformations / K. Gibson, L. Law and D. McKay // International Feminist Journal of Politics 3(3), 2001.
134. Gilligan C. In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development / C. Gilligan. – Cambridge: Harvard University Press, 2003.
135. Goetz A. M. Feminism and the Limits of the Claim to Know: Contradictions in the Feminist Approach to Women in Development / A. M. Goetz // Millenium: Journal of International Studies. – 1988. - № 17. – P. 478.
136. Goldstein J. War and Gender: How gender shapes the war system and vice versa / J. Goldstein. – Cambridge, England: Cambridge University Press, 2001.
137. Griffiths M., Roach S. C. and Solomon M. S. Fifty Key Thinkers in International Relations / M. Griffiths, S. C. Roach and M. S. Solomon. – Routledge, 1999.
138. Griscom J. L. On Healing the Nature/History Split in Feminist Thought / J. L. Griscom in Feminist Theological Ethics, ed. L.K. Daly. – Lousville, Ky.: Westminster John Knox Press, 1991. – pp. 271-281.
139. Grondin J. Einführung in Die Philosophische Hermeneutik / J. Grondin. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1991. – S. 15-16.

140. Hall J.W. *Conversations with Andre Lorde* / J.W. Hall. – University Press of Mississippi, 2004. – P. 146.
141. Harding S. *The Science Question in Feminism* / S. Harding. – Ithaca: Cornell University Press, 1986. – pp. 26, 87, 131, 189, 219, 221-223, 238, 242, 247.
142. Harding S. *Feminism and Methodology: Social Science Issues* / S. Harding. – Bloomington: Indiana University Press, 1987a. – P.142.
143. Harding S. Introduction. Is There a Feminist Method? In *Feminism and Methodology* / S. Harding. – Bloomington: Indiana University Press, 1987b. – P. 7.
144. Harding S. *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from Women's Lives* / S. Harding. – Ithaca: Cornell University Press, 1991. – P. 142.
145. Hartsock N. *Money, Sex and Power: Towards a Feminist Historical Materialism* / N. Hartsock. – Boston. MA: Northeastern University Press, 1985. – p. 241.
146. Hartsock N. Masculinity, Heroism, and the Making of War / N. Hartsock in A. Harris and Y. King, eds. *Rocking the Ship of State: Toward a Feminist Peace Politics*. – Boulder, CO: Westview, 1989. – pp. 52-133.
147. Hesse-Biber S.N. *Handbook of Feminist Research: Theory and Praxis* / S.N. Hesse-Biber. – Sage, 2012.
148. Hooper C. *Masculinist Practices and Gender Politics: The Operation of Multiple Masculinities in International Relations* / C. Hooper in Zalewski and Parpart, eds. *The 'man question' in international relations*. – Boulder, CO: Westview Press, 1998. – P. 32.
149. Hooper C. *Manly States: Masculinities, International Relations, and Gender Politics* / C. Hooper. – New York: Columbia University Press, 2000.
150. Jones A. Does "Gender" Make the World Go Round? Feminist critiques of international relations / A. Jones // *Review of International Studies* 22(4), 1996. – p. 429.
151. Kabeer N. *Reversed Realities: Gender Hierarchies in Development Thought* / N. Kabeer. – London: Verso, 2003.

152. Keller E. F. *Reflections on Gender and Science* / E. F. Keller. – New Haven: Yale University Press, 1995. – p. 61, 63-64.
153. Keohane R. *International Relations Theory: Contributions of a Feminist Standpoint* / R. Keohane // *Millennium: Journal of International Studies*, 1989. – № 18, pp. 245-254.
154. Keohane R. *Beyond Dichotomy: Conversations Between International Relations and Feminist Theory* / R. Keohane // *International Studies Quarterly*. - № 42(1), 1998. – pp. 193-197.
155. King Y. *The Ecology of Feminism and the Feminism of Ecology* / Y. King in J. Plant ed. *Healing the Wounds: The Promise of Ecofeminism*. – New Society, Philadelphia, 1989. – pp. 1-28.
156. Klein V. *The Feminist Character: A History of Ideology* / V. Klein. – London: Routledge and Kegan Paul, 1989. – P. 171.
157. Kronsell A. *Gender, Sex and the Postnational Defense: Militarism and Peacekeeping* / A. Kronsell. – Oxford University Press, 2012. – pp. 19-21.
158. Lamb M.E. *The Role of the Father in Child Development* / M.E. Lamb. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – pp. 185-216.
159. Leiss W. *The Domination of Nature* / W. Leiss in P. Robbins *Encyclopedia of environment and Society: Five-Volume Sten.* – Sage Publications, 2007. – pp. 480-482.
160. Lugones M. C. and Spelman E. V. *Have We Got a Theory for You! Feminist Theory, Cultural Imperialism and the Demand for “the Woman’s Voice”* / M. C. Lugones and E.V. Spelman // *Women’s Studies International Forum* 6. – no. 6, 1983. – P. 579.
161. MacCormack C. *Nature, Culture and Gender* / C. MacCormack ed. in M. Evans, C. Hemmings eds. *The Sage Handbook of Feminist Theory*. – Sage, 2014.
162. Mackie V. *The language of globalization, transnationality and feminism* / V. Mackie // *International Feminist Journal of Politics* 3(2), 2001. – pp. 180-206.
163. Mansfield S. *The Gestalts of War: An Inquiry into Its Origins and Meanings as a Social Institution* / S. Mansfield. – NewYork: Dial, 1982.

164. Martsenyuk T. Ukrainian feminism in action [Електронний ресурс] / T. Martsenyuk // Global Dialogue: Magazine of the International Sociological Association. – Режим доступу: <http://www.isa-global-dialogue.net/ukrainian-feminism-in-action/>
165. Mattingly C., Lawlor M. and Jacobs-Huey L. Narrating September 11: Race, Gender and the Play of Cultural Identities / C. Mattingly, M. Lawlor and L. Jacobs-Huey // American Anthropologist 104. – no. 3, 2002. – P. 750.
166. Merchant C. The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution / C. Merchant. – Harper Collins, 1990. – pp. 65-66, 168.
167. Mies M. Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in the International Division of Labour / M. Mies. – Australia: Spinifex Press, 1998. – P. 147.
168. Mies M. Women's Research or Feminist Research? The Debate Surrounding Feminist Science and Methodology in Beyond Methodology: Feminist Scholarship as Lived Research / M. Mies. – ed. M. Fonow and J. Cook Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1991. – pp. 67, 73.
169. Miller F. Feminisms and Internationalism / F. Miller // Gender and History 10(3), 1998.
170. Moolakkattu S.J. Feminism and Peace Studies: Taking Stock of a Quarter Century of Efforts / S.J. Moolakkattu // Indian Journal of Gender Studies. – Volume 13(2), 2006. – pp. 137-162.
171. Moon K. Sex Among Allies / K. Moon. – New York: Columbia University Press, 1997. – P. 151.
172. O'Connor K. Gender and Women's Leadership / K. O'Connor. – Sage Publications, 2010.
173. Orend B. War and International Justice a Kantian Perspective / B. Orend. – Wilfid Laurier University Press, 2000.
174. Orr D. W. and Soroos M. S. The Global Predicament. Ecological Perspectives on World Order/ D. Orr. – Chapel Hill: University of North California Press, 1993. – P. 4.

175. Ostner I. and Lewis J. Gender and the Evolution of European Social Policies / I. Ostner and J. Lewis in S. Leibfried and P. Pierson eds., *European Social Policy Between Fragmentation and Integration*. – Washington, DC: Brookings Institution, 1995. – P. 161.
176. Peterson V. S. Gendered States: Feminist (Re)visions of International Relations Theory / V. S. Peterson. – Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1992 a. – pp. 1-21, 40-44.
177. Peterson V.S. Security and Sovereign States: What is at Stake in Taking Feminism Seriously? / V.S. Peterson in *Gendered States: Feminist (Re)Visions of International Relations Theory* ed. V.S. Peterson. – Boulder, CO: Lynne Rienner, 1992 b. – P. 38.
178. Peterson V. S., Runyan A. S. Global Gender Issues in the New Millenium / V. S. Peterson, A. S. Runyan. – Boulder: Westview Press, 2014. – p.134.
179. Phillips A. Democracy and Difference: Some Polm for Feminist Theory / A. Phillips // *Political Quaterly*, Vol. 63, 1992. – pp. 79-90.
180. Pietil H. and Vickers J. Making Women Matter / H. Pietil and J. Vickers. – London: Zed Books, 1996. – P. 46-47.
181. Porter M. and Judd E. (eds.) *Feminists Doing Development: A Practical Critique* / M. Porter and E. Judd. – London: Zed Books, 1999.
182. Prügl E. The Global Construction of Gender: Home-based Work in the Political Economy of the Twentieth Century / E. Prügl. – New York: Columbia University Press, 1999. – pp. 8-147.
183. Prügl E. Gender and War: Causes, constructions, and critique / E. Prügl // *Perspectives on Politics* 1, no.2, 2003. – P. 337.
184. Radford J., Hanmer J., Stanko E. A. Women, Policing, and Male Violence: International Perspectives / J. Radford, J. Hanmer, E. A. Stanko. – Routledge, 1989. – P. 33.
185. Radio Free Europe/Radio Liberty, 'UN mission to Bosnia to fight trafficking in women'. – *Newsline* 5(141), Part II, 27 July 2001.

186. Randall V. Feminism and Political Analysis / V. Randall // Political Studies, 1991. - #39. – P. 513,532.
187. Reardon B. Sexism and the War System / B. Reardon. – Syracuse University Press, 1996.
188. Reinharz S. with Davidman L. Feminist Method in Social Research / S. Reinharz, L. Davidman. – New York: Oxford University Press, 1992. – P. 241.
189. Reinharz S. Neglected Voices and Excessive Demands in Feminist Research / S. Reinharz // Qualitative Sociology. – 1993. – № 16. – P. 69-76.
190. Reus-Smit Chr. 'Constructivism' / Chr. Reus-Smit in Burchill, Devetak, Linklater, Reus-Smit, Peterson and True Theories of International Relations. sec. ed. – London and New York: Palgrave, 2001.
191. Robertson D. The Penguin Dictionary of Politics / D. Robertson. – Penguin Books, 1993. – 495 pp.
192. Rosenau P.M. Post-Modernism and the Social Sciences: Insights, Inroads, and Instructions / P.M. Rosenau. – Princeton: Princeton University Press, 1992.
193. Ruddick S. Maternal Thinking: Towards a Politics of Peace / S. Ruddick. – Beacon Press, 1995.
194. Runyan A. S. Feminism, Peace, and International Politics: An Examination of Women Organizing Internationally for Peace and Security / A. S. Runyan. – American University, 1988. – 1054 p.
195. Sampson E. E. The Debate on Individualism: Indigenous Psychologies of the Individual and Their Role in Personal and Societal Functioning / E. E. Sampson // American Psychologist. – No 43 (1), 1988. – pp. 15-22.
196. Sapiro V. Research Frontier Essay: When Are Interests Interesting? The Problem of Political Representation of Women / V. Sapiro // American Political Science Review. – vol., 75, 1981. – pp. 701-716.
197. Seager J. The State of Women in the World Atlas / J. Seager. – London: Penguin, 1997.

198. Shapiro M.J. Textualizing Global Politics / M.J. Shapiro in D. D. James and M.J. Shapiro eds. *International/Intertextual Relations: Postmodern Readings of World Politics*. – New York: Lexington Books, 1989. – pp. 11-22.
199. Shepherd L.J. *Gender Matters in Global Politics: A Feminist Introduction to International Realations* / L.J. Shepherd. – Routledge, 2015. – 477 pp.
200. Skard T. *Women of Power: Half a Century of Female Presidents and Prime Ministers Worldwide* / T. Skard. – Great Britain: Policy Press, 2015.
201. Smith S., Booth K. and Zalewski M. *International Theory: Positivism and Beyond* / S. Smith, K. Booth and M. Zalewski. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – p. 17.
202. Steans J. *Gender in International Relations: An Introduction* / J. Steans. – Polity Press: Cambridge, 1998. – pp. 25-26, 57,161.
203. Stephenson C. M. *Feminism, Pacifism, Nationalism, and the United Decade for Women* / C. M. Stephenson // *Women's Studies International Forum*. – Vol. 5. – № 3, 1997. – pp. 287-300.
204. Stern M. *Naming In/security – Constructing Identity: Mayan Women in Guatemala on the Eve of Peace* / M. Stern. – Göteborg: Padrigu Thesis Series, 2001. – P. 71.
205. Sylvester Chr. *Patriarchy, Peace and Women Warriors in Force Leed Peace: Meanings, Politics, Strategies* / Chr. Sylvester. – New York: Praeger Press, 1989.
206. Sylvester C. *Empathetic Co-operation: A Feminist Method For IR* / C. Sylvester // *Millennium: Journal of International Studies*, 1994. – Vol. 23, No. 2. – pp. 315-320.
207. Sylvester C. *Feminist Theory and International Relations in a Postmodern Era* / C. Sylvester. – Cambridge University press, 1994. – P. 316.
208. Sylvester C. *The Contributions of Feminist Theory* / C. Sylvester in S. Smith, K. Booth and M. Zalewski (eds) *International Relations Theory: Positivism and Beyond*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – pp. 267-268.
209. Sylvester C. *(Sur)Real Internationalism: Emigres, Native Sons, and Ethical War Creations* / C. Sylvester // *Alternatives*, 1999. – 24. – 2. – P. 271.

210. Sylvester C. *Feminist International Relations: An Unfinished Journey* / C. Sylvester. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – pp.10 , 248-249, 269.
211. Tickner J. A. *Self-Reliance Versus Power Politics: The American and Indian Experiences in Building Nation States* / J. A. Tickner. – New York: Columbia University Press, 1987.
212. Tickner J. A. *You Just Don't Understand: Troubled Engagements Between Feminists and IR Theorists* / J. A. Tickner // *International Studies Quarterly*, 1997. - № 41. – pp. 611- 633.
213. Tickner J. Ann. *Why women can't run the world: international politics according to Francis Fukuyama* / J. Ann Tickner // *International Studies Review*. - № 3(Vol 1). - Blackwell Publishing, 1999.
214. Tickner J. Ann. *Gendering World Politics: Issues and Approaches in the Post-Cold War World* / J. Ann. Tickner. – New York: Columbia University Press, 2001. – pp. 63-114.
215. Tickner J. A. *Feminism Meets International Relations: Some Methodological Issues. Feminist Methodologies for International Relations* / J. A. Tickner, A. Brooke, M. Stern, J. True. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – P. 19.
216. Toulmin S. *Concluding Methodological Reflections: Elitism and Democracy among the Sciences* / S. Toulmin, B. Gustavsen. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1996. – P. 203- 225.
217. True J. *Transnational Networks and Policy Diffusion: The Case of Gender Mainstreaming* / J. True // *International Studies Quarterly*. – 2001. – № 45. - pp. 27-57.
218. United Nations Development Program, *Human development report 1999*.- New York: Oxford University Press, 1999.
219. United Nations Development Program, *Human development report 2000*. – New York: Oxford university Press.

220. Waring M. *If Women Counted: A New Feminist Economic* / M. Waring. – San Francisco: Harper Collins, 1990. – pp. 11, 15-18.
221. Weber C. *Good Girls, Little Girls, and Bad Girls – Male Paranoia in Keohane Robert Critique of Feminist International Relations* / C. Weber // *Millennium* 23. – № 2, 1994. – pp. 338-339, 347.
222. Weber C. *Simulating Sovereignty: Intervention, the State and Symbolic Exchange* / C. Weber. – New York: Cambridge University Press, 1995.
223. Wedon C. *Feminist Practice and Poststructuralist Theory* / C. Wedon. – Wiley, 1996. – pp. 5-6.
224. Whitworth S. *Gender in the Inter-Paradigm Debate* / S. Whitworth // *Millenium: Journal of International Studies*. Vol. 18, №2, 1989. – pp. 265-272.
225. Whitworth S. *The Practice, and Praxis, of Feminist Research in International Relations* / S. Whitworth in *Critical Theory and World Politics*. – ed. R. W. Jones. – Boulder: Westview Press, 2001.
226. Whitworth S. *Warrior Princes and the Politics of Peacekeeping: A feminist Analysis* / S. Whitworth. – Boulder, CO: Lynne Rienner, 2003.
227. Wibben A.T.R. *Feminist Security Studies: A Narrative Approach* / A.T.R. Wibben . – New York: Routledge, 2011.
228. *Women in Parliaments: World Classification* [Электронный ресурс] / Inter-Parliamentary Union. – Режим доступа: <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm>
229. Women's Major Group, 2011. "Women's Major Group Summery Input to Zero Draft Outcome Document". 1 November. UN Conference Sustainable Development [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.uncsd2012org.rio20/content/documents/514Women's%20Major0%20Group%20Submission_with%20Annex_1%20Nov%202011.pdf
230. Zalewski M. and Parpart J. *The 'Man Question' in International Relations* / M. Zalewski and J. Parpart. – Boulder, CO: Westview Press, 1998.
231. Zalewski M. *Do We Understand Each Other Yet? Troubling Feminist Encounters With(in) International Relations* // *The British Journal of Politics and International Relations*. – Vol. 9, 2007. – pp. 302-305.

ДОДАТОК

Таблиця 3.2.

**Порівняльна характеристика феміністичних підходів
у сучасній теорії міжнародних відносин (початок)**

Напрями	Представники	Теоретичний рівень дослідження		
		Гендер	Суб'єкт	Мета
Феміністичний емпіризм	С. Хардінг М. Майєс Дж. Флекс	залежний від біологічної статі набір фізичних, морально-етичних характеристик людини;	впливає на процес теоретизування;	розкриття андроцентричного змісту класичної школи МВ; залучення жінок-науковців до дослідження т МВ;
Емпіричний фемінізм	Ж. Труа	стратифікаційна категорія домінування маскулінного над фемінним;	жінка-теоретик	дослідження гендерних аспектів МВ на емпіричному рівні;
Феміністична позиція	К. Гілліган С. Хардінг Н. Чодоров Н. Хартсок	залежний від біологічної статі набір фізичних, морально-етичних характеристик людини;	жінка-теоретик та її соціальний досвід;	переосмислення теорії реалізму з феміністичної перспективи;
Ліберальний фемінізм	Л. Франке Т. Скард Дж. Стінс	не впливає на професійну реалізацію індивіда;	жінка-дослідник;	дослідження жінок в інститутах урядування, бізнесі, військовій сфері тощо;
Аналітичний фемінізм	Ж. Труа С. Енлоу	теоретична категорія для викриття гендерної упередженості в т МВ; як стратифікаційна категорія домінування маскулінного над фемінним;	жінка-теоретик;	деконструкція теоретичних основ дисципліни; розкриття дискримінації за ознакою статі в тМВ; розвиток гендерночутливої теорії;
Феміністичний постмодернізм	С. Хардінг Дж.Б. Ельштайн Дж. Флекс	ідеологічний конструкт;	впливає на процес теоретизування;	скептицизм до центр. категрій пізнання;
Постмодерністський фемінізм	К. Сільвестер С. Менсфільд К. Кон	культурна метафора;	є носієм гендерної природи наукового мовного стилю;	критика попередньої наукової раціональності і об'єктивності; дослідження гендерної природи наукового мовного стилю;
Нормативний фемінізм	Ж. Труа	стратифікаційна категорія домінування маскулінного над фемінним;	жінка-теоретик;	теоретизування в рамках нормативної програми з соціально-політичних змін;

Таблиця 3.2.

**Порівняльна характеристика феміністичних підходів
у сучасній теорії міжнародних відносин (продовження)**

Напрями	Теоретичний рівень дослідження		
	Об'єкт	Політичні проекції	Критичні аспекти/недоліки
Феміністичний емпіризм	жінки у суспільстві та у державі в цілому	«удосконалення» т МВ через кількісне зростання чисельності жінок-науковців	
Емпіричний фемінізм	жінки у політичних, міжнародних інституціях; жінки маргінали (повії, трудові мігранти, політичні активісти); взаємозв'язок економічного зростання, пацифізму, глобалізації з гендерною політикою держави та соціально-економічним становищем жінки;	формування гендерної політики на державному рівні; співпраця жіночих організацій з урядовими комітетами у створенні політико-правового механізму з гендерного рівноправ'я;	
Феміністична позиція	гендерна нерівність у відносинах між чоловіками і жінками; досвід боротьби жінок проти різних форм пригнічення;	залучення жінок до органів влади; розвиток феміністичної практики МВ через мережу жіночих організацій та жіноче лідерство;	не враховується нерівність між самими жінками /чоловіками; ототожнення феміністичної моралі з миролюбністю та гармонічним розвитком, а маскулінності з агресією та війною; перебільшення ролі жінки;
Ліберальний фемінізм	жінки у суспільній сфері;	політика рівних прав і можливостей чоловіків та жінок; «add women and stir»/«дати жінок і розчинити»: інтеграція жінок у інститути урядування, військову сферу, бізнес; боротьба з гендерною нерівністю;	не наполягають на зміні гендерної ієрархії у суспільно-політичних інститутах;
Аналітичний фемінізм	центральні категорії, концепції т МВ;	скасування розподілу суспільна/приватна сфера і зов. пол./внутр. пол.;	
Феміністичний постмодернізм	жінки та їх досвід;	як уникнути розбіжностей між самими жінками?	заперечення існування єдиної спільної феміністичної позиції;
Постмодерністський фемінізм	наукові тексти, дискурси;	розкриття прихованого гендерного підтексту у т МВ ;	відкидання ідеї єдиної об'єктивної реальності; існує різноманіття досвідів, перспектив;
Нормативний фемінізм	жінки та їх досвід;	позбутися гендерних шаблонів у суспільно-політичних відносинах;	

